

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti.
Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století

Mgr. Markéta Skořepová

České Budějovice 2010

Prohlašuji, že svoji rigorózní práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své rigorózní práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

České Budějovice, 8. 6. 2010

Markéta Skořepová

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi při vzniku rigorózní práce pomohli, především doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D. za vedení práce a řadu cenných rad a připomínek. Poděkování za vstřícný přístup patří pracovníkům Národního archivu v Praze, Státního oblastního archivu v Třeboni, Moravského zemského archivu v Brně – Státního okresního archivu v Pelhřimově. Za podporu vděčím také kolegům z Muzea Vysočiny Pelhřimov, přísp. org.

ANOTACE

Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století

Předkládaná práce se na příkladu panství Nový Rychnov zabývá tématem venkovských vdov a vdovství v první polovině 19. století. Diskurzivní rovina této problematiky byla zohledněna využitím dobových právních norem, preskriptivní literatury a etnografických pramenů. Vlastní analýza postavení vdov ve venkovské společnosti byla provedena na základě pramenů církevní a vrchnostenské provenience, především matrik, zповědních seznamů, zápisů gruntovních knih, svatebních smluv a pozůstalostních řízení. Jako základní metodologické východisko byla zvolena mikrohistorie v kombinaci s postupy sociálních dějin, historické antropologie a genderhistory.

Úvodní kapitoly se zabývají postavením vdov na základě demografické statistiky, v kontextu dobové legislativy a reflexe vdovství tehdejší společnosti. V dalších kapitolách je důraz položen na způsob, jakým venkovské vdovy řešily svou situaci po smrti manžela. Před ovdovělou ženou se otvíraly čtyři možnosti: nový sňatek, samostatné vedení usedlosti, odchod na výměnek, nebo podruží, přičemž postavení vdovy se mohlo během času měnit. Tyto čtyři alternativy se staly východiskem další analýzy. Jednotlivé kapitoly věnované strategiím vdov shrnují poznatky dosavadního bádání a výsledky statistického průzkumu. Následně je pozornost přesunuta k případům konkrétních žen, které dokazují existenci individuálních postojů a strategií. Bylo prokázáno, že venkovské vdovy byly schopny posoudit svou aktuální rodinnou, finanční a majetkoprávní situaci a přizpůsobit jí své rozhodování. Postup žen vždy závisel na okolnostech jejich ovdovění.

Zkoumána byla také otázka postavení vdov uvnitř venkovské společnosti. Zhodnocena byla materiální situace a každodennost ovdovělých žen. Pozornost byla věnována komparaci postavení vdov se situací žen v jiných fázích životního cyklu, tedy manželek a nikdy neprovdaných žen. Srovnáván byl také význam změn, jež vdovství přinášelo mužům, se závažností, kterou mělo pro ženy. Hlavním cílem rigorózní práce bylo zjistit, z jakých důvodů jednotlivé vdovy volily odlišná řešení své nové životní situace. Analýza jednotlivých případů ukázala, že v postupu ovdovělých žen se sice odrážely určité vzorce

chování a jednání, ale zároveň zde byl dostatek prostoru pro individuální strategie. Předkládaná práce poukazuje na rozdíly mezi vdovami a utvářením jejich životů poté, co ztratily manžela. Dokládá, že problematiku venkovského vdovství nelze generalizovat a zužovat na výsledky statistiky.

NOTICE

Widows and widowhood in the rural society.

Domain Nový Rychnov in the first half of the 19th century

The essay deals with the position of widows in the rural society using the example of the domain of Nový Rychnov in south Bohemia. The prevailing level of problems was taken into account by using the contemporary legal norms, instructive texts and ethnographical research. The analysis was based on the study of the local patrimonial and church sources like parish registers, listings of confession, land registers, wedding contracts, testaments. As a main methodological basis was used microhistory in combination with social history, historical anthropology and gender history.

The introduction deals with situation of widows on the ground of demographic statistic and in the context of laws. The question of women's position in the rural family and reflection of widowhood by the society was not disregarded. The attention was concentrated on the way, which particular rural widows resolved situation after their husbands' death. There were four possibilities in face of widowed women: new marriage, independent leading of farm, retirement and position of inmate. The situation of woman could be changed during her life. This four alternatives have been the basis for the following analysis.

Particular chapters at first summarize results of research up to now and previous statistical analyses, which have addressed several questions about widows on a general level. Next, the great care is dedicated to concrete examples. The analysis have showed existence of conscious strategies on the part of widowed women. There were usually more possibilities for a widowed woman. Rural widows were able to deal with their husbands' death, assess their current family, financial and legal standing and make a decision based on this assessment. The advance of widowed women always depended on their individual situation and circumstances.

The attention is concentrated on the position of widows inside the rural society. The material situation and everydayness of widowed women were examined. The compare of widows' position with the situation of women in other phase of lifecycle was not failed.

The background of male widowhood was confronted with the conditions of widowed women.

The aim of the present study is the question, why women opted different types of conclusion their situation. In examining the lives of the widows, both certain stereotypes, as well as individual strategies can be identified. The intention of essay is to show, that there were many differences between widows and their lots. The problem of rural widows cannot be simplified on the results of statistics and demands detailed analysis.

OBSAH

I.	Úvod	1
I.1.	Vymezení tématu, literatura, metody	1
I.2.	Prameny	16
I.3.	Panství Nový Rychnov	36
II.	Vdovy raného novověku a 19. století	43
II.1.	Venkovské ženy optikou dějin rodiny	43
II.2.	Manželství a vdovství v raném novověku a 19. století	50
II.3.	Vdovství ve světle právních norem a gruntovních knih	73
III.	Životní strategie ovdovělých žen	87
III.1.	Uzavření nového manželství	92
III.2.	Vedení usedlosti	111
III.3.	Výměnek	137
III.4.	Podruží	162
IV.	Závěr	182
V.	Přílohy	189
V. 1.	Tabulky a grafy	189
V. 2.	Mapy a plány	205
V. 3.	Obrazové přílohy	208
VI.	Seznam pramenů a literatury	216
VI.1.	Prameny nevydané	216
VI.2.	Prameny vydané	218
VI.3.	Literatura	219
VII.	Seznam příloh	244
VII.1.	Seznam tabulek a grafů	244
VII.2.	Seznam vyobrazení	247
VIII.	Seznam zkratk	248

I. ÚVOD

I.1. Vymezení tématu, literatura, metody

Téma dějin žen a ženství již velmi dlouho poutá pozornost světových historiků a v poslední době se zřetelně prosazuje i v českém prostředí.¹ V současnosti vychází řada původních i překladových prací, které se zaměřují na různé aspekty života žen v minulosti.² Velkému zájmu badatelů i čtenářů se tradičně těší také populárně pojaté osudy významných osobností.³ Problematice ženských dějin bylo v nedávné době věnováno několik tematických sborníků,⁴ vznikají i teoretické studie zabývající se možnostmi výzkumu genderových vztahů.⁵ Ženám byly věnovány i stručné, a proto nutně zjednodušující stati

---

¹ Určitou roli v dlouhodobém nereflexivním „ženských“ témat českou historiografií patrně sehrálo i jejich spojování s feminismem, který byl v minulých letech jako „západní“ prvek spíše potlačován a v českých zemích dosud nese spíše negativní konotace. Srov. například Jana RATAJOVÁ, *Feminismus, dějiny žen a gender history v recenzní rubrice Českého časopisu historického v letech 1990 – 2002*, in: Lucie STORCHOVÁ – Jan HORSKÝ (edd.), *Paraely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí n. Labem 2009, s. 217-219.

² Důležité poznatky o každodennosti žen v minulosti i přehled dějin ženské emancipace přináší Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, Praha 2005. Především na problematiku emancipačních snah a rozvoje feminismu se soustředí Gisele BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007. Podstatná část vydávané překladové literatury se soustředí na období středověku, případně raného novověku. Tyto práce se obvykle zabývají na životy významných žen dané epochy, na jejichž příkladě se snaží postihnout obecné rysy ženské problematiky zkoumaného období. Zmínit lze například Georges DUBY, *Vznešené paní 12. století I. – III.*, Brno 1997; Edith ENNENOVÁ, *Ženy ve středověku*, Praha 2001. Vedle těchto studií existuje i řada populárně pojatých knih, jež se zabývají osudy (významných) žen v minulosti, výběrově lze uvést například: Régine PERNOULTOVÁ, *Žena v době katedrál*, Praha 2002; Peter DINZELBACHER, *Světičky nebo čarodějky. Osudy „jiných“ žen ve středověku a novověku*, Praha 2003.

³ Především Stanislav Kostka NEUMANN, *Dějiny ženy: populární kapitoly sociologické, etnologické a kulturně-historické, I-IV*, Praha 1931 – 1932; Karel STLOUKAL (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940; Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1977; Josef POLIŠENSKÝ – Sylvia OSTROVSKÁ, *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*, Praha 2000. V souvislosti s devatenáctým stoletím lze jmenovat biografickou knihu: Marie NEUDÖRFLOVÁ, *České ženy v 19. století*, Praha 1999.

⁴ Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996; Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002; Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006; Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007.

⁵ Dana MUSILOVÁ, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52. Přehled a zhodnocení prací významných českých historiků o dějinách žen podává Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 1-2 / 2005, s. 159-173; TÁŽ, *Feminismus, dějiny žen a gender history*. Metodologicky podnětná je též studie o výchově k příslušným genderovým rolím ve šlechtických rodinách raného novověku Susanne-Claudine PILS, *Gender/ Spiel/ Räume. Weiblicher und männlicher Rollen in der Frühen Neuzeit*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.),

v kolektivních monografiích o „člověku“ českého středověku a raného novověku.⁶ Syntetizujícím způsobem se s tématem pokusila vyrovnat teprve nedávno vydaná publikace kolektivu autorů *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.⁷ I tato syntéza odráží fakt, že genderové bádání je v českém prostředí v počátcích a stále plně „bílých míst“, což se projevuje určitou nevyvážeností publikace, v níž je zřejmá především koncentrace na dějiny žen patřících k horním vrstvám měšťanské společnosti předminulého století.

Nejvýznamnější místo v českém bádání „ženské“ tematiky totiž náleží studiím, které se zaměřují na ženy „dlouhého“ 19. století. V centru výzkumů přitom takřka výhradně stojí příslušnice středních a vyšších vrstev, jež byly schopny po sobě zanechat písemné zprávy a stát se tak zajímavými „individualitami“. Lákavým tématem jsou i dějiny ženského hnutí v nejširším slova smyslu, které se právě v tomto období začalo výrazně prosazovat. Stranou zájmu nezůstala dobová literatura určená k výchově mladých dam z měšťanské společnosti.⁸ Velká pozornost je věnována ženskému vzdělávání, spolkovému životu, možnostem pracovního, společenského a politického uplatnění a v neposlední řadě také emancipaci a feminismu.⁹ Těmito tématy, ale také problematikou rodinného života a postavení žen uvnitř privátní i veřejné sféry se zabývá Milena Lenderová, autorka knihy *K hříchu i k modlitbě*. Ta se v intencích dějin každodennosti pokouší vytvořit komplexní obraz života žen devatenáctého století i rozvoje ženských aktivit v rámci národního obrození.¹⁰ Ženy z nižších vrstev se však neobjevují ani v této syntetizující monografii, jež

Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740), České Budějovice 2006 (= Opera Historica 11), s. 555- 568.

⁶ Božena KOPIČKOVÁ, *Urozená paní*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002; Pavlína RYCHTEROVÁ, *Viklefice a její předchůdkyně*, in: *Tamtéž*, s. 220-247; Thomas KRZENCK, *Měšťanka*, in: *Tamtéž*, s. 413-435; Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, zejména s. 13-30.

⁷ Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2010.

⁸ Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, ČČH 95, 1997, s. 55-107. Milena LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, SSD 7, 1997, s. 29-43.

⁹ Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2004; Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. století a na počátku 20. století*, Praha 2005; Barbora OSVALDOVÁ, *Česká média a feminismus*, Praha 2004.

¹⁰ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.

se soustředí především na měšťanské a šlechtické prostředí.¹¹ Neméně významnou prací je kniha Pavly Horské *Naše prababičky feministky*, která vedle tématu ženského hnutí rozvíjí i demografickou problematiku. Na příkladu svých vlastních příbuzných však autorka již v úvodu podtrhuje velmi důležitý aspekt dějin ženské emancipace: venkovské ženy, postrádající vzdělání, podřízené selským „strategiím“ svých rodin, pohlčené péčí o hospodářství a početné potomstvo měly k uvědomělému feminismu velice daleko.¹²

Problematika venkovských žen je všeobecně málo probádána, většinou je zkoumána v souvislosti s dějinami obyvatelstva.¹³ Zajímavé výsledky přináší výzkum venkovských rodinných struktur, životního cyklu, dědického práva a transferů usedlostí. Podnětná je studie zahraničních badatelů, kteří se na základě soupisů obyvatelstva zabývali postavením žen v souvislosti s utužováním poddanství po třicetileté válce.¹⁴ Tématům rodiny a sociálních vztahů na českém venkově osmnáctého a devatenáctého století se věnují Alice Velková a Josef Grulich, kteří obrátili pozornost také k problematice žen. Posledně jmenovaný autor shrnul dosavadní poznatky o venkovských ženách raného novověku a naznačil další perspektivy výzkumu.¹⁵ Alice Velková ve svém článku *Venkovské ženy v letech 1650 – 1850* zhodnotila dosavadní české bádání o tomto tématu i možnosti uplatnění moderních historiografických metod.¹⁶ V poslední době se často objevují práce zabývající se ženami vytěsňenými na okraj společnosti, svobodnými matkami, tulačkami, zlodějkami, pachatelkami trestných činů.¹⁷ Studií, v nichž by hlavní úlohu hrály obyčejné

---

¹¹ Srov. diskutabilní poznámku Mileny Lenderové: „Smysl a směr však dávají dějinám lidé, ženy i muži s konkrétní tváří a schopností zanechat nepominutelné svědectví o vlastním životě jako součásti života veřejného.“ M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 189.

¹² Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999. Srov. také TÁŽ, *K ekonomické aktivitě žena na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*, ČsČH 31, 1983, s. 739.

¹³ Ze syntetizujících prací českých autorů je třeba zmínit: Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962; Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. – 18. století*, České Budějovice 2008.

¹⁴ Sheilah OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.

¹⁵ Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16. – 18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223-235.

¹⁶ Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNKOVÁ (edd.), *Dějiny žen*, s. 125-144.

¹⁷ Z novějších prací především Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infancitidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“*

venkovské ženy, které během svého života nijak výrazně nevybočily ze zažitých norem a nezanechaly po sobě zajímavé písemné svědectví, je stále poskrovnu a lze říci, že bádání o nich dosud poskytuje více otázek než odpovědí.

Vdovství jakožto zajímavý aspekt sociálních dějin je poměrně oblíbeným tématem. Výsledky zahraničních výzkumů do roku 1991 byly shrnuty v časopisu *Journal of family history*.¹⁸ Systematický zájem o problematiku vdov lze podle tohoto bibliografického přehledu datovat do počátku osmdesátých let 20. století. Od té doby vznikla řada prací, které se zabývají výzkumem životních osudů ovdovělých žen i fenoménem vdovství.¹⁹ V české historiografii však toto téma ojedinělé.²⁰ Jeho možnosti naznačil krátký článek Antoinette Fauve-Chamoux publikovaný v *Historické demografii*, který se ovšem týká především situace ve francouzských městech 17. století.²¹ České výzkumy vdovství se orientují spíše na venkovské prostředí.²² Dana Štefanová se na základě raně novověkých vrchnostenských nařízení, suplik a smluv o prodeji usedlostí zabývala majetkovým zázemím vdov, dědickou praxí i potížemi, se kterými se ovdovělé ženy potýkaly.²³

---

v osvětské Habsburské monarchii. *Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvětské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172; Jaroslav DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav BŮŽEK – Jaroslav DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007 (= Opera Historica 12), s. 315-332. Nejnověji problematiku shrnul TÝŽ, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obráné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650 – 1750)*, ČCH 106, 2008, s. 19-53. Problematikou specificky ženské kriminality se zabývá Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008, s. 147-164. Zajímavé metodologické postřehy přináší Pavel HIML, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (= Opera historica 4), s. 153-194.

¹⁸ Ida BLOM, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, *Journal of family history* 16, 1991, s. 191-210. Novější tematický přehled především anglické a francouzské literatury k tématu vdovství předkládá příloha sborníku Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER (edd.), *Widowhood in medieval and early Modern Europe*, New York 1999, s. 240-261.

¹⁹ Jmenovat lze například na vdovy a vdovství zaměřená vydání časopisu *The history of the family*. *The history of the family* 7, 2002, issue 1; totéž 12, 2007, issue 4.

²⁰ Jedinou českou monografií zabývající se pouze vdovami je velmi populárně pojatá knížka Gabriely V. ŠAROCHOVÉ, *Radostný úděl vdovský. Královny – vdovy přemyslovských Čech*, Praha 2004.

²¹ Antoinette FAUVE – CHAMOIX, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.

²² Světová historiografie zabývající se vdovstvím je do značné míry orientována na městské vrstvy, srov. I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 204-210.

²³ Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 11), s. 197-217; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání*

Samostatně hospodařící vdovy se staly předmětem studie Alice Velkové, jež svůj výzkum vztáhla na první polovinu 19. století. Velkou předností její práce je zaměření na konkrétní osudy, osobní postoje a strategie žen, které ztratily manžela.²⁴ Zmíněné práce jsou velmi podnětné, zanechávají ovšem množství nezodpovězených otázek a dostatek prostoru pro další bádání.

Metodologické přístupy, které lze při studiu dějin (ovdovělých) venkovských žen využívat, jsou samozřejmě ovlivněny pramennou základnou.²⁵ Ženy přirozeně hrají klíčovou úlohu v otázkách kladených historickou demografií. Zásadní roli sehrála zejména metoda rekonstrukce rodin, kterou v šedesátých letech definovali Louis Henry a Michel Fleury.²⁶ Výzkumy týkající se porodnosti, sňatečnosti a mortality přinášejí řadu cenných informací o populačních zákonitostech, které ovlivňovaly životy žen v minulosti.²⁷ Jejich nevýhodou je velká zobecňující tendence, jež na místo skutečných bytostí staví jakousi průměrnou „ženu“. Mnohem zajímavější je kombinace historickodemografických přístupů s pečlivým prosopografickým výzkumem směřujícím k výzkumu životních cyklů a dějin rodiny.²⁸ Velmi přínosné jsou postupy historiků sociálních dějin,²⁹ především vídeňského

---

„viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750, SPFFBU, C 51, 2002, s. 49-69.

²⁴ Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 321-340. Problematikou vdovství se autorka zabývá i ve svém článku TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (edd.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února – 1. března 2008*, Praha 2009, s. 204-226.

²⁵ O pramenné základně podrobněji pojednává kapitola I. 2.

²⁶ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1978. Postupy metody rekonstrukce rodin přibližuje i TÝŽ, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83; TÝŽ, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, Demografie 24, 1982, s. 101-102; Eliška ČÁNOVÁ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.

²⁷ Moderní historickodemografické bádání dalo vzniknout například syntézám P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*; Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.

²⁸ K propojení historickodemografického bádání a přístupů sociálních dějin blíže Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodologické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135-152. Různé badatelské přístupy k dějinám rodiny shrnuje Michael Anderson, který rozlišuje tři vzájemně se prolínající badatelské náhledy. Jedná se o demografický přístup založený na statistických metodách, přístup soustředící se na „city“ (sentiments approach), reprezentovaný například Philippem Ariésem, a přístup založený na výzkumu ekonomiky domácností. Michael ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family, 1500 – 1914*, London 1992.⁷

okruhu kolem Michaela Mitterauera a tzv. göttingenské školy, ze jejíž vůdčí osobnosti lze považovat Jürgena Schlumböhma, Hanse Medicka a Petera Kriedkeho.³⁰ Tito autoři se kriticky vyrovnali s využíváním „tvrdých“ statistických dat a svou pozornost soustředili i na dějiny každodenního života. Tyto přístupy našly své uplatnění i v českém prostředí, zásadní význam mají zejména nedávno vydané publikace Josefa Grulichy,³¹ Dany Štefanové³² a Alice Velkové.³³ V souvislosti s hospodářskými tématy je zkoumána problematika pozemkové držby a s ní související otázky životního cyklu, dědické praxe, předávání usedlostí, sňatkových strategií a sociální mobility.³⁴ Tímto způsobem lze odpovědět nejen na statistické otázky ohledně počtu (ovdovělých) žen, délky trvání manželství a vdovství, věku při ovdovění a počtu dětí v rodině. Je možné zkoumat majetkovou situaci a rodinné zázemí těchto žen i další aspekty jejich života před a po ovdovění. Prosopografický výzkum je také předpokladem pro rekonstrukci sociální sítě, která jedince obklopovala.

---

²⁹ Sociální dějiny spojované především s bielefeldskou školou a osobností Hanse-Ulricha Wehlera se soustředí na společenské, politické, hospodářské, kulturní a duchovní jevy v nejširším smyslu, důraz byl kladen především na sociální struktury a procesy sociální změny. Využívány byly zprvu zejména kvantitativní metody, výzkum se však záhy začal orientovat směrem k dějinám každodennosti. G. G. IGGERS, *Dějepisectví*, s. 64-75.

³⁰ Význam různých metodologických přístupů pro bádání o dějinách rodiny v českém prostředí hodnotí J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 16-24. Významné shrnutí předkládá i Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 12-28.

³¹ J. GRULICH, *Populační vývoj*.

³² Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558 – 1750*, Wien – München 2009.

³³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*.

³⁴ Přehled bádání o dějinách venkovského obyvatelstva podává například Jiří MIKULEC, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130. Z novějších prací českých autorů lze výběrově jmenovat například: Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625 – 1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42; TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117-136; Alice VELKOVÁ – KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131; TÁŽ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168; TÁŽ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156; TÁŽ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224; TÁŽ, *Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Familieninteresses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, in: Inken SCHMIDT – VOGES (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750 – 1850*, Köln – Weimar – Wien 2010, s. 121-141; Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558 – 1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.

Koncept sociálních dějin svou snahou začlenit do historie obyčejné lidi uvolnil v sedmdesátých letech 20. století prostor pro výzkum dějin žen.³⁵ Významnou roli sehrál i souběžně probíhající rozvoj druhé vlny feminismu, který v historiografii hledal oporu pro svou argumentaci. Bádání se zpočátku orientovalo především na problematiku ženské práce a sociální témata spojená s ženami. Zejména v sedmdesátých letech byla feministická historiografie úzce spojena s novými sociálními dějinami, běžně využívala marxistických termínů (například útlak, vykořisťování) a patriarchální model společnosti ztotožňovala s kapitalismem. Později se badatelé začali přiklánět spíše ke kulturním a diskursivním formám analýzy. Již v polovině sedmdesátých let 20. století se tak objevil koncept genderu, lišící mezi biologickým pohlavím a kulturně podmíněnou představou feminity či maskulinity.³⁶ Přelomová byla především studie Joan Wallach Scott, jež gender označuje jako konstitutivní prvek sociálních vztahů a zároveň jako prvotní způsob označování mocenských vztahů. Je definován kulturně platnými symboly, normativními koncepty, příbuzenským systémem a subjektivní identitou individua. Gender by se tak měl stát podobně významnou a využívanou kategorií jako například rasa a třída.³⁷

Základem genderového pohledu na dějiny je předpoklad, že žena se ženou nerodí, ale je utvářena. Velkou roli při rozvíjení tohoto postulátu sehrála zejména inspirace historickoantropologickými postupy.³⁸ Rozdíly mezi pohlavími jsou způsobeny výchovou a očekáváním společnosti, nikoli vrozenými dispozicemi.³⁹ Gender předpokládá výzkum

---

³⁵ Spojení sociálních a ženských dějin zdůrazňuje: Laura Lee DOWNS, *From women's history to gender History*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (edd.), *Writing history. Theory and practice*, London 2003, 264-266; D. MUSILOVÁ, *Možnosti*, s. 45-52.

³⁶ O evoluci vedoucí od feminismu přes dějiny žen k genderu blíže: Joan W. SCOTT, *Women's History*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 43-70; Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen*, s. 19-32.

³⁷ Joan W. SCOTT, *Gender. A useful category of historical analysis*, *The American Historical Review* 91, 1986, č. 5, s. 1053-1075. Komentář k této zásadní studii předložila Jana RATAJOVÁ, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ, (edd.), *Dějiny žen*, s. 33-40.

³⁸ Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002, s. 75-77; Lucie STORCHOVÁ, *Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie*, in: TAŽ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 59-82.

³⁹ Problematiku pohlaví a kulturně podmíněného genderu ze sociologického hlediska nastínila ve své dnes již klasické studii Ann Oakley, která doložila, že i v dnešní západní kultuře je (sociální) pohlaví určujícím organizačním principem sociální struktury. Ann OAKLEY, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.

vztahů mezi pohlavími a v současné době je uznáván jako důležitá kategorie historického bádání. Většina genderově zaměřených prací se však nadále zabývá zejména ženami, a to většinou na kulturněhistorickém základě. Empiricky založený výzkum stále zůstává oproti teoretickým úvahám značně opožděn. Zejména monografická produkce se v českém prostředí drží staršího konceptu women's history.⁴⁰ Byly však již podniknuty zásadní kroky směrem k genderovému výzkumu vnímání těla, náboženského prožívání i diskurzů ženskosti a mužskosti. Zmínit lze například práce Daniely Tinkové,⁴¹ Terezy Diewokové,⁴² Veroniky Čapské – Hladišové.⁴³ Zásadní význam má ediční projekt Jany Ratajové a Lucie Storchové zpřístupňující česká raně novověká díla o ženách, které autorky doplňují do značné míry průkopnickými doprovodnými studii.⁴⁴ Dosud však u nás nebyl učiněn žádný pokus o zpracování alespoň dílčích aspektů „dějin mužů“ a vnímání „mužskosti“, jak je nastínil například sborník redigovaný Martinem Dingesem.⁴⁵

Dějiny venkovských vdov jsou poněkud opomíjenou součástí dějin žen. Jejich životní situace nabízí celou řadu otázek, jejichž zodpovězení je někdy takřka nemožné. Absence pramenů osobní povahy vylučuje zkoumání pocitů vdovy nebo soukromé pohnutky, které ovlivňovaly její rozhodování. Je ale možné se ptát, jaký byl další život této ženy. Zůstala sama, nebo znovu vstoupila do manželství? Pokud se neprovdala, odešla do ústraní na výměnek, nebo se ujala role hlavy rodiny a řízení usedlosti? Bylo samostatné hospodaření ovdovělé ženy krátkodobým východiskem z nouze nebo dlouhou a významnou životní

⁴⁰ J. RATAJOVÁ, *Dějiny ženy*, s. 172-173.

⁴¹ Například Daniela TINKOVÁ, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, Das 1, 2004, s. 7-11; TÁŽ, *Ilegitimita*.

⁴² Tereza DIEWOKOVÁ, „Dojímavost okamžiku.“ *Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži*, Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 5, 2003, č. 1, s. 12-24; TÁŽ, „Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ *aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*, in: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 53-68.

⁴³ Veronika ČAPSKÁ – HLADIŠOVÁ, „I alone have escaped to tell you.“ *Womens captivity Experience in Early Modern New England*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 11), s. 151-161; TÁŽ, *Spiritualita servitů z genderové perspektivy: Příspěvek ke zkoumání podob barokního mariánského kultu na příkladu specifického řádového modelu*, in: Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 53-68.

⁴⁴ Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TYTÉŽ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009. Srov. také recenzi Ivany ČORNEJOVÉ, ČČH 107, 2009, s. 635-640.

⁴⁵ Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998.

etapou? Jak se změnila ekonomická situace ženy po smrti manžela? Jak vypadaly domácnosti ovdovělých žen? Zajímavé je také srovnání každodennosti vdov se situací žen žijících jinou fází životního cyklu, tedy manželkami a neprovdanými ženami. Genderová perspektiva evokuje především otázky ohledně vnímání a postavení vdov ve venkovské společnosti, především vůči mužům – hospodářům a vdovcům.⁴⁶ Velmi důležitá je také otázka druhého sňatku, tedy opětovného návratu mezi vdané ženy. Jaké vdovy znovu vstupovaly do manželství? Po jak dlouhé době? Čím byl druhý sňatek limitován? Jaký vliv měl na jeho uzavření věk ženy, její majtková situace a rodinné zázemí? Za jaké muže se vdovy vdávaly? Byly žádanými nevěstami a mohly si novým sňatkem „polepšit“, nebo naopak neměly na výběr?

Předcházející úvahy směřující především k osudům konkrétních lidí vymezují další významné metodologické východisko, totiž mikrohistorickou metodu výzkumu, která umožňuje zaostřit pohled na jednotlivce a jeho sociální síť. Podle Davida Bella byl „*obrat k mikrohistorii*“ výsledkem metodologické, politické i profesionální desiluze historiků, která s sebou nesla konec důvěry v možnosti počítačové kvantifikace, marxismu i hyperspecializaci odborníků.⁴⁷ Teoretické postuláty mikrohistorie jsou velmi variabilní, jejich společným jmenovatelem je zmenšené měřítko pozorování, důraz na mikroskopickou analýzu a intenzivní studium dílčích problémů. Zásadní roli sehrála italská historiografie, především kniha Sýr a červi, jejíž autor Carlo Ginzburg se nechával inspirovat mimo jiné psychoanalýzou a kriminalistickými metodami a práci moderního badatele srovnával s postupy dávných inkvizitorů.⁴⁸ Především němečtí historici se zaměřili na mikroanalýzu

---

⁴⁶ Výzkumu mužského vdovectví nebyla věnována takřka žádná pozornost ani světovou historiografií. I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 203-204.

⁴⁷ David BELL, *Total history and microhistory: The French a Italian paradigms*, in: Lloyd KRAMER – Sarah MAZA (edd.), *A companion to western historical thought*, Malden – Oxford – Carlton 2006², s. 262-276.

⁴⁸ Carlo GINZBURG, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000. Ginzburgova zásadní úvaha o prolínání historie, antropologie a kriminalistiky vyšla česky v překladu Davida Heniga. Carlo GINZBURG, *Inkvizitor jakožto antropolog*, Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 7, 2005, s. 39-48.

regionu a do jisté míry navázali na tradiční sociální dějiny.⁴⁹ Francouzské pojetí mikrohistorie má naopak blíže k postulátům školy Annales.⁵⁰

Mikrohistorii je „*nutné chápat především jako vědu o skutečném životě*“,⁵¹ která každou sociální akci nahlíží jako výsledek individuálního jednání, výběru a rozhodování tváří v tvář dobové normativní realitě.⁵² V tomto pojetí jsou společnost a sociální vztahy studovány nikoli jako výsledek daných skutečností, ale jako proměňující se individuální vztahy existující mezi stále se měnícími okolnostmi. Mikroanalytický postup vychází z makroanalýzy, sledované detaily nepřestávají být součástí určité struktury. Základní podmínkou začlenění výsledků mikroanalýzy do „velkých dějin“ je to, že badatel musí „*znát zblízka svůj terén*“.⁵³ V případě venkovského obyvatelstva lze pro objasnění celospolečenského kontextu využívat statistické metody, výzkum rodinných struktur, ekonomických vztahů regionu i lidové kultury.⁵⁴ „Zkoumání maličností“ v žádném případě nelze zaměňovat s ilustrativním přístupem. Naopak podrobnou a náročnou analýzu, kterou mikrohistorie předpokládá, plně vyjadřuje výrok Jacquese Revela „*proč dělat věci jednoduše, když to jde složitě*“.⁵⁵

Dalším důležitým metodologickým východiskem je historická antropologie, která v dějinách nalézá „*konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením*“.⁵⁶ Poznatky kulturních antropologů zkoumajících mimoevropské kultury záhy našly ohlas

---

⁴⁹ Význam regionálně zaměřené historiografie podtrhuje Václav BŮŽEK, *Regionální dějiny v České republice. Stav a perspektivy bádání s důrazem na raný novověk*, in: Jiří PEŠEK (ed.), *VIII. Sjezd českých historiků (Hradec Králové 10. - 12. září 1999)*, Praha 2000, s. 33-47; TÝŽ, *Region v historickém diskurzu*, JSH 72, 2003, s. 5-13. Metodologicky velice podnětnou mikroanalýzu regionu podal Josef PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic, Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.² Tuto linii výzkumu v českém prostředí svým způsobem předznamenala klasická práce Josefa PEKAŘE, *Kniha o Kostí. Kus české historie*, Praha 1998⁵.

⁵⁰ Vliv měly zejména práce Emmanuela Le Roy Ladurie, který se v mikrohistorickém měřítku zaměřil na problematiku mentalit. Ve svých studiích neponechal stranou ani etnografické metody výzkumu a přiklonil se k historické antropologii. Emmanuel Le Roy LADURIE, *Masopust v Romansu. Od Hromnic po Popelčnický střed 1579 – 1580*, Praha 2001; TÝŽ, *Montaillou, okciténská vesnice v letech 1294 – 1324*, Praha 2005. Srov. také G. G. IGGERS, *Dějepisectví*, s. 59-62.

⁵¹ Josef GRULICH, *Zkoumání „maličností“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, ČČH 99, 2001, s. 530.

⁵² Giovanni LEVI, *On microhistory*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 97-119.

⁵³ Josef PETRÁŇ, *Mikrohistorie aneb o nedějích*, in: Jan KLÁPŠTĚ – Eva PLEŠÁKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA (edd.), *Dějiny v věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 205.

⁵⁴ G. G. IGGERS, *Dějepisectví*, s. 98-105.

⁵⁵ „*Why make things simple when one can make them complicated.*“ K Revelově koncepci mikrohistorie blíže G. LEVI, *On microhistory*, s. 113-114.

⁵⁶ R. van DÜLMEN, *Historická antropologie*, s. 11.

u historiků rodiny. Historickou antropologií byly ovlivněny práce Jacka Goodyho,⁵⁷ André Burgiéra⁵⁸, Wolfganga Reinharda,⁵⁹ Michaela Mitterauera.⁶⁰ Metodologicky zásadní je článek Hanse Medicka, ve kterém autor hodnotí přístupy kulturního antropologa Cliforda Geertze a možnosti využití etnologických výzkumů pro bádání o sociálních dějinách.⁶¹ Z hlediska bádání tématu jsou důležité především otázky reflexe a sebereflexe individua a problematika sítí vztahů, ve kterých se jedinec nacházel.⁶²

V případě zkoumání venkovského obyvatelstva lze podle Michaela Mitterauera jen těžko vymezit hranice a rozdíly mezi historickoantropologickým přístupem a postupy sociálních dějin. Oba metodologické směry se v tomto případě dalekosáhle prolínají a shodně využívají výsledky sousedních společenskovedních disciplín, jako je sociologie, kulturní antropologie, etnologie, historická kulturní věda.⁶³ Historickoantropologický výzkum venkovského obyvatelstva je limitován pramennou základnou, která je velmi chudá na osobní výpovědi individua a ego dokumenty v pravém slova smyslu takřka neposkytuje. Jednou z možností, jak se s nedostatkem ego-dokumentů vyrovnat, je heuristické zaměření na prameny trestněprávní povahy, především výslechové protokoly. V takovém případě se však „ke slovu“ dostávají lidé, kteří svými činy nějakým způsobem narušili společenské uspořádání skupiny, do níž se měli začleňovat. Jedná se tedy o „výjimky“, jež se ze svého prostředí vymanily, případně jím byly izolovány. Objektem výzkumu se tato individua stávají v důsledku zvláštních, často tragických okolností,

---

⁵⁷ Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983; Týž, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006.

⁵⁸ Srov. například André BURGIERE, *Historische anthropologie*, in: Aloys WINTERLING (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 159-182; André BURGIERE – Christine CLAPISCH-ZUBER – Martine SEGALEN – Françoise LEBRUN (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005.

⁵⁹ Wolfgang REINHARD, *Lebens-formen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004, zejména s. 199-285 (kapitola II. *Mitmenschen*).

⁶⁰ Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familien-forschung. Fragestellung und Zugangweisen*, Wien – Köln 1990.

⁶¹ Hans MEDICK, „Missionare im Ruderboot“? *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, *Geschichte und Gesellschaft* 10, 1984, s. 295-319; totéž in: Aloys WINTERLING (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 183-210.

⁶² Zásadní, metodologicky podnětnou studii zaměřenou na síť vztahů raně novověké šlechty je práce: Václav BŮŽEK, „Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku, *ČČH* 100, 2002, s. 229-263.

⁶³ „Zwischen ‚historisch-anthropologischer Familienforschung‘ und ‚historisch-sozialwissenschaftlicher‘ wird sich kaum eine sinnvolle Abgrenzung finden lassen. Beide Bereiche überschneiden einander weitgehend, wenn sie nicht sogar deckungsgleich sind,“ M. MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familien-forschung*, s. 16.

například nějakého neštěstí nebo zločinu, jehož obětí nebo pachatelem se stali. „*Skutečný život obyčejných lidí*“ tak zůstává stále stranou pozornosti, přestože by si ji zasluhoval možná větší měrou, než osudy „výjimek“. ⁶⁴ V případě „obyčejného“ venkovského člověka však výrazně vyvstávají omezení daná pramennou základnou. Jasně patrná jsou například v článku Dany Štefanové *Zur Stellung von Witwen*, jehož publikováním v tematickém sborníku *Opera Historica 11* se autorka přihlásila k historické antropologii. Její příspěvek však zahrnuje především postupy historické demografie, sociálních dějin, dějin rodiny a každodennosti. Využití antropologického přístupu je možné díky existenci několika suplik, v nichž lze nalézt osobní výpovědi pisatelek, které je ovšem třeba podrobit kritice a počítat s určitou autostylizací. ⁶⁵ Práce badatele, který se snaží přiblížit ke konkrétním jedincům, pak nutně připomíná spíše mikrohistorické „detektivní pátrání“. ⁶⁶

Jako nejvýhodnější metoda pro poznání života venkovského obyvatelstva se tedy stále jeví mikrohistorický přístup, který se historickou antropologií v lecčems inspiruje. ⁶⁷ Společné je především zúžení pohledu a postavení do centra výzkumu konkrétního jedince, stejně jako nutnost vynikající „znalosti terénu“. ⁶⁸ Historická antropologie dokáže lépe využívat etnografické prameny a pronikat ke kultuře venkovské společnosti. Giovanni Levi, který věnoval pozornost vztahu mikrohistorie a antropologie, upozorňuje, že antropologie je vždy interpretativní a imaginativní. ⁶⁹ Jejím problémem může být vnímání symbolů a znamení jako všeobecně sdílených, zatímco mikrohistorie se je snaží zkoumat v souvislosti se sociálními fakty. ⁷⁰ Zajímavou kombinací historickoantropologických a mikrohistorických východisek je práce Alaina Corbina, který se pokusil oživit svět zcela nevýznamného venkovana. ⁷¹ Autor se hned v úvodu své práce vymezil vůči kvantifikujícím

---

⁶⁴ Alain CORBIN, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Francoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006, s. 9-15.

⁶⁵ D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen*, s. 197-217.

⁶⁶ J. GRULICH, *Zkoumání „maličkostí“*, s. 521-522.

⁶⁷ TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 44-49.

⁶⁸ Problematikou mikro- a makroskopických měřítek v historickoantropologickém bádání se teoreticky zabývá Hans MEDICK, *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und mikro-Historie*, *Historische Anthropologie* 9, 2001, s. 78-92. Srov. také J. PETRÁŇ, *Mikrohistorie*, s. 201-208.

⁶⁹ „*Anthropological writings are imaginative works.*“ G. LEVI, *On microhistory*, s. 102.

⁷⁰ „*There is also a danger of losing sight of the socially differentiated nature of symbolic meanings and consequently of their partly ambiguous reality.*“ Tamtéž, s. 107.

⁷¹ A. CORBIN, *Na stopě neznámému*.

metodám, zejména historické demografii. Výsledkem tohoto přístupu byly místy až příliš hypotetické interpretace událostí v blízkosti Louise Françoise Pinagota, které mohly být snáze vysvětleny na základě pečlivějšího rozboru populačního vývoje regionu.

Základem pro výzkum dějin venkovského obyvatelstva musí být vždy pramenná základna, která vzhledem ke svým specifickým někdy velmi výrazně limituje kladení otázek. Teoretická východiska a moderní metodologické přístupy jsou pak především inspirací, nabízející střídání různých úhlů pohledu. Díky nim je možné tyto prameny nově přečíst a „vytěžit“ všechny informace, které poskytují.⁷² Cílem předkládané práce je zachytit život ovdovělých venkovských žen první poloviny 19. století v co nejširší perspektivě. Za využití několika typů pramenů a z různých úhlů pohledu se pokouší odhalit aspekty venkovského vdovství na počátku moderní doby. Jako klíčové se přitom jeví zodpovězení několika otázek. Jak vypadal obraz vdovství? Co znamenalo ovdovění pro venkovskou ženu? Co se od ní očekávalo? Jaké byly její další vyhlídky? Mohlo ovdovění znamenat „výhodu“, možnost samostatného rozhodování o vlastním životě, nebo bylo předzvěstí nepřekonatelných problémů, chudoby a sociálního propadu? Byla venkovská žena schopna sama zajistit obživu své rodiny a provoz hospodářství? Jak fungovala rodinná síť a příbuzenské vazby v případě ovdovění? Lze v životech vdov vystopovat určité strategie či vzorce chování? Je možné v souvislosti s ovdovělými venkovskými ženami mluvit o samostatnosti, případně o „emancipaci“? Jaké bylo postavení ovdovělých žen uvnitř venkovské společnosti? Jaká byla jejich situace ve srovnání s ženami v jiné fázi životního cyklu a jak se lišila od pozice ovdovělých mužů?

Výzkum byl proveden pro ústřední část bývalého arcibiskupského panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku, konkrétně pro obce spadající zároveň do správního obvodu panství a novorychnovské fary.⁷³ Výzkum se soustředil na konec 18. a první polovinu 19. století. Toto období je zajímavé z hlediska probíhajících společenských proměn, souvisejících s modernizačními procesy nastartovanými osvícenskými reformami, zejména

---

⁷² K možnostem a limitům využití moderní metodologie při výzkumu dějin venkovských žen podrobně A. VELKOVÁ, *Venkovské ženy*.

⁷³ Do výzkumu bylo zahrnuto městečko Nový Rychnov a k zde sídlícímu farnímu úřadu přináležející obce Milíčov, Hojkov, Chaloupky, Lešov, Těšenov, Trsov, Řeženčice a Dolní Hutě. Vynecháno bylo městečko Rynárec s přífařenými obcemi Dlouhá Ves a Houserovka a také obec Mezná patřící farnosti k Božejovu. Výzkum se dále netýká městečka Dolní Cerekev, k němu přífařených obcí Cejle a Horní Hutě a obce Boršov spadající do dušejovského farního obvodu.

s postupnou demokratizací, (proto)industrializací, přechodem k novému demografickému režimu.⁷⁴ Přesné časové vymezení práce je určeno dochovaností pramenů, důraz byl položen na období první poloviny devatenáctého století.⁷⁵ Excerpce matrik byla zahájena v nejzazším možném momentě, tedy v roce 1785 a dovedena do roku 1855. Rok 1855 byl zvolen jako koncový, protože z tohoto období pochází poslední ze zповědních seznamů, důležitých pro výzkum struktur domácností. V tomto období navíc utichá výpovědní schopnost gruntovních knih. Údaje získané excerpací pramenů byly vkládány do jmenné počítačové databáze. Základem pro vytvoření položky v databance byla kombinace údajů z úmrtních matrik,⁷⁶ ve kterých je v ideálním případě zaznamenána smrt obou členů manželského páru. Tyto dva záznamy poskytly celou řadu údajů: jméno vdovy a jejího partnera či partnerů, jejich úmrtní věk, místo, kde dožili, povolání, kterým se zabývali. Data byla z dalších pramenů dále doplňována, především o datum a okolnosti sňatku, informace o sociálním zařazení, místu bydliště, o dětech narozených v manželství. Dále byly zaznamenávány údaje o právních vztazích členů rodiny a jejich majetkovém zázemí získané excerpací pozemkových knih, pozůstalostí a svatebních smluv. Vloženy byly i poznámky o uspořádání domácností ovdovělých žen. Každý záznam je tedy výsledkem analýzy celé řady pramenů a kombinací údajů v nich obsažených.⁷⁷

Co se týče rozvržení předkládané práce, po rozboru a kritice pramenné základny následuje shrnutí hospodářského zázemí a populačního vývoje zkoumané oblasti. Další kapitola se zabývá venkovskými vdovami v obecnější rovině, věnuje se demografickým aspektům vdovství, které zkoumá jako součást životního cyklu ženy. Důraz je položen na

---

⁷⁴ Podrobnější zhodnocení vlivu těchto procesů přináší následující kapitoly.

⁷⁵ Pro snazší zobecnění získaných poznatků a jejich začlenění do souvislostí je využívána sonda do demografických poměrů městečka Nový Rychnov, která přinesla základní údaje o přirozeném pohybu obyvatelstva sledované lokality. Díky tomu bylo možné výsledky výzkumu lépe začlenit do kontextu bádání o dějinách rodiny.

⁷⁶ Podobný postup využívá například Alain BIDEAU, *A demographic and social anylysis of widowhood and remarriage: The example of the castelany of Thoisse-en-Dombes, 1670 – 1840*, *Journal of family history* 5, 1980, s. 32-33. Cílem tohoto postupu je získání co nejširšího vzorku ovdovělých žen. Nevýhodou je fakt, že k určitému počtu vdov se nepodaří dohledat všechny důležité údaje a tyto ženy se stávají pouze „položkou“ v databázi. Tomuto problému se například Alice Velková vyhnula tím, že svůj výzkum ovdovělých žen založila na excerpaci pozemkových knih. Díky tomuto postupu získala ke všem zkoumaným vdovám dostatek informací, ale jak sama podotýká, předmětem její studie se staly pouze ženy „výjimečné“, tedy majitelky usedlostí. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 325.

⁷⁷ Na základě kombinace údajů obsažených v různých pramenech se podařilo vytvořit více či méně podrobné biogramy 641 ženy, která během svého života alespoň jednou ovdověla. Vzhledem k uvedené skutečnosti je u příběhů jednotlivých vdov odkazováno pouze na pramen, který je pro jeho rekonstrukci klíčový, nikoli na všechny prameny, ve kterých se dotyčné osoby objevují.

délku trvání manželství, věk při ovdovění, dobu trvání vdovství. Pozornost je dále věnována majetkové a sociální situaci ovdovělých žen z normativního hlediska. Předmětem zkoumání je i právní postavení a hmotné zajištění vdov, a to na základě zákonných norem, svatebních smluv a pozůstalostních řízení. Nelze pominout ani konfrontaci normy s reálnou situací vdov. Největší pozornost je věnována jednotlivým alternativám dalšího způsobu života ovdovělé ženy. Jedná se především o uzavření nového sňatku, problematiku výběru nového partnera, postavení žen jako dědiček a majitelek usedlostí, možnost samostatného vedení domácnosti, odchodu na výměnek či do podruží. Stranou bohužel musela zůstat otázka sebereflexe ovdovělých venkovských žen, neboť se nedochovaly žádné prameny osobní povahy, které by bylo možné využít. Bylo nutné obrátit pozornost k dokumentům úřední provenience, především písemnostem evidenční povahy: matrikám, soupisům obyvatelstva, pozemkovým knihám, smlouvám, kšaftům, zápisům pozůstalostních řízení.

Jedním z důležitých cílů práce je zhodnocení sociální každodennosti zkoumaných žen. Pozornost byla věnována srovnání pozice vdov vůči ženám v jiné fázi životního cyklu. Neméně důležitá je komparace postavení ovdovělých žen a mužů-vdovců. Závěr předkládané práce hodnotí dosažené výsledky výzkumu, zaměřeného zejména na konfrontaci normy se skutečností a očekávaných vzorců chování s osobními strategiemi.

I. 2. Prameny

Prameny, na jejichž základě lze studovat dějiny panství Nový Rychnov jsou uloženy ve čtyřech archivech. Písemnosti farních úřadů Nový Rychnov, Rynárec a Božejov a jim nadřízeného pelhřimovského vikariátu jsou uloženy v pelhřimovském okresním archivu.⁷⁸ V Třeboni jsou shromážděny matriky těchto farností.⁷⁹ Fondy farních úřadů Dolní Cerekev a Dušejov situovaných ve východní části panství jsou uloženy v jihlavském okresním archivu,⁸⁰ matriky těchto obcí uchovává Moravský zemský archiv v Brně.⁸¹ Velkostatkové písemnosti se nachází v rámci fondu Archiv pražského arcibiskupství v Národním archivu v Praze.⁸²

Hospodářské zázemí panství a způsob života jeho obyvatel v devatenáctém století přibližují staré topografie⁸³ a především stabilní katastr, který byl na Novorychnovsku vyměřován roku 1829, revize proběhla 1846. Využity byly indikační skizzy⁸⁴ a katastrální oceňovací elaborát, jež je součástí duplikátu stabilního katastru.⁸⁵ Stabilní katastr je považován za přesný a spolehlivý pramen. Jeho základem se stalo přesné trigonometrické vyměřování jednotlivých pozemků. Velmi pečlivě byly shromážděny údaje o bonitě a využívání půdy, komise vyšetřovaly i stav dobytka a úroveň řemesel a průmyslu. Pro zjištění velikosti pozemkového vlastnictví jednotlivých hospodářství jsou zásadní abecední seznamy majitelů půdy.⁸⁶

Sledování přirozené měny a života obyvatelstva měli na starosti především duchovní. Ve starších obdobích byla kvalita a pečlivost zápisu v evidenčních dokladech a matrikách

---

⁷⁸ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, FÚ *Nový Rychnov*; tamtéž, FÚ *Rynárec*; tamtéž, FÚ *Božejov*; tamtéž, VÚ *Pelhřimov*.

⁷⁹ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje*, FÚ *Nový Rychnov*; tamtéž, FÚ *Rynárec*; tamtéž, FÚ *Božejov*.

⁸⁰ MZA Brno – SOKA Jihlava, FÚ *Dolní Cerekev*; tamtéž, FÚ *Dušejov*.

⁸¹ MZA Brno, *Matriky*, FÚ *Dolní Cerekev*; tamtéž, FÚ *Dušejov*.

⁸² NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*. Písemnosti novorychnovského velkostatku stručně zmínila Eliška Čáňová, která se podílela na pořádání fondu. Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.

⁸³ Jaroslaus SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

⁸⁴ NA Praha, *Indikační skizzy VI*, inv. č. 8405, sign. Táb 31, Nový Rychnov. Lze využít i digitalizovanou verzi císařských otisků <http://archivnimapy.cuzk.cz./cio/data/main/cio-main-02-index.html>.

⁸⁵ Tamtéž, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

⁸⁶ Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971, s. 263-266.

do značné míry závislá na osobnosti jejich správce.⁸⁷ Osvícenská politika ovlivněná moderními ekonomickými teoriemi usilovala o co nejlepší informace o obyvatelstvu. V 19. století již matriční zápisy podléhaly přísné státní kontrole, lze je tedy pokládat za dostatečně spolehlivý zdroj informací.⁸⁸ Jednotné vedení matrik pro celou monarchii bylo zavedeno dvorským dekretem ze 6. 10. 1770, který předepisoval latinský zápis do určených rubrik. Roku 1771 zavedený systém popisných čísel zpřesnil identifikaci osob, následoval zákaz uvádět do matrik jména „po chalupě“.

Dne 1. 5. 1781 se matriky staly veřejnými listinami, 20. 2. 1784 byl předepsán nový, důkladnější formulář.⁸⁹ Zároveň měly být matriky, za jejichž řádné vedení byli zodpovědní správci far, kontrolovány biskupy a krajskými úředníky. Latina byla nahrazena češtinou nebo němčinou, přičemž jazyk matriky závisel na zapisujícím knězi. Od téhož roku měla být pro každé místo vedena zvláštní matrika nebo matriční oddíl. V následujících letech vyšla nařízení, která se snažila zpřesnit matriční zápis a zabránit zneužití nebo ztrátě matriky. Nejdůležitější byla povinnost vést matriční duplikáty, které byly zasílány konzistoři.⁹⁰ Roku 1825 byl oficiálně nařízen zápis jména porodní báby, ale tento údaj byl v matrikách vyplňován často již dříve. Formulář zavedený roku 1840 v podstatě shrnoval

---

⁸⁷ Správcem farního úřadu byl v Novém Rychnově v letech 1760 až 1794 Jan Antonín Žák, v období 1794 – 1806 Josef Jiří Onitsch, držící titul osobního děkana, v letech 1806 – 1814 Daniel Vincenc Morávek. Od roku 1815 až do své smrti byl novorychnovským farářem osobní děkan František Borgius Mergl, jeho povinnosti však už od roku 1832 vykonával kaplan Jan (Johann) Fährich z titulu administrátora. Po Merglově smrti roku 1851 stál v čele farnosti jako farář. Na jeho místo pak nastoupil Jan Kalina, jenž v úřadu zůstal až do roku 1870. Kromě farářů se na vedení písemností evidenční povahy podíleli i kaplani, jejichž jména se objevují hlavně v matrikách. Seznam kaplanů, sloužících v Novém Rychnově v letech 1718 – 1877 i s uvedením přesné doby jejich působení na zdejší faře, je uveden v pamětní knize kostela a fary novorychnovské, MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1.

⁸⁸ Základní informace o matrikách podává Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19; Týž, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425-457; Týž, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58; Týž, *Základy*, s. 52-57. Problematiku badatelského využití matrik hodnotí Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5-56.

⁸⁹ Kniha oddavek měla obsahovat tyto rubriky: datum svatby, číslo domu, křestní jméno a příjmení ženicha, jeho vyznání a stáří, rodinný stav. Tytéž údaje měly charakterizovat nevěstu, zapsána měla být též jména, příjmení a stav svědků. Křestní matriky měly uvádět datum narození, domovní číslo, jméno dítěte, náboženství, pohlaví, legitimitu, dále jména a příjmení rodičů a kmotrů. Úmrtní matriky uváděly datum úmrtí, číslo domu, jméno, náboženství a stáří zemřelého a příčinu smrti. Ke všem typům zápisu měli kmotři či svědkové připojit svůj podpis nebo alespoň znamení.

⁹⁰ Záhy po zavedení formuláře z roku 1784 se objevilo průběžné číslování zápisů, roku 1792 bylo nařízeno foliování matrik.

předešlá nařízení o vedení matrik, ještě větší podrobnost byla předepsána v roce 1850.⁹¹ K definitivnímu sjednocení matričního zápisu na území celých Čech došlo až na konferenci zástupců pražské, litoměřické a královéhradecké diecéze konané roku 1890.

Nejstarší dochované matriky pro farnost Nový Rychnov zachycují období od ledna 1785 do konce října roku 1815.⁹² Jedná se 13 samostatných svazků, kdy každá obec měla svou vlastní matriční knihu. Matriky evidovaly ve třech samostatných oddílech křty, sňatky a úmrtí, zápisy jsou od počátku vedeny v rubrikách. Matriční knihy novorychnovské farnosti jsou vždy opatřeny oddělenými indexy křtěných, oddaných a zemřelých. Formulář byl až do roku 1787 německý, i když samotné zápisy byly činěny česky.⁹³ Na tyto knihy navazuje matrika křtěných vedená v letech 1815 až 1848 pro celou farnost Nový Rychnov.⁹⁴ Rubriky zůstávají stejné, ovšem postupně se zpřesňují údaje o rodičích. Další kniha je vedena obdobně, zachycuje narození a křty v celé farnosti v období 1848 – 1863.⁹⁵ Matriky oddaných a zemřelých byly nadále pro celou farnost vedeny v jedné knize, která obsahuje údaje o svatbách z let 1816 – 1859 a zápisy o úmrtích pro období 1816 – 1872.⁹⁶ Záznamy odpovídají platným předpisům a opět jsou doplněny indexy.⁹⁷

---

⁹¹ Matrika narozených uváděla datum narození a křtu, jméno křtícího, jméno křtěnce, jeho náboženství, pohlaví, původ, mrtvorozenost, místo, číslo domu (matrika musela přesně uvádět polohu a správní příslušnost místa, pro které byla vedena). Dále měl zápis obsahovat jméno a obydlí porodní báby a také poznamenávat, zda byla zkoušena či ne. U jména a příjmení otce měl být uveden také jeho stav a povolání, matku charakterizovala jména jejích rodičů a místo jejího narození. Kmotři měli uvést jméno, příjmení a stav. Stejně podrobné charakteristiky obsahují i matriky oddaných a zemřelých.

⁹² SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 1 (Nový Rychnov), kniha č. 3 (Dolní Hutě v letech 1785-1815; vložena je složka pro okolní samoty Kopaniny, Šance, Zadní Pole a Zelenohorské Chalupy, obsahující i několik zápisů týkajících se obcí Těšenov a Rohozná v letech 1796 – 1815), kniha č. 4 (Hojkov), kniha č. 5 (Chaloupky), kniha č. 7 (Lešov), kniha č. 8 (Milíčov), kniha č. 9 (Řeženčice), kniha č. 11 (Těšenov), kniha č. 12 (Trsov). Starší matriky bohužel podlely požáru.

⁹³ Rubriky oddílů pokřtěných jsou tyto: datum (z počátku je zapisováno jen datum křtu, kolem roku 1800 už je ve zlomku uveden den narození a pokřtění), číslo domu, jméno křtícího a jméno křtěnce, jeho vyznání, pohlaví, jména rodičů. Otec dítěte bývá blíže charakterizován svým povoláním, matka jménem svého otce a od roku 1804 většinou i jménem matky; následují jména a stav kmotrů. Od roku 1794 bývá uváděno jméno báby, která narození dítěte ohlásila. Zápisy v matrice oddaných odpovídají dobovým předpisům. Obsahují datum sňatku, číslo domu, jméno ženicha, jeho víru, věk a stav, tytéž údaje jsou zaznamenány u jména nevěsty, zapsána jsou jména a stav svědků. Oddíl zemřelých uvádí datum úmrtí, číslo domu, jméno pohřbívacího a zemřelého, jeho víru, pohlaví, věk, dále příčinu smrti. Uváděné příčiny úmrtí jsou většinou schematické a nepřesné. Kolonka nadepsaná „*Komisfiskus oder Gesprüfter*“ zůstává zpravidla nevyplněna.

⁹⁴ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 13.

⁹⁵ Tamtéž, kniha č. 14.

⁹⁶ Tamtéž, kniha č. 18.

⁹⁷ K dispozici nejsou pouze originály matrik. Lze využít i jejich opisy týkající se let 1835 – 1843, které se dochovaly pro všechny podřízené farnosti v archivu pelhřimovského vikariátního úřadu. Jedná se o šest

Zatímco matriky a evidenční prameny státní a vrchnostenské provenience jsou již dlouhou dobu tradičními zdroji historickodemografického bádání, písemnosti farních úřadů zůstávají opominuty. Je to dáno různorodostí obsahu jejich archivů, které zřídka umožňují širší geografické a časové zaměření práce. Dalším problémem byla až do nedávné doby všeobecně nízká zpracovanost fondů tohoto typu. Práce, které se farními archivy zabývají, řeší především problémy pořádání jejich písemností.⁹⁸ Zatím neexistuje studie, která by si kladla za cíl podrobný rozbor a kritiku pramenů farních úřadů vhodných pro bádání o obyvatelstvu.⁹⁹

Na matriky oddaných navazují údaje zapsané do knih snubních protokolů. Cílem prováděných „zkoušek snoubenců“ bylo vyšetření překážek stavu manželského, kdy dva svědci měli potvrdit původ ženicha a nevěsty a zaručit se, že mezi nimi není blízké příbuzenství. Důležité bylo také zjištění, zda snoubenci nemají nějaké závazky z dřívější doby. V případě spřízněnosti ženicha a nevěsty zasílal farář konzistoři žádost o dispens a rozepsané schéma příbuzenství. Se sňatkem nezletilých osob museli souhlasit jejich rodiče, respektive poručníci. Zvláštní nařízení bylo možné uplatnit v případě vdov, které se neměly vdávat dříve než půl roku po úmrtí prvního manžela. Důvodem byla snaha předejít nejasnostem ohledně otcovství a pozdějších dědických nároků případného pohrobka.¹⁰⁰ Patent o zrušení nevolnictví roku 1781 zavedl praxi ohlašovacích lístků, které vrchnostenské úřady vydávaly budoucím snoubencům.¹⁰¹ Všeobecný občanský zákoník

---

papírových sešitů, které obsahují opisy matriky narozených, oddaných, zemřelých, vytvářené každoročně pro potřebu krajských úřadů. Každý sešit se týká jednoho kontribučního roku, zápisy vždy začínají 1. listopadem a končí 31. října následujícího roku. Chybí opis pro kontribuční rok 1841 – 1842. Jejich vytvoření souviselo s rokem 1799 zavedenou povinností farářů zasílat pravidelně opis matriky na vikariátní úřad ke kontrole a následnému přeposlání konzistoři. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, VÚ Pelhřimov, inv. č. 399, kart. 50. K tomuto typu písemností blíže Kolektiv autorů, *Česká diplomatika*, s. 272-274.

⁹⁸ Lenka MARTÍNKOVÁ, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, AČ 55, 2005, s. 89-116. Studie uvádí i další literaturu k tématu farních archivů.

⁹⁹ O pramenech farních úřadů vhodných pro historickodemografické bádání blíže: Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49. Jedná se o informační studii týkající se písemností farních úřadů na území litoměřické diecéze. Autorka se bohužel nezabývá jejich kritikou a možnostmi využití.

¹⁰⁰ Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.

¹⁰¹ Stávalo se, že vrchnostenské úřady, které měly lístky vydávat, je někdy nezákonně odpíraly chudším párům. Roku 1850 bylo posuzování uzavíraných manželství přeneseno na obecní samosprávy, což vedlo k ještě větším problémům. Z těchto důvodů byly politické konsensy k sňatku svěřeny okresním úřadům. J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

roku 1811 uzákonil svobodu uzavírání manželství pro všechny bez rozdílu stavu, zvláštní povolení k ženění museli mít vojáci a státní zaměstnanci.

Knihy zkoušek snoubenců „*Examina sponsorum*“ jsou pro farnost Nový Rychnov dochovány v souvislé řadě pokrývající období od roku 1783 do roku 1867. Zápisy z první poloviny 19. století se nacházejí v prvních dvou svazcích.¹⁰² Nejstarší záznamy jsou latinské a větnou formou uvádějí jména snoubenců, jejich původ, jména svědků a formulaci potvrzující, že nic nebrání vstupu do manželství. Roku 1794 nastupuje zápis do česky vedených rubrik, které uvádějí datum zkoušek, jména snoubenců, místo jejich bydliště, stupeň příbuzenství, jména svědků a jejich podpisy, respektive znamení nahrazující podpis. Dále jsou uváděna data prohlášek a datum katecheze. V případě příbuzenství snoubenců je nakreslen rodokmen, od roku 1803 bývá připsán jejich věk. Postupně se zpřesňuje identifikace snoubenců zapsáním jmen rodičů. Roku 1813 se opět přechází na větný zápis, stále jsou zapisovány tytéž údaje, chybí jen data prohlášek.¹⁰³ V navazujícím svazku knih prohlášek snoubenců počínajícím rokem 1846 se zápisy opět objevují ve formě rubrik.¹⁰⁴

Ze srovnání knih „*Examina sponsorum*“ s matričními zápisy vyplynulo, že knihy zkoušek snoubenců jsou podrobnější co do kvantity zápisů. V matrice někdy chybí zápisy o svatbách farníků, kteří uzavřeli sňatek v jiné farnosti a zůstali zde bydlet. Knihy snubních protokolů naproti tomu uvádějí svatby všech lidí pocházejících z farnosti i přes to, že svatební obřad nakonec proběhl jinde. Poskytují tedy i údaje o lidech, kteří z farnosti v souvislosti s uzavřením sňatku odešli. Konkrétní data snoubenců se v matrikách i v „*Examina sponsorum*“ shodují. Datum zapsání zkoušky snoubenců zpravidla přibližně o měsíc předchází dnu svatby, což odpovídá lhůtě určené povinností trojích ohlášek. Velkou nevýhodou „*Examina sponsorum*“ je jejich menší přehlednost způsobená

---

¹⁰² „*Examina sponsorum et testium parochiae Neo Richnoviensis*.“ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 39 a 40, knihy č. 39 a 40.

¹⁰³ Rokem 1848 začíná řada dochovaných „knih prohlášek snoubenců“. Tyto knihy byly vedeny v souvislé řadě až do roku 1927 (MZA Brno – SOkA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 35 – 38, knihy č. 35 – 38).

¹⁰⁴ Zápisy obsahovaly datum prohlášení, jména snoubenců a jejich rodičů (většinou s poznamenáním jejich bydliště), věk, vyznání, příbytek snoubenců (zde se rozlišovalo, zda v současném bydlišti pobývají více nebo méně než šest neděl). Následovala kolonka nazvaná „*přihlášení se k ženění*“, kde bylo uváděno, u jakého magistrátu, kdy a pod jakým číslem byla podána žádost o povolení sňatku. Dále se vypisovala případná překážka sňatku a způsob jejího odstranění, jména svědků, jejich podpisy a vyjádření k nastávajícímu sňatku. Poznamenáno bylo místo prohlášení snoubenců, od roku 1852 také data ohlášek, pro případné další poznámky byla vyhrazena zvláštní rubrika.

přežíváním větného zápisu. Knihy navíc nejsou vybaveny rejstříkem, který usnadňuje orientaci v matrikách. Knihy zkoušek snoubenců proto byly využity jen okrajově, nejvýhodnější je ovšem jejich kombinace s matrikami oddaných.

Instituce trojích ohlášek zavedená roku 1215 souvisela s požadavkem kontroly manželství. Jména snoubenců měla být veřejně vyhlášena o třech po sobě jdoucích církevních svátcích v kostele farnosti, odkud pocházeli. Ohlášky měly zabránit již zadaným osobám vstupu do manželství, proti připravovanému sňatku se tedy mohl vyjádřit kdokoli. Pokud snoubenci chtěli sňatek uzavřít co nejrychleji, mohli požádat o prominutí dvou ohlášek, které směl povolit i vikář. Souvislá řada knih prohlášek snoubenců se ve farnosti Nový Rychnov dochovala pro léta 1848 – 1927, pro zkoumané období připadá v úvahu první ze čtyř svazků těchto knih.¹⁰⁵ Větné zápisy jsou stručnější než záznamy v matrikách či v „*Examina sponsorum*“. Přes pravidelné poznámky o kanonických vizitacích mají tyto knihy vzhled spíše příručních kancelářských svazků, zápisy jsou neupravené, hůře čitelné, často se objevují škrty. Vzhledem k tomu, že knihy prohlášek zkoumané období téměř nepostihují a nejsou příliš podrobné, nebyly při výzkumu využity.

Dochovala se také řada dalších matričních dokladů.¹⁰⁶ Faráři byli povinni vést archiv, v němž měli schraňovat vedle matrik také další písemnosti matriční povahy, především listy ohlašovací, rapuláře, legitimace ke křestním matrikám, protokoly o změnách vyznání, lístky o prohlídkách mrtvol. Tyto písemnosti se však dochovaly jen torzovitě. Jedná se o neúplný aktový materiál, který nelze využít pro komplexnější zpracování.¹⁰⁷ Eduard Maur soudí, že „*josefínská reformní činnost vytvořila předpoklady pro to, aby evidence přirozené měny dosáhla takového stupně dokonalosti, že je možno podrobit matriční zápisy*

---

¹⁰⁵ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35, kniha č. 35. Uvádí jména snoubenců zpřesněná jménem otce (posléze obou rodičů), dále náboženství, stav a původ budoucích manželů a data ohlášek. Později přibyl údaj o zletilosti snoubenců, v šedesátých letech 19. století i jejich věk.

¹⁰⁶ J. NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady*.

¹⁰⁷ Dochovaly výpisy z matrik ke správním a jiným účelům z let 1822 – 1847, týkající se především nekatolického obyvatelstva (MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 62, kart. 4), křestní listy z let 1778 – 1927 (tamtéž, inv. č. 64, kart. 4), povolení k sňatkům od vojenských správních orgánů z let 1822 – 1832 (tamtéž, inv. č. 65, kart. 4), povolení k sňatkům od patrimoniálních a politických úřadů z období 1810 – 1873 (tamtéž, inv. č. 66, kart. 5), dispenze, žádosti o zplnoletnění za účelem sňatku (tamtéž, inv. č. 67, kart. 5) prohlášky snoubenců (tamtéž, inv. č. 68, kart. 6), hlášení o sňatech z let 1821 – 1836 (tamtéž, inv. č. 69, kart. 6).

všestranné analýze.“¹⁰⁸ Komparace různých typů dokladů prokázala, že tyto písemnosti skutečně lze pokládat za důvěryhodné.¹⁰⁹

Základním pramenem pro studium struktury rodin a domácností se staly velikonoční zpovědní seznamy, které bývaly obvykle vedeny společně se soupisy *Status animarum*. Ty byly vytvářeny v delších časových úsecích a měly evidovat veškeré „duše“, tedy všechny obyvatele obce i s udáním jejich stáří a sociálního postavení. Naproti tomu velikonoční seznamy byly připravovány každý rok v období Velikonoc pro zaznamenání vykonání povinné velikonoční zpovědi. Obvykle evidují jen osoby zpovědi schopné, vynechávají děti v předzpovědním věku, často také jinověrce. Postupem doby se rozdíl mezi velikonočními seznamy a soupisy duší do jisté míry setřely. V Čechách knihy *Status animarum* zavedla pražská synoda v roce 1605, není ale jisté, jak se dále vyvíjely předpisy týkající se seznamů tohoto typu. Nejstarší velikonoční seznamy pocházejí z doby před třicetiletou válkou. Jejich počet narůstá s postupnou rekatolizací po roce 1627, ve větší míře jsou dochovány teprve od druhé poloviny 18. století.¹¹⁰ Kromě vlastních zpovědních seznamů jsou k dispozici také sumáře uložené v archivu pražského arcibiskupství. Normou pro jejich vytváření se stal patent z roku 1670. Souvislá řada výkazů o zpovědi končí v pražském arcibiskupství rokem 1855, pro litoměřickou a královéhradeckou diecézi tyto prameny neexistují.¹¹¹ Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské byly edičně zpřístupněny.¹¹²

Česká historická demografie se zpovědními seznamy v souvislosti s 19. stoletím dosud takřka nezabývala. Jediný, velmi krátký článek vydal před čtyřiceti lety Emanuel Janoušek. Bohužel se příliš nevěnoval popisu a kritice pramene, který využil jen čistě statisticky.¹¹³ Statistické využití zpovědních seznamů a matričních údajů v nich obsažených

---

¹⁰⁸ E. MAUR, *Základy*, s. 57.

¹⁰⁹ Problémy je možno předpokládat na konci dvacátých let v Novém Rychnově v souvislosti s požárem, který postihl i faru. V krizové době možná nebyly matriční zápisy vedeny úplně pečlivě a některé důležité obřady, především svatby, se také mohly odehrávat jinde než ve zničeném novorychnovském kostele, čímž se mohly vymknout zdejší evidenci.

¹¹⁰ Eduard MAUR, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4-18.

¹¹¹ Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60; TÁŽ, *Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku*, HD 6, 1972, s. 59-91.

¹¹² Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.), *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752*, I. – XV., Praha 1919 – 1938; Eliška ČÁŇOVÁ (ed.), *Nejstarší zpovědní seznamy 1570 – 1666*, Praha 1973.

¹¹³ Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.

předpokládají i studie Elišky Čáňové a Lucie Steinbachové.¹¹⁴ Obě autorky se soustředily především na posouzení hodnověrnosti seznamů vzniklých před zahájením josefinských reforem. Jejich příspěvky ukazují možnosti a limity práce se soupisy věřících a upozorňují na některé problémy spojené s kritikou tohoto pramene.

Pro Nový Rychnov je dochována takřka souvislá řada velikonočních zpovědních seznamů z let 1833 – 1855.¹¹⁵ Jedná se o jednotlivé papírové sešity, chybí pouze dva, pro roky 1837 a 1851. Jsou vedeny podle jednotlivých vsí a domů, kromě rodiny hospodáře zaznamenávají také čeled' a podruhy. Nejvíce pozornosti bylo pochopitelně věnováno majitelům domů, u kterých je zapsáno také povolání či sociální statut. U ostatních osob v domácnosti je v seznamu vždy uvedeno jméno, vztah k majiteli usedlosti a věk. U mužů bývá poznamenáno i datum narození, což souvisí s povinnostmi hlavy rodiny, dědickými právy a také s evidencí mladíků podléhajících vojenským odvodům. V seznamech jsou uváděny i novorozené děti, od roku 1841 je takřka u všech novorozenců doplněno datum narození, které se předtím objevovalo jen u chlapců a osiřelých dětí. Údaje o biřmování a vykonané zpovědi a přijímání jsou v seznamech zachyceny pomocí rubriky. Mimo hlavní seznam jsou umístěny oddíly židů a „helvétů“. V „křesťanské“ části bývá v jejich případě uvedeno jen číslo popisné domu a jméno hospodáře s dovětkem, že jde o jinověrce a že záznam o jeho rodině je třeba hledat na konci sešitu.

Každý seznam je opatřen sumářem uvádějícím pro jednotlivé vesnice celkový počet obyvatel, věřících, kteří vykonali zpověď a přijímání, a počet zpovědi neschopných. Vyčíslen je také stav dětí od jednoho roku do šesti let a od šesti do dvanácti let, vždy zvlášť chlapců a dívek. Dále je uveden počet nekatolíků a židů a celkový stav obyvatelstva farnosti. Zpovědní seznamy na sebe navazují. Jejich tvůrce páter Jan Fähnrich si při přípravě nového svazku bral k ruce starší exemplář, do kterého vypsál změny, jež se během uplynulého roku odehrály v jednotlivých domácnostech. Celý seznam pak přepsal do nového sešitu, kam posléze doplnil aktuální údaje o zpovědi. Proto jsou někdy ve zpovědním seznamu uvedeny údaje, které se zjevně týkají až následujícího roku.

---

¹¹⁴ Eliška ČÁŇOVÁ, *Využití matričních údajů zpovědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168; Lucie STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.

¹¹⁵ „*Consignatio confessionis et comunione Paschalis Parochiae Neo Richnowiensis*.“ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, kniha č. 14 – 35.

Přestěhování či úmrtí je naznačeno škrtem jména osoby, pro upřesnění je přidána slovní poznámka nebo křížek značící smrt dotyčného.

Zpovědní seznamy nesloužily jen ke kontrole náboženského života obyvatel farnosti. Byly používány také jako příruční kancelářská kniha umožňující farářům snadnou orientaci pro dohledávání potřebných údajů. Správce zdejší fary byl zároveň i zástupcem vrchnosti a státu, byl tedy nucen zabývat se i majetkovými záležitostmi poddaných, agendou vojenských úřadů, samozřejmě měl na starosti chudinskou péči a byl dohlížitelem zdejší sirotčí kasy. Vedle toho přirozeně pravidelně dodával vrchnostenské kanceláři informace o poddaných a demografické situaci ve farnosti. To vše bylo důvodem k zapisování údajů nesouvisejících se zpovědí, například dat narození u malých dětí. Ve zpovědních seznamech se také objevují přípisy o odevzdávání desátků. Co se týče kritiky tohoto pramene, lze jej považovat za celkem spolehlivý, zvláště v údajích týkajících se dospělých, usedlých obyvatel, které kněží osobně znali. Pokud se objevují nepřesnosti ve jménech, stává se tak pouze v případě žen, které se přivdaly z větší vzdálenosti, nebo u dětí. Tyto nedostatky bývají v některém z následujících seznamů zpravidla opraveny. Někdy se vyskytují chyby v udání stáří, když pisatel během přípravy nového zpovědního seznamu opomněl navýšit věk dané osoby. Největší problémy nastávají v případě identifikace čeledínů a děveček, u kterých bývá jen zřídka uvedeno příjmení a často se jich týkají zmíněné věkové nepřesnosti. Pokud služební personál odešel ze stavení, nebylo jeho nové působiště uvedeno, odchod je pouze vyznačen škrtem, nebo vynecháním jména v seznamu. Pokud odcházel podruh, bylo u jeho jména zpravidla připsáno číslo popisné domu, do kterého se přestěhoval.

Studie, které se zabývají kritikou zpovědních seznamů vzniklých ve starším období, podtrhují některé problémy, jež tento typ pramene přináší.¹¹⁶ Ty se však v případě Nového Rychnova takřka nevyskytují. Farnost měla stabilní hranice, nedocházelo tedy k formálnímu přerazování farníků do jiných správních obvodů. Seznamy byly připravovány jako formulář, nehrozí nebezpečí, že by došlo k nezapsání osoby jen proto, že vykonala zpověď jinde. Zmíněné nepřesnosti týkající se stáří lze eliminovat pomocí konfrontace

---

¹¹⁶ Lucie Steinbachová označuje jako hlavní nedostatky zpovědních seznamů proměny rozsahu farního obvodu, zpovídání se mimo příslušnou farnost, vynechávání malých dětí a špatné součty. Matriční údaje ve zpovědních seznamech doporučuje ověřit novou excerpcí z matriky. L. STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti*.

s matričními záznamy. Co se týče závěrečných sumářů, počty obyvatel jednotlivých kategorií byly vypočítávány pomocí dílčích součtů na každé stránce seznamu.¹¹⁷ Je patrné, že novorychnovské zповědň seznamy obsahují mnohem širší a přesnější spektrum údajů, než stejný typ pramene ze staršího období. Nabízí snadnou možnost rekonstrukce rodin, zároveň umožňují pohled do lokální prostorové i sociální mobility obyvatelstva.

Další okruh pramenů vznikl v souvislosti s vrchnostenskou správou panství. Problematika patrimoniální správy a jejích písemností v první polovině 19. století je poněkud opomíjeným tématem. Pro úřední dokumenty vzniklé v posledních letech velkostatku se předpokládá kontinuita s dřívějšími dokumenty, rostoucí vliv byrokratizace a státních zásahů a také jakási vzrůstající „nezajímavost“.¹¹⁸ Chybí diplomatický rozbor těchto písemností, nepříliš četné jsou studie týkající se moderní vrchnostenské správy, která i přes sílící vliv státu měla nadále neoddiskutovatelný vliv na život venkovského obyvatelstva.¹¹⁹ Zásadním předělem ve fungování patrimonie bylo roku 1786 zavedení funkce justiciára, zkušeného soudního úředníka, který vnesl přímo dovnitř patrimonie prvek státní správy.¹²⁰

Zcela zásadním pramenem pro výzkum dějin venkova jsou gruntovní knihy. Pozornost jim byla věnována především v šedesátých letech 20. století, kdy byly prováděny jejich

---

¹¹⁷ Pro ověření těchto údajů byly údaje v několika sondách přepočítány. K aritmetickým chybám nedocházelo.

¹¹⁸ Srov. Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002³, s. 250-254.

¹¹⁹ Základní informace o patrimoniální správě podává Jan JANÁK – Zdenka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 229-238. Většina prací se týká správy a písemností větších panství v širším časovém rozsahu. Ústřední správou velkých dominií se zabývají Karel TRÍSKA, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 1968, s. 363-376; Antonín ROUBIC, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475. Především na úředníky, jejich hierarchii a pravomoci je zaměřena studie Marie ZAORALOVÉ, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304. Charakteristiku činnosti důležitých úředníků choťkovského panství spolu s rozбором především hospodářských písemností vedených na jejich statcích podal Jiří TYWONIAK, *Ústřední správa choťkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105. Reformami správy děčínské panství v první polovině 19. století se zabývá Helena SMÍŠKOVÁ, *Správa děčínské panství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412. Bohužel poměrně stručná je studie Jiřího Zálöhy, která se týká schwarzenberských panství dvacátých let 19. století, Jiří ZÁLOHA, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejich orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99. Písemnostmi lobkovického velkostatku Mělník se zabývá Petr KOPIČKA, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.

¹²⁰ K této problematice blíže Václav ŠOLLE, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, zejména s. 126-129.

soupisy.¹²¹ Je třeba zmínit především rozsáhlou monografii Vladimíra Procházky¹²² a práce Josefa Hanzala a Miroslava Volfa, kteří pro studium gruntovních knih požadují diplomatickou metodu výzkumu, velký důraz kladou na studium právních aspektů a norem týkajících se gruntovních knih. Počínající moderní období po tereziánských a josefinských reformách ale takřka opomíjejí. Předpokládají vzrůstající uniformitu vrchnostenských písemností, které měly nadále být vedeny pod státním dohledem a podle byrokratických zásad. Výjimku představuje pouze cenná studie Miroslava Trantírka, který zkoumal vliv státních zásahů do vedení gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku.¹²³ Důležité informace o normách pro vedení gruntovních poskytuje také starší práce Miloslava Volfa.¹²⁴

Gruntovní a pozemkové knihy, tedy knihy vedené vrchnostmi a zaznamenávající právní pořízení týkající se poddanských nemovitostí, jsou velmi důležitým a poměrně hojně využívaným pramenem.¹²⁵ Vzorem pro jejich vedení byly převážně knihy městské a původně byly spjaty s činností výročních vesnických soudů.¹²⁶ V minulosti pro ně bývaly používány různé názvy (především pozemkové knihy, registra gruntovní, gruntovnice či německy *Dreydingbücher*, *Taydingbücher*, *Gewährbücher*) a ani moderní terminologie není ustálena.¹²⁷ Vedle základních pozemkových knih, zaznamenávajících majetkoprávní

---

¹²¹ Josef HANZAL, *Současný stav a výsledky studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54; Ivan ŠTARHA, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205; Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127. Docházelo také k soupisům urbářů, především Jan ŘEZNÍČEK, *Soupis českých a moravských urbářů*, AČ 22, 1972, s. 73-86; Adolf KALNÝ, *Soupis urbářů jihočeských archivů 1378-1773 I.-II.*, České Budějovice 1976.

¹²² Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963. Tato kniha je zatím jedinou monografií zabývající se komplexně gruntovními knihami.

¹²³ Miroslav TRANTÍREK, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.

¹²⁴ Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české 13, 1939, s. 41-108.

¹²⁵ Přehled bádání přináší Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU C – 40, 1993, s. 51-61. Autor na základě výzkumu raně novověkých pozemkových knih dospěl k důležitým poznatkům ohledně finančního hospodaření venkovského obyvatelstva. TÝŽ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999; TÝŽ, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš BOROVSÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Pavel PUMPR (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.

¹²⁶ Vznikem gruntovních knih se zabývá Vladimír PROCHÁZKA, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.

¹²⁷ Nejvíce diskuzí se týká především pojmu pozemková kniha. Starší práce sice diskutovaly o vhodnosti užívání pojmů gruntovní / pozemková kniha, ke shodě však nedošlo a oba pojmy byly (a jsou) nadále využívány jako synonyma. Důležitým příspěvkem k diskuzi byla polemika Stanislava Poláka a Oldřicha Turčína. Stanislav POLÁK, *Knihy pozemkové a knihy městské. Poznámka k diplomatické teorii*, AČ 16,

změny na zakoupených poddanských usedlostech, se záhy vyvinuly další, speciální svazky.¹²⁸ Nejobvyklejší byly v raném novověku patrně knihy trhové, knihy kšaftů, svatebních smluv, listin, sirotčí registra.¹²⁹ Nárůst těchto speciálních typů knih vedl k rozrůznění terminologie, která se ke gruntovním knihám váže.

S ohledem na problematiku 19. století je výhodnější využívání terminologie Miroslava Volfa a Miroslava Trantírka, kteří jako zastřešující pojem pro knihy evidující majetkovou držbu poddaných preferují termín gruntovní kniha. Základní knihy zaznamenávající postupnou držbu na jednotlivých usedlostech byly po zrušení patrimonium u okresních soudů vedeny pod označením pozemkové knihy. Tento termín navíc využívá inventář Archivu pražského arcibiskupství, v jehož rámci jsou zkoumané svazky uloženy. Termín „pozemková kniha“ je tedy v předkládané práci používán pro základní typ knihy, zaznamenávající posloupnost na jednotlivých gruntech, a termín „gruntovní kniha“ nebo „gruntovnice“ je chápán jako souhrnné označení pro všechny typy těchto knih.

V rámci velkostatku Nový Rychnov je dochováno několik řad gruntovních knih. Nejtypičtější jsou základní pozemkové knihy, které nesou v originále název „*Grundbuch von ...*“. První záznamy v nich se týkají událostí datovaných do třicátých nebo čtyřicátých let 18. století. Podle poznámek v záhlaví těchto zápisů sem však byly přeneseny ze „*starých knih*“ až v osmdesátých letech 18. století, konkrétně bývá zmiňován rok 1784.¹³⁰ Starší pozemkové knihy, na které se tyto svazky odvolávají, nejsou v rámci velkostatkového archivu uloženy.¹³¹ Zároveň je zřejmé, že základem zápisu do gruntovních knih byl v 19. století spis.¹³²

1966, s. 208-215. Svá stanoviska upřesnil v odpovědi Oldřichu Turčínovi, TÝŽ, *Několik poznámek k „několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219. Polemicky reagoval Oldřich TURČÍN, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.

¹²⁸ Josef HANZAL navrhuje pro knihy 16. století tento způsob dělení rustikálních pozemkových knih: purkrechtní (trhové) knihy, knihy kšaftů a inventářů, odúmrtní knihy, sirotčí knihy, knihy sporů a narovnání, viniční (horenské knihy). Podotýká ovšem, že takto přesně vyhraněných knih byla jen menšina, protože většinou byla na panstvích vedena jen jedna kniha, do níž byly zapisovány všechny typy zápisů. J. HANZAL, *Současný stav*, s. 55.

¹²⁹ M. VOLF, *Výsledky*, s. 97-127.

¹³⁰ Obvyklá formulace zní: „*Přenesené zápis ze staré knihy roku 1784*“, načež následuje přepsaný text starého zápisu. Například NA Praha, APA, Vs *Nový Rychnov*, inv. č. 1441, sign 181 Pelhřimov, fol. 260 a; tamtéž, fol. 284 a; tamtéž 290 a. Do nových pozemkových knih nebyly přeneseny starší zápisy týkající se všech usedlostí.

¹³¹ V archivu pražského arcibiskupství jsou uloženy dvě nejstarší gruntovní knihy novorychnovského panství, z let 1625 – 1671 a 1658 – 1716. Tyto knihy nebyly pro účely předkládané práce podrobně zkoumány. Mezi dobou, kdy byly vedeny, a založením nových pozemkových knih v 80. letech 18. století je dlouhá

Celkem se jedná o jedenáct obdobně vedených svazků pozemkových knih. Obsahují údaje týkající se dvou nebo tří obcí, kde každá lokalita má v knize vlastní oddíl.¹³³ V rámci jedné vesnice či městečka jsou jednotlivým usedlostem věnována reálná folia, na která jsou poznamenány všechny události s nimi spjaté. Po základním zápise prvního uváděného majitele chronologicky následují další příписы týkající se usedlosti. Pozemkové knihy jsou tedy vedeny velmi tradičním způsobem, doloženým v podstatě už pro nejstarší knihy tohoto typu. Důležitá změna však nastává v případě oněch dodatečných příписů. Nejsou totiž zaznamenávány v plném znění, ale pomocí odkazů na další úřední knihy vedené v rámci panství. Záznam v pozemkové knize zůstával tradičním, centrálním zdrojem údajů o usedlosti, zároveň se z něj rozbíhaly spojující linie k dalším typům písemností. Díky systému odkazů pozemkové knihy nadále evidovaly všechny změny na jednotlivých usedlostech, zároveň však mohly vyhovovat nárokům na moderní byrokratické úřadování.¹³⁴

Vzhledem ke zkoumanému tématu jsou vedle základních pozemkových knih důležité především tzv. knihy smluv, označované nejčastěji jako „*Sentenzenbuch*“ nebo „*Transactionsbuch*“, které byly vedeny v letech 1799 – 1851.¹³⁵ Předmětem jejich záznamů

časová prodleva, během níž nejsou pozemkové knihy panství Nový Rychnov dochovány, přestože prokazatelně byly vedeny. NA Praha, *APA I*, inv. č. 2610; tamtéž, inv. č. 2611. K problematice zakládání nových svazků pozemkových knih blíže M. VOLF, *Vývoj gruntovních knih*, s. 61-64.

¹³² Archiv Velkostatku Nový Rychnov obsahuje samostatnou složku týkající se záležitostí pozemkových knih z let 1799-1850. Spisy byly v době svého vzniku uspořádány podle let a opatřeny elenchy, které obsahují rejstřík vložených spisů. Škrty v těchto rejstřících naznačují, že ke skartaci spisů docházelo poměrně záhy. Jednalo se o podklady k vkladům do gruntovních knih, bohužel se však v úplnosti a v souvislé řadě dochovaly jen pro léta 1817, 1847 – 1850. Pro rok 1799 se dochoval pouze elench, pro rok 1829 jen jediný spis. Z jejich srovnání vyplývá, že spisy byly do knih přepisovány přesně a často v plném znění. NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1515, kart. 346-347.

¹³³ Využity byly tyto knihy: pozemková kniha pro Horní a Dolní Hutě pro léta 1765 – 1881 (NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov), pozemková kniha Lešova, Rynárce a Dlouhé Vsi z let 1735 – 1884 (tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov), pozemková kniha Milíčova a Hojkova pro léta 1730 – 1876 (tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov) a pro období 1845 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov), pozemková kniha Nového Rychnova a Chaloupek z let 1722 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov), pozemková kniha Řeženčic, Těšenova a Trsova pro léta 1745 – 1877 (tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov) a pozemková kniha Těšenova a Řeženčic z let 1845 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov). Součástí všech pozemkových knih jsou indexy.

¹³⁴ Zvlášť byly vedeny knihy zaznamenávající držbu dominikálního majetku. Zahrnují vždy celé panství, ale mají podobu a všechny náležitosti rustikálních pozemkových knih s tím rozdílem, že zaznamenávají transakce ohledně majetku patřícího vrchnosti. V předkládané práci nebyly takřka využity. NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov.

¹³⁵ Nejstarší svazek zahrnuje období let 1800 – 1831, NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov. Následující kniha pokrývá období let 1832 – 1838, Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov. Poslední svazek byl veden v letech 1838 – 1851, tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov.

byly dohody mezi poddanými, svatební smlouvy, záznamy o koupích a předávání usedlostí, vyjednání pozůstalostí, dluhy. Ujednání týkající se obyvatel celého panství do nich byla zapisována in extenso v chronologickém pořádku. Jednotlivé zápisy byly v záhlaví označeny jednacím číslem a výraznějším nadpisem, označujícím předmět zápisu (například kšaft, svatební smlouva, Urteil). Charakter těchto knih však nebyl úplně jasně vymezen. Na rozdíl od ostatních gruntovnic novorychnovského panství nenesou jednoznačný, stručný název. Jejich pojmenování, zapsané na přední straně desek, je vlastně výčtem záležitostí, které do nich měly být zapisovány.¹³⁶ Svým charakterem knihy odpovídají spíše knihám listin, zvaných *libri instrumentorum*, *Urkundenbücher*. Podle definice Miroslava Volfa byly tyto knihy výrazem potřeby „*opustit způsob vkládání celých smluv do základních knih, jak se stalo v 18. století zvykem, a vrátit se ke staršímu způsobu vtělování regestem, při čemž by gruntovní smlouva byla zapsána v celém znění v knize pomocné.*“¹³⁷ V případě, že byl učiněn zápis do knihy smluv, skutečně už nebyl v pozemkové knize v plném znění opakován, došlo pouze k zaznamenání stručného regestu a odkazu na příslušný svazek a folio.

Částečně zvlášť byla vedena pozůstalostní agenda. Využit lze především poměrně velké množství spisů z let 1779 – 1850.¹³⁸ Počet dochovaných složek se po jednotlivé roky různí, všeobecně ale je možno říci, že čím hlouběji do minulosti, tím je spisů méně, naopak s postupujícím 19. stoletím bylo písemné zpracování pozůstalostního řízení čím dál obvyklejší.¹³⁹ V rámci pozůstalostního řízení, které bylo obligatorní pro všechny vrstvy obyvatelstva, se v ideálním případě dochoval úvodní formulář (často v podobě elenchu spisu), kšaft či jeho parafráze, inventář majetku zemřelého a výkaz ohledně rozdělení

---

¹³⁶ Nejšířeji je toto vymezení definováno u nejstarší z nich, která nese pojmenování „*Testamenten, Erbabtheilungs, Transactions, Sentenzen und Ehepakten Buch ab anno 1799.*“ Takto dlouhý název samozřejmě nebyl běžně používán. V odkazech směřujících k této knize se většinou mluví o „*Sentzenbuch*“ nebo „*Transaktionbuch*“ resp. „knize transakční“, méně častá jsou označení kniha svatebních smluv resp. „*Ehepaktenbuch*“, případně „*instrumentní kniha*“, ojedinele i „*knih rozsudků*.“ Použitý název se odvíjel od charakteru pořízení, ke kterému se vztahoval, přičemž označení „*Transaktionsbuch*“ a „*Sentzenbuch*“ se užívala jako univerzální.

¹³⁷ M. VOLF, *Výsledky*, s. 101-102.

¹³⁸ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kart. 335-344.

¹³⁹ Srovnání nabízí článek Alice Velkové, ve kterém autorka analyzovala vývoj počtu sepisovaných testamentů na Štáhlavsku v první polovině 19. století. Konstatovala klesající počet posledních vůlí zapsaných v knihách listin, aktový materiál, který na Novorychnovsku tvoří základ pozůstalostních řízení, vůbec nezmiňuje. Alice VELKOVÁ, „*Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.*“ *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504-531.

majetku, případně zápisy dalších projednávání dědických záležitostí. Jednotlivé součásti spisů mají někdy spíše konceptní charakter, objevují se drobné opravy, marginální poznámky a dodatky. Spis vzniklý při pozůstalostním řízení byl obvykle vložen i do úředních knih. Často byl zapsán takřka v plném rozsahu, nebo z něj byly vybrány nejdůležitější pasáže. Je třeba zmínit především knihy nazývané „*Verlassenschaft-abhandlungsbuch*,“ vedené ve čtyřech svazcích v letech 1799 – 1846,¹⁴⁰ byly ale využívány i knihy smluv. Velkou výhodou práce s knihami pozůstalostních řízení je oproti spisům úprava a přehlednost čistopisu a především indexy. Věcné výtahy byly navíc vpisovány do pozemkových knih v rámci předání usedlosti novému majiteli.

Velmi důležité jsou svatební smlouvy a s nimi související dohody o postoupení usedlosti.¹⁴¹ Svatební smlouvy – „*kontrakty*“ byly zpravidla uzavírány v krátkém období mezi zasnoubením a vlastním uzavřením manželství. Svatební smlouva nebyla obligatorní, i když častěji měly zájem na jejím uzavření bohatší páry. Vyloučeny ale nebyly ani mezi snoubenci z domkářských rodin. Nevyskytují se ovšem v případech, kdy ani jeden z novomanželů neměl naději na získání „místa“, tedy hospodářské usedlosti či alespoň domku. Po formální i obsahové stránce byly novorychnovské svatební smlouvy do značné míry unifikované. V úvodu byly nejprve uvedeny „strany“, jež se uzavření smlouvy účastnily, tedy ženich, nevěsta, jejich rodiče či poručníci, případně svědci. Další odstavce

¹⁴⁰ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov (pro období 1799 – 1824); tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov (pro období 1825 – 1832); tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov (pro období 1832 – 1840); tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov (pro období 1840 – 1846). Knihy jsou vedeny chronologicky, nejsou jakkoli jinak členěny. Posledních tří svazky mají index obsahující jméno zemřelého, obec, ze které pocházel, a folio zápisu.

¹⁴¹ Svatebními smlouvami staršího období především v souvislosti s městským prostředím se zabývá Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550 – 1600*, HD 21, 1997, s. 37-72; Michaela HRUBÁ, *Sňatek zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 19-26. Rozbor venkovských svatebních smluv, mechanismu jejich uzavírání i možností jejich využití podává: Jana MRÁZKOVÁ, „*Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati*.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 73-107. Nověji se obdobím raného novověku v souvislosti s prostředím malého města zabývá Tereza SIGLOVÁ, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46. Důležitá je také studie Alice Velkové v tomtéž sborníku: Alice VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 75-86. Zmiňované práce ukázaly širokou využitelnost svatebních smluv a jejich nepopíratelný význam pro dějiny rodiny a každodennosti.

byly věnovány vyčíslení majetku, který snoubenci do manželství přinášeli, tedy věna nevěsty a protivěna ženicha. Velká pozornost byla věnována pojištění těchto „zánosů“, zaznamenány byly i termíny jejich splácení. Jeden z novomanželů, častěji ženich, přinášel do manželství vlastnictví usedlosti, či podíl na ní. Druhý člen páru, zpravidla nevěsta, jež se „přivdala“ ke svému partnerovi, přinášel kromě svých osobních věcí (takzvaného „*Einrichtung*“ nebo výbavy) dobytek, zemědělské nářadí, hotové peníze, někdy i dočasný pronájem polností. Součástí tohoto „zánosu“ bývaly zpravidla použity na vyplacení podílů a dluhů váznoucích na usedlosti, jejichž splacení bylo povinností nového hospodáře stejně jako zajištění výměnku pro rodiče, případně i prarodiče či další členy rodiny. Velká pozornost byla věnována dědickým nárokům mezi manžely uzavírajícími svatební smlouvu. Tato ustanovení mají dvě alternativy: první pro případ bezdětného svazku a druhá předjímající situaci, kdy v okamžiku smrti jednoho z partnerů budou naživu děti narozené v manželství.¹⁴² Svatební smlouva se tak stávala „*předstupněm poslední vůle*“.¹⁴³

Podobná ustanovení jako svatební smlouva obsahovala i dohoda o postoupení usedlosti. Hospodářství byla zpravidla předávána z generace na generaci mezi příbuznými¹⁴⁴ a tento akt měl charakter koupě či dědického vypořádání.¹⁴⁵ Nový hospodář přebíral statek od rodičů v stanovené ceně, ze které byl odečten jeho dědický díl.¹⁴⁶ Stanovená suma nebyla vyplácena v hotovosti, skládala se většinou z dluhů a podílů, které na usedlosti vázly. Některé částky byly na statku pouze pojištěny a k jejich vydání mohlo dojít později, nebo vůbec. Typické byly výplaty podílů pro sourozence odložené na dobu jejich sňatku či

---

¹⁴² Vzhledem k velkému množství možných řešení dědického vypořádání po zemřelém manželovi a zásadní důležitosti tohoto aktu pro vdovu, se touto problematikou podrobně zabývá kapitola II. 3.

¹⁴³ J. MRÁZKOVÁ, „*Přislibujou*“, s. 73-76.

¹⁴⁴ Dědictví v rodě, podporované i vrchností, bylo zárukou určité stability, zatímco rychlé střídání hospodářů znamenalo nestabilitu a finanční potíže gruntu. Touto problematikou se rozsáhle zabývá Josef Grulich, který zřetelně prokázal stoupající podíl transferů mezi příbuznými v pobělohorském období. Plynulé předávání usedlostí v rámci jednotlivých rodin bylo známkou stability a prosperity. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 302-308. Alice Velková prokázala, že s postupujícím 19. stoletím se trh s nemovitostmi rozšířil a prodeje gruntů nepříbuzným osobám získaly na četnosti. Svou poslední usedlost však hospodáři zpravidla postoupili některému za svých dětí, takže převody uvnitř rodiny nadále hrály velmi významnou roli. Zřetelná je přitom sílící tendence k preferování potřeb užší rodiny hospodáře nad zájmy širšího rodu. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 124-134. Srov. také J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 130-131; D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 138-141.

¹⁴⁵ Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 50-59.

¹⁴⁶ Tento systém se odvozoval od tzv. „rodinného majetkového společenství“, podle kterého měly všechny děti nárok na stejný díl z rodinného majetku. Podrobně V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 365-473.

hotovost, kterou si pro případ nouze pojišťovali výměnkáři. Takové platby pak bývaly uvedeny slovy „*pokud by toho potřeboval*“ nebo „*na jakýkoli požádání*“, případně mohly být při vyplácení zohledněny finanční poměry hospodáře, který měl splácet, „*jak bude moct*“. Velmi pečlivě byly stanoveny podmínky výměnkářů, nový hospodář jim měl obvykle zajistit byt a stravu, někdy měli zajištěn naturální příspěvek, pojištěn určitý peněžitý podíl či směli k vlastní potřebě využívat část domácího zvířectva. Obvyklé bylo „*přisívání*“ některých plodin, zpravidla lnu, a chování kusu dobytka „*na píci hospodářově*“.

Záležitosti ohledně předání usedlosti novému hospodáři a otázka jeho sňatku byly zpravidla projednávány v jeden okamžik a vtěleny do jediné smlouvy s tím, že některá ustanovení mohla nabýt platnosti až v později.¹⁴⁷ V typickém případě vypadala situace tak, že při svatbě dědice či dědičky usedlosti byla sepsána smlouva, ve které bylo slíbeno předání gruntu, zaznamenány povinnosti, jež dědic převezme, a zároveň i přislíbeno a pojištěno věno jeho nevěsty, respektive jejího ženicha. Dále byly vyčísleny dluhy, podíly, povinnosti vůči vrchnosti, platy, stanoveny byly i podmínky výměnku. Někdy nedošlo k předání usedlosti hned a starý hospodář si vymíňoval, že bude ještě nějakou dobu hospodařit, přičemž tato lhůta nebyla zpravidla přesně vymezena a její trvání záleželo pouze na jeho vůli.

Podle Josefa Hanzala měly zápisy v gruntovních knihách deklaratorní charakter, podobný dosvědčovacím listinám. Do knih byly vkládány záznamy ověřené a správné, zpočátku informovaly převážně o pořízeních, které již proběhly. Především v mladší době byly vedeny „*na zásadách veřejnosti, platnosti a správnosti*.“¹⁴⁸ Největším problémem kritiky je manipulace s cenami usedlostí. Hodnocení gruntu i výše podílů se vždy odvíjely především od momentální rodinné a ekonomické situace usedlosti, roli tu hrála i tradice.¹⁴⁹ Hospodář, který chtěl například zvýhodnit svého nástupce, udával cenu usedlosti, ze které se měly vypočítávat podíly, o něco nižší, než ve skutečnosti byla. Tendence k úpravám nominální hodnoty gruntů patrně vzrůstaly tvář v tvář nejistotě napoleonských válek

---

¹⁴⁷ Fakt, že docházelo ke vzniku a zaknihování pouze jediné smlouvy shrnující všechna potřebná ustanovení, mohl být dán poměrně vysokými poplatky (taxami), které byly při této příležitosti vybírány, a k nimž později přibýly i kolky. M. VOLF, *Vývoj gruntovní knihy*, s. 90-95.

¹⁴⁸ J. HANZAL, *Současný stav*, s. 41.

¹⁴⁹ Problematikou takzvaných „sociálních cen“ při převodech nemovitostí se rozsáhle zabývá D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, zejména s. 88-94. Srov. i J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, především s. 134.

a s nimi související inflací. Několik příkladů z novorychnovského panství svědčí o tom, že cena usedlosti mohla být hospodářem snížena až na polovinu skutečné hodnoty. V takovém případě ve jménu ostatních dědiců zasahovala vrchnost a nařizovala právní odhad. Úředníci se angažovali také tehdy, když dědictví bylo odkázáno nerovnoměrně a došlo k „ošizení“ některého z dědiců. Díky těmto zásahům je možné podrobněji bádát vybavení a stav usedlostí, problematiku jejich držby, i to jaký byl vztah hospodářů a ostatních členů rodiny k tomuto majetku.

Základem pro pozůstalostní řízení bývala obvykle závěť nebožtíka. Tyto „kšafy“ nebo také „poslední poručení“ či „pořízení“ bývaly zpravidla činěny ústně, za přítomnosti rodiny a důvěryhodných svědků z řad sousedů. Poslední vůle nebožtíka byla rodinnými příslušníky zpravidla pokládána za nezpochybnitelnou.¹⁵⁰ K vytváření kšaftů docházelo takřka výhradně v okamžiku blížící se smrti, nebyly sepisovány s předstihem jako tomu bylo ve šlechtickém prostředí.¹⁵¹ V souvislosti s posledními vůlemi bývá často zmiňováno osobní „vyznání víry“ kšaftujícího. Tento prvek se však ve zkoumaných testamentech takřka nevyskytuje.¹⁵² V případě venkovského obyvatelstva bylo nejdůležitějším účelem kšaftu vypořádat svou pozůstalost, vypočítat majetek a dluhy a upravit poměry mezi dědici, především určit budoucího hospodáře na usedlosti. Prvořadým zájmem kšaftujícího bylo zamezit případným sporům uvnitř rodiny.

Vzhledem k převažující negramotnosti i obvyklým okolnostem vzniku poslední vůle, kterou testátor činil „*na smrtelné posteli ležící*“, se ve zkoumaném prostředí takřka nevyskytují vlastnoručně psaná „pořízení“. Kšaft buď zapsal někdo z přítomných a umírající jej podepsal či označil třemi křížky, nebo byl během pozůstalostního řízení reprodukován ústně. Pro právní platnost nadiktované či pouze sdělené závěti byla nejdůležitější psychická způsobilost a dobrá paměť kšaftujícího. Důkazem jsou stereotypně se opakující formulace dosvědčující, že umírající „*při dobrém rozumu poručenství udělal*.“ Závažné bylo také stvrzení obsahu kšaftu nejméně dvěma svědky, teprve „*po předcházejícím stvrzení svědkův, že kšaftující při zdravém rozumu a dobrý paměti byl*,“

---

¹⁵⁰ Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 184-201.

¹⁵¹ Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004, s. 80-100.

¹⁵² Výjimkou jsou poslední vůle z městečka Dolní Cerekev z první třetiny 19. století, které nebyly do výzkumu zahrnuty. V tomto případě se jedná o velmi formalizované invokace v úvodech kšaftů, jež byly někdy doplněny „odkázáním“ nebožtíkova těla zemi a duše Bohu.

mohlo dojít k veřejnému vyhlášení kšaftu a jeho přijetí „*ku právu*“. Pokud proti poslední vůli nebyly žádné námitky a pochybnosti, byla potvrzena vrchnostenským úřadem a nabyla platnosti. V případě nejasností či absence závěti docházelo k právnímu odhadu majetku a k rozvržení pozůstalosti podle platných norem. Pozůstalostní inventáře jsou již dlouho využívány především etnology, kulturními historiky a historiky každodennosti, a to jak pro venkovské, tak městské prostředí.¹⁵³ Poskytují velmi cenný podklad pro studium hmotné kultury i každodenního života lidí v minulosti. V případě zemědělského prostředí venkova je jejich obsah poněkud stereotypní, neboť zaznamenávají především ty majetkové součásti, které byly drahé a důležité pro provoz usedlosti: dobytek a hospodářské nářadí, méně často také řemeslnické pracovní nástroje, nábytek, součásti oblečení a vybavení domácnosti.

Co se týče kritiky tohoto typu pramene, „*poslední poručení*“ i celá pozůstalostní řízení byla prováděna velice pečlivě. Testátor se zpravidla snažil o co nejspravedlivější a nejpřesnější zhodnocení své majetkové situace. Správné provedení pozůstalostního řízení bylo v zájmu všech pozůstalých. Stejně jako v dohodách o předání hospodářství se i zde objevují manipulace s cenami usedlostí. V pozůstalostních řízeních se vdovy objevují ve dvou možných situacích: buď jako dědičky zesnulých manželů, nebo, řidčeji, jako testátorky a původní majitelky rozdělovaného jmění. Dochovaly se také spisy ohledně sirotčích záležitostí z let 1801 – 1850. Jde převážně o žádosti dospělých sirotků o vyplacení dědictví po rodičích. Jednalo se o peníze uložené v sirotčí kase nebo podíly pojištěné na usedlostech. Ovdovělé matky sirotků zde nejsou zmiňovány, z tohoto důvodu nebyly tyto písemnosti využity.¹⁵⁴

Na základě záznamů všech typů gruntovních knih lze sledovat právní vztah žen k usedlostem, jež zdědily po rodičích, koupily společně s manželem, nebo na které získaly nárok vstupem do manželství. Neméně důležité jsou zaznamenané okolnosti těchto

---

¹⁵³ Například: Josef HANZAL, *Předbělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174; Josef JANČAR, *Zemědělská usedlost na Slovácku v 18. století*, ČL 51, 1964, s. 76-85; Hana HYNKOVÁ, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16-30; Jaroslav KRAMAŘÍK, *Dvě ukázky podrobných popisů venkovských staveb z první poloviny minulého století*, ČL 56, 1969, s. 239-241; Jiří PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera Historica 1), s. 30-42; Jana STEJSKALOVÁ, *Kšaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera Historica 1), s. 74-80.

¹⁵⁴ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345-346.

transakcí. Vdovy se v zápisech objevují buď jako dědičky či majitelky usedlostí, případně jako hospodyně, spravující usedlost dočasně po dobu nezletilosti potomků. Nejčastěji ovšem ovdovělé ženy figurují v roli výměnkářek, které má nastupující hospodář zajistit.

Okrajově byly využity i etnografické prameny. Zásadním problémem kritiky výpovědní hodnoty dochovaných dokladů hmotné kultury i textů zanechaných staršími vlastivědnými pracovníky je jejich zaměření na „bohatost“ a „uměleckou hodnotu“ lidové kultury a folklóru. Pozornosti laiků i odborných badatelů se vždy těšily významné a cenné záležitosti, ať se již jednalo o výmluvné proslovy družbů na selských svatbách nebo o lidovou architekturu a kroj. Každodennost chudších vrstev venkovské společnosti zůstala do značné míry zapomenuta, neboť pro vlastenecké sběratele postrádala správnou estetickou hodnotu dokládající velikost národa a „lidu“.¹⁵⁵ Líčení života na venkově se v minulosti nebyla schopna oprostit od idealizace, nebo naopak upadala do tragických popisů „vykořisťování“ poddaných.¹⁵⁶ Etnografické výzkumy jsou navíc jen zřídka kdy kombinovány s poznatky historiků a často zůstávají na úrovni pouhých informativních popisů. Využití hmotné kultury a etnografických pramenů je však pro vykreslení každodennosti venkova nezbytné a je třeba k nim obracet pozornost.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ K procesu vytváření lidové kultury srov. Peter BURKE, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005, s. 29-106.

¹⁵⁶ Idealizované líčení života na venkově předkládají například popularizační publikace Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941; podobně i František JÍLEK, *Jihočeský člověk a jeho řeč*, České Budějovice 1981. Marxistická interpretace spojená s obrazem vykořisťovaného lidu je patrná například v práci Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.

¹⁵⁷ Nový Rychnov se svým okolím spadá do akvizičního obvodu bývalého *Okresního muzea Pelhřimov*, nyní *Muzea Vysočiny Pelhřimov, příspěv. org.*, v jehož sbírce se nachází řada předmětů pocházející ze sběrů ve zkoumané oblasti.

I. 3. Panství Nový Rychnov

Dějiny městečka Nový Rychnov a jeho okolí se bohužel dosud nedočkaly moderního historiografického zpracování. Jedinou ucelenější prací pojednávající o této oblasti je spisek Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku, který roku 1895 sepsal kadovský kněz Jan Pavel Hille, synovec zdejšího faráře Františka Kaliny.¹⁵⁸ Autor využil především důkladné znalosti zdejších reálií a písemné prameny farního archivu. Jeho text se stal předlohou pro další, novodobá zpracování dějin zkoumané lokality.¹⁵⁹ Do popředí zájmu regionálních historiků se Novorychnovsko dostalo znovu ve 20. letech 20. století, kdy vzniklo několik kratších článků týkajících se významných momentů v dějinách oblasti.¹⁶⁰ Novější výzkumy zahrnující okolí Nového Rychnova byly orientovány spíše etnograficky a vlastivědně.¹⁶¹ Dějiny městečka a farnosti Nový Rychnov torzovitě zachycuje jediná dochovaná pamětní kniha.¹⁶² První zápisy do ní byly vloženy až v polovině devadesátých let 18. století, ale jsou zde zachyceny i události mnohem starší. Obsahuje také stručné záznamy kronikářského charakteru týkající se dvacátých a třicátých let 19. století. Velmi

---

¹⁵⁸ Jan Pavel HILLE, *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895. Stručný popis farnosti přináší také: Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

¹⁵⁹ V této souvislosti je třeba zmínit knížku: Jaroslava PAULUSOVÁ, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996. Vzpomínky pamětníků se váží především k událostem dvacátého století, informace o starších dějinách obou obcí jsou převzaty ze zmiňované práce J. P. HILLEHO, *Farní osada*.

¹⁶⁰ Ferdinand TADRA, *Řádění Švédů na Pelhřimovsku po bitvě u Jankova roku 1645*, VSČJV 3, 1922 – 1923, s. 130-134; Jan FRIED, *Bavoři a Francouzi v Jihlavě a v Dolní Cerekvi a francouzské vojsko v Pelhřimově r. 1805*, VSČJV 8, 1928 – 1929, s. 44; Rudolf VYDRA, *Novorychnovsko v době vyvazování z roboty*, VSČJV 7, 1927 – 1928, s. 42-43.

¹⁶¹ Srov. například Dagmar RYCHNOVÁ, *Prameny pro studium lidové písně na Pelhřimovsku*, ČL 42, 1955, s. 16-18; Libuše CINCIBUSOVÁ, *Postavení a úloha žena ve výroční obyčejích na Pelhřimovsku*. Diplomová práce FF KU, Praha 1984.

¹⁶² „*Memorabilis Ecclesiae et Parochiae Neo Richnow ab A[nn]o 1602*“. MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1. Dále uvádím jen jako pamětní knihu kostela a fary novorychnovské. Jan Pavel Hille hovoří o pamětních knihách, ze kterých čerpal, dochován je však jen tento svazek. Obsahuje řadu zajímavých a důležitých informací, týkajících se například vybavení a zázemí kostela, údaje o obyvatelstvu ale takřka neposkytuje. Jsou zde uvedeny opisy listin ze 17. století, inventáře kostelního vybavení z let 1713 a 1815, poznámky o patronátu kostela, údaje o zdejších duchovních správcích, kaplanech, učitelích, velká pozornost je věnována majetku záduší, deputátům, desátkům. Cenný je latinský popis zvonů umístěných v novorychnovském kostele. Při velkém požáru roku 1828 chrám vyhořel a tyto zvony byly zničeny. Pamětní kniha je vybavena velmi stručným abecedním rejstříkem.

důležitým pramenem shrnujícím zejména hospodářskou a sociální situaci zkoumané oblasti jsou staré topografie.¹⁶³

Panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku patřící k táborskému kraji podléhalo vrchnostenské správě ředitelství arcibiskupských statků v Červené Řečici. Arcibiskupům pražským Nový Rychnov spolu s nedalekou Červenou Řečicí patřil již za Arnošta z Pardubic, v husitské době po konverzi Konráda z Vechty se panství dostalo do rukou světských vrchností, z nichž nejdůležitější byli Leskovcové z Leskovce a Říčanští.¹⁶⁴ Jan z Říčan byl jako účastník stavovského povstání potrestán konfiskací dvou třetin svého zboží. Novorychnovsko a Červenořečicko znovu připadlo církvi, roku 1623 jej přebíral arcibiskup Arnošt Harrach. Celé panství bylo odhadnuto na 91 927 kop grošů míšeňských, zahrnovalo zámek a městyň Nový Rychnov, městečko Dolní Cerekev, vsi Cejle, Horní a Dolní Hutě, Hojkov, Lešov, Dlouhou Ves, Milíčov, Rynárec, Řeženčice a Těšenov. Během třicetileté války bylo celé panství velmi poničeno, roku 1640 čelilo vpádu Švédů. Již počátkem téhož roku žádal kardinál Harrach císaře, aby zprostil novorychnovské a červenořečické panství od průchodu vojsk. Ferdinand III. sice Harrachovi vyhověl, ale v praxi se jeho nařízení nepodařilo prosadit,¹⁶⁵ v roce 1645 byla obě panství vyplněna švédskými vojsky.¹⁶⁶ Teprve roku 1642 byla obnovena katolická duchovní správa v Novém Rychnově, které byla podřízena i Dolní Cerekev.

Období po třicetileté válce bylo ve znamení obnovy poničené oblasti, která ovšem nezůstala ušetřena sociálního neklidu. Přímo na panství Nový Rychnov propukly nepokoje pouze v roce 1784, několikrát však jimi byla zasažena sousední Červená Řečice.¹⁶⁷ Během napoleonských válek nebyla zkoumaná oblast přímo postižena průchody vojsk, armády

---

¹⁶³ J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*, s. 81-84; J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-160. Stručný popis farnosti přináší také Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862, s. 698-700.

¹⁶⁴ V době světských pánů došlo také k rozšíření panství, když Kryštof z Leskovce roku 1584 přikoupil rynárecký dvůr. Koncem osmdesátých let 16. století panství kromě tvrze a městečka Nový Rychnov zahrnovalo vsi Řeženčice, Milíčov, Hojkov, Boršov, Cejle, Olešnou, Řemenov, Chvalov, Onšovice, Dehtáře a Kocourový Lhotky. Roku 1592 byla přikoupena i Dolní Cerekev, Jan z Říčan pak roku 1614 získal ves Těšenov.

¹⁶⁵ J. P. HILLE, *Farní osada*, s. 1-23.

¹⁶⁶ Ferdinand Tadra přináší přepis dvou dopisů arcibiskupského úředníka, který své vrchnosti detailně vylíčil útrapy, kterým byl vystaven. F. TADRA, *Řádění Švédů*, s. 130-134.

¹⁶⁷ Lenka MARTÍNKOVÁ – Zdeněk MARTÍNEK, *Přehled historického vývoje*, in: Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko ve druhém tisíciletí*, Pelhřimov 2000, s. 36.

však prošly sousedními obcemi.¹⁶⁸ Do politického dění se Novorychnovsko zapojilo v roce 1848. Došlo k odpírání robot a desátků, dne 18. června zde byla konána volba poslance do národního sněmu, v městečku vznikla městská garda. Prvním starostou se v roce 1850 stal Josef Pípal,¹⁶⁹ další významnou politickou osobností byl pozdější poslanec Josef Pech.¹⁷⁰

Novorychnovský zámek byl střediskem správy panství, které v 19. století tvořilo šestnáct menších vsí a samot.¹⁷¹ Městečko mělo vlastní školu a faru při kostele Nanebevzetí Panny Marie. Farní obvod zahrnoval nejbližší sousedství Nového Rychnova.¹⁷² Po zrušení patrimoniálních úřadů přešlo bývalé novorychnovské panství k pelhřimovskému okresnímu hejtmanství. Jednalo se o jazykově českou oblast,¹⁷³ která byla homogenní i v náboženském ohledu. Na celém panství se podle Sommerovy topografie nacházelo šestnáct protestantských rodin helvétské konfese a pět domácností židovského vyznání. Ke konverzím takřka nedocházelo, výjimky souvisely se smíšenými sňatky, které se vzhledem k malému počtu nekatolíků objevovaly jen zřídla. Místní vinopalnu řídil židovský správce, žijící zde spolu se svou rodinou a několika souvěrci.¹⁷⁴

---

¹⁶⁸ Koncem roku 1805 dorazila bavorská a francouzská vojska do Pelhřimova i do Dolní Cerekev, která byla součástí novorychnovského panství. Podle dolnocerekevické farní kroniky však nedošlo k žádným násilnostem. J. FRIED, *Bavoři a Francouzi*, s. 44.

¹⁶⁹ Příslušníci této rodiny zastávali funkci novorychnovských rychtářů minimálně od konce 18. století. Důležitou osobností byl zejména Jan Pípal (1768 – 1842) a jeho stejnojmenný syn, hospodařící v Novém Rychnově v čp. 77.

¹⁷⁰ R. VYDRA, *Novorychnovsko*, s. 42-43.

¹⁷¹ V 19. století byly tedy součástí Novorychnovského panství tyto obce: Nový Rychnov (Neu Reichenau), Milíčov (Militschau), Hojkov (Hoykau), Chaloupky, Lešov (Leschau), Těšenov (Tieschenau), Trsov, Řeženčice, Dolní Hutě (Unter-Glasshütten, Altenhütten), Dolní Cerekev (Unter-Cerekwe, Teutsch-Cerekwe), Cejle (Zeil), Horní Hutě (Ober-Glasshütten), Rynárec (Rynaretz), Dlouhá ves (Langendorf), Houserovka, Mezná, Boršov (Borschau). J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-160.

¹⁷² Sumáře zpovědních seznamů definují farní obvod takto: obce Čejkov, Skelné Hutě u Čejkova, Hojkov, Dolní Hutě, Chrástov, Chaloupky, Lešov, Milíčov, Řeženčice, Sázava, Trsov, Těšenov a samoty Šance, Kopaniny, Nové Chalupy, které patřily k obci Rohozná pelhřimovského panství. Jedná se o nejpodrobnější vymezení, Sommerova topografie se při popisu farního obvodu spokojuje s vypsáním větších vsí. Pozdější Trajerův popis českobudějovické diecéze uvádí samoty Šance, Kopaniny, Liští a Hammer (zde je zřejmě míněn novorychnovský železný hamr čp. 100 a 101). Vzhledem k využívaným pramenům přejímám vymezení sumářů zpovědních seznamů. V matrikách a dalších písemnostech se často objevují pomístní názvy drobných sídelních jednotek (Mešnice, Plácek, v Losích). Tyto nepřilíživě vzdálené samoty patřily k Novému Rychnovu a měly odpovídající popisná čísla.

¹⁷³ Tuto skutečnost uvádějí topografie i Trajerův popis. Německé názvy lokalit se objevují pouze v německy psaných písemnostech velkostatku a nadřízených úřadů, v topografiích a katastrech. Čeština je výhradním jazykem matričních dokumentů, zpovědních seznamů a písemností, které vznikly z iniciativy poddaných, jako jsou svatební smlouvy, testamenty, supliky.

¹⁷⁴ V celé farnosti Nový Rychnov bylo roku 1833 evidováno 42 „helvétů“ a 12 židů. Postupně se počet nekatolíků výrazně zvýšil, v městečku Nový Rychnov stoupl z 37 na 70, a to především díky generační výměně.

Celé panství mělo výměru 72 km². Přibližně tři čtvrtiny půdy byly rozděleny mezi poddané, jen asi 18 km² náleželo k dominikálu.¹⁷⁵ Na panství se nacházelo pět panských dvorů, v Novém Rychnově, Brajnerově u Těšenova, Cejli, Rájově a Rynárci. Součástí novorychnovského dvora byl ovčín, zisky vrchnosti přinášelo několik rybníků a rozsáhlé lesy.¹⁷⁶ Z hospodářského hlediska bylo důležité budování silnic ve čtyřicátých letech 19. století, které spojily Nový Rychnov s Pelhřimovem a Jihlavou.

Podle údajů zjištěných při vyměřování stabilního katastru roku 1829 se jednalo spíše o chudý kraj s méně příznivým, drsnějším klimatem, s dlouhotrvajícími zimami a nízkými teplotami.¹⁷⁷ Pěstovalo se hlavně žito, oves a brambory, jako velmi kvalitní byla zhodnocena i produkce jetele a dřeva. Zdá se, že zdejší rustikální hospodaření mělo stále tradiční charakter. V zemědělství se používaly v této době obvyklé nástroje, kterými bylo možno půdu dobře mechanicky obdělat, ale hnojení bylo zřejmě nedostatečné. Udržel se také zvyk společné pastvy na nepřilíš kultivovaných pastvinách. Bezprostředně na obytná stavení v 19. století navazovaly zahrady a sady, nejčastěji se choval hovězí a skopový dobytek.¹⁷⁸ Podle názoru katastrálních úředníků mohlo mít zdejší zemědělství mnohem vyšší úroveň, jenže na to místním rolníkům chyběly potřebné finanční prostředky a vědomosti. Pokud své zemědělské výrobky prodávali, činili tak přímo doma, protože nejbližší dostupný trh byl až v Jihlavě vzdálené tři hodiny cesty. Nový Rychnov měl právo čtyř jarmarků konaných ve dnech významných církevních svátků. Kromě toho zde probíhal týdenní trh s plátnem a předivem. Místní řemeslníci vyráběli především pro lokální trh a pro potřeby panského dvora. Převažovaly potravinářské a oděvní profese a řemesla

---

¹⁷⁵ Rozloha panství byla určena na 12 531 jiter, 77 čtverečních sáhů (72,1 km²). Vrchnost měla přímo k dispozici 3120 jiter 80 sáhů čtverečních (18 km²), z toho více než 1096 jiter (6,3 km²) polí a 1295 jiter (7,5 km²) lesa. Rustikál tvořilo 9410 jiter 1597 sáhů čtverečních (54,2 km²), z čehož přes 5249 jiter (30,2 km²) zabírala pole a více než 1471 jiter (8,5 km²) lesy. J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-157. Jednotky odpovídají vídeňské soustavě měř a vah, která byla v této pro české země závazná. 1 jitro se skládá z 1600 sáhů čtverečních. 1 čtvereční sáh odpovídá 3,597 m². Gustav HOFFMAN, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.

¹⁷⁶ Ještě během celé první poloviny 19. století využívala vrchnost pracovní síly poddaných v rámci roboty. Soupis robotních povinností z roku 1850 uvádí, že celkově museli obyvatelé celého panství odpracovat 17 940 dnů roboty s potahem a 9 464 dnů pěší. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1788, kart. 464.

¹⁷⁷ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

¹⁷⁸ Podle konskripční revize roku 1846 k největším hospodářstvím v průměru 6 volů, 5 krav, 5 kusů „jaloviny“, 9 ovcí a 1 prase.

zabývající se výrobou základních nástrojů.¹⁷⁹ Velmi rozšířena byla domácí textilní výroba. Údaje v Sommerově topografii podtrhují význam tkalcovství s doložením, že toto řemeslo provozuje většina obyvatel.¹⁸⁰ Textilní výrobě napomáhala i existence vrchnostenských ovčínů a pěstování lnu.¹⁸¹

Podle konskripční revize roku 1846 v městečku Nový Rychnov ze 283 domácností (*Wohnparthein*) pouze dvacet jedna nedisponovala žádným pozemkem, ovšem jen sedm držitelů živnosti mohlo být označeno termínem láník.¹⁸² Zemědělství hrálo v životě obyvatel Nového Rychnova v první polovině 19. století nezastupitelnou úlohu. Je však zřejmý silný vliv nezemědělské produkce a domácí výroby jako důležité složky místní ekonomiky. Kombinování obou zdrojů obživy vysvětluje i z kolísání profesionálního zařazení jednotlivých osob. Týž člověk je často v jednom časovém období označován jako představitel dvou povolání, zemědělského a řemeslného. Vedle „tradičních“ rodin, které živilo pouze zemědělství nebo prosperující řemeslo, zde existovala výrazná vrstva obyvatelstva, jejichž obživu lze označit jako protoindustriální. Tyto rodiny sice měly k dispozici určitý díl půdy, ale zároveň byly finančně závislé na domácí textilní výrobě. Velké množství podruhů poukazuje na nové možnosti obživy, ať už šlo o nájemní práci nebo přádláctví či tkaní.¹⁸³

Základní souhrnné informace o obyvatelstvu panství poskytují staré topografie. Nevýhodou práce Jaroslava Schallera z let 1785 – 1790 je to, že zaznamenává pouze počty

---

¹⁷⁹ V městečku Nový Rychnov na sklonku 18. století fungovaly cechy řeznický, pekařský a mlynářský, ševcovský, společný krejčovský, tkalcovský, zednický a tesařský. Ve čtyřicátých letech 19. století bylo na panství evidováno 88 řemeslnických mistrů, 16 tovaryšů a 16 učňů, sídlících převážně v Novém Rychnově a Dolní Cerekvi.

¹⁸⁰ „Bedeunted ist die Leinweberei, die von den meisten Einwohnern getrieben wird.“ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 157.

¹⁸¹ Srov. Zdeněk MARTÍNEK, *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752 – 175. Etografický atlas Čech, Moravy a Slezska 3.*, Praha 2000, s. 139-165, mapy č. 18, 19, 20.

¹⁸² Dalších osm majitelů vlastnilo půdu o rozloze menší než 1 lán a šestnáct obdrželo označení chalupník. Dotyční však bohužel nejsou uvedeni jmenovitě.

¹⁸³ Nejnověji se domácí výrobou na Pelhřimovsku zabývala Helena Nováková. Podtrhala důležitost zpracování lnu pro oblast Novorychnovska, zároveň ale poukázala na pokles výroby lněné příze a látek pro trh kolem poloviny 19. století. Nový Rychnov byl znám také větším počtem krejčích, kteří se spolu se svými rodinami podíleli i na armádních zakázkách. Později se v oblasti rozšířilo necování a ke konci 19. století i domácí výroba perleťových knoflíků. Helena NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, VSP 18, 2007, s. 89-94. Podmínky venkovského obyvatelstva a způsob selského hospodaření zejména ve druhé polovině 19. století v moravské části Vysočiny přibližuje Pavel NOVÁK, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří HANUŠ – Lukáš FASORA – Jiří MALÍŘ (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.

domů v daných lokalitách, nikoli počet jejich obyvatel. Tomu věnuje pozornost Sommerova topografie ze čtyřicátých let 19. století. Podklady pro tuto statistickou příručku však pocházely z různých zdrojů a nejsou proto spolehlivě zařaditelné z chronologického hlediska.¹⁸⁴ V tabulce č. V. 1. 1. jsou zaznamenány údaje o počtu domů a obyvatel zkoumané oblasti udávané v obou zmíněných topografiích a v sumářích zповědních seznamů. Z tabulky je zřejmý rychlý nárůst obyvatelstva v období mezi vydáním Schallerovy topografie a rokem 1855. Za necelé půlstoletí, do roku 1833, se počet domů ve zkoumané oblasti zvýšil o 17 %. Nejvíce stavení přibýlo v Novém Rychnově a Těšenově, kde nárůst překročil 26 %. Od začátku třicátých let se pak počet čísel popisných až do poloviny devatenáctého století nezměnil.

Nadále však narůstal počet obyvatelstva. Z 2 454 udávaných Sommerovou topografií vzrostl do roku 1855 na 3 045, tedy o 24 %.¹⁸⁵ Počet obyvatel se zvýšil ve všech větších obcích, k stagnaci či naopak úbytku došlo v malých vsích. Je možné, že tento pokles mohl být způsoben populační vlnou v některých sídlech. Zároveň lze předpokládat i migraci směrem k větším obcím, což by opět korespondovalo s rozvojem námezdní práce. Sonda do poměrů městečka Nový Rychnov ukázala, že populační nárůst v první polovině 19. století byl způsoben především zvýšenou sňatečností. Nové rodiny, které takto vznikly, však vzhledem k neměnnému počtu usedlostí nemohly mít vlastní hospodářské zázemí a přesunovaly se do podruží. Rodiny majitelů usedlostí se tak sice příliš nerozrůstaly co do počtu členů, byly však stále členitější, rozšiřovaly se kolaterálně i descendentně či ascendentně.¹⁸⁶ Nově vzniklé nukleární rodiny zjevně nebyly existenčně závislé na držení

---

¹⁸⁴ E. MAUR, *Základy*, s. 68-69.

¹⁸⁵ V českých zemích v téže době žilo 4,9 a 6,79 milionů obyvatel, roční přírůstek byl vypočítán na 6,50 %. L. Fialová a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 389.

¹⁸⁶ Analýza rodinných struktur byla provedena na základě zповědních seznamů za využití Laslettovy typologie rodin, kterou do českého prostředí přenesl Eduard Maur. Základem je rozdělení domácností do šesti okruhů podle počtu členů a rodinných jader a podle způsobu jejich spřízněnosti. Jsou tedy vymezeny domácnosti jednotlivců, vícečlenné nerodinné domácnosti, jednoduché rodinné domácnosti, rozšířené rodinné domácnosti, složené rodinné domácnosti a domácnosti neurčité. Rozšířené a složené domácnosti lze dále dělit podle postavení vedlejších členů respektive rodinných jader vůči hlavě domácnosti na kolaterální (jedná se například o sourozence hospodářů), descendentní (v domácnosti žije dědic usedlosti, doplňující člen domácnosti je tedy generačně mladší) a ascendentní (součástí domácnosti jsou členové o generaci starší než hospodář, jedná se tedy například o výměnkáře). E. Maur, *Základy*, s. 98-99. Tuto metodu využívají J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 35-36. Přínosem Laslettovy typologie rodin se zabývá M. ANDERSON, *Approaches*, s. 29-30. Přehled typologizace rodiny v české historiografii podávají Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35.

vlastního hospodářství. Jejich obživu zajišťovala či doplňovala námezdní práce, jejíž možnosti se patrně rozšířily natolik, že mohla uživit podstatně více lidí než dříve.

Z etnografického hlediska je zkoumaný region řazen k oblasti Českého Horácka, které se rozprostírá od moravské hranice na západ až ke Golčovu Jeníkovu a Čáslavi. V jeho rámci bývají rozlišovány další menší národopisné oblasti, především Zálesí a Voplešácko v okolí Humpolce. Na západě se České Horácko dotýká Kozácka, na jihozápadě sem zasahuje vliv jihočeských Blat. Zejména východní část novorychnovského panství měla blíže k Jihlavsku, jež bývá spojováno s německým obyvatelstvem se specifickým folklórem. Západní a centrální část kolem městečka Nový Rychnov, která je vlastním předmětem výzkumu, byla orientována na Pelhřimov, a to prostorově, jazykově i národopisně.¹⁸⁷

Panství Nový Rychnov bylo v první polovině 19. století pevně spjato s venkovským způsobem života a zemědělskou výrobou. Ve stejné míře zde patrně přežívaly tradiční společenské normy a uspořádání společnosti. Zároveň sem však pronikaly prvky modernizace spjaté především se změnou způsobu obživy obyvatelstva a pozvolným nástupem nového demografického režimu. To se odrazilo v rostoucím počtu obyvatelstva, ale i ve změně rodinných struktur. Docházelo k rozšiřování vrstvy bezzemků a drobných domkářů, kteří se stávali velmi početnou složkou obyvatelstva. Podobný vývoj probíhal i v dalších oblastech českých zemích.¹⁸⁸ Panství Nový Rychnov je tedy možné do značné míry považovat za lokalitu typickou pro méně úrodné oblasti Čech, které se na počátku moderní doby postupně přeorientovaly směrem k nezemědělské výrobě, zároveň si však udržely tradiční venkovské uspořádání.

---

¹⁸⁷ Josef KOPÁČ, *Horácko a Zálesí*, ČL 1946, s. 50; Helena NOVÁKOVÁ, *Lidová kultura*, in: Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko ve druhém tisíciletí*, Pelhřimov 2000, s. 55.

¹⁸⁸ Problematiku sociálního vývoje venkova a rodinných a sociálních struktur shrnují zásadní studie: Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 – 1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-776; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857. Srov. také studii Pavla Nováka, která se zabývá lokalitami v nejbližším okolí Nového Rychnova. P. NOVÁK, *Rolník*, s. 182-201.

II. VDOVY RANÉHO NOVOVĚKU A 19. STOLETÍ

II.1. Venkovské ženy optikou dějin rodiny

Bádání o dějinách obyvatelstva 18. a 19. století určují teze o modernizaci společnosti, přechodu od starého k novému demografickému režimu a o vlivu protoindustrializace na strukturu rodin a obyvatelstva.¹⁸⁹ Termínem „starý“ nebo také „křehký“ demografický režim se označuje způsob lidské reprodukce, který se vyznačuje vysokou mortalitou, prudkými výkyvy úmrtnosti a zároveň „vitalitou“ danou vysokou a neregulovanou manželskou porodností.¹⁹⁰ Jádrem přechodu od starého demografického režimu k novému bylo snížení úmrtnosti a regulace plodnosti zejména v nižších společenských vrstvách.¹⁹¹ Důsledkem bylo zvýšení počtu obyvatelstva, spojené s změnami v ekonomické a sociální oblasti. Postupně se zcela proměnil rodinný život i postoje k samotné lidské existenci a 19. století se tak mohlo stát „stoletím rodiny“.¹⁹²

Příčiny a konkrétní mechanismy demografického přechodu bývají interpretovány různě. Zcela nesporná je souvislost s celkovým procesem modernizace, podtrhováno bývají především změny výroby a způsobu získávání obživy ve spojení s protoindustrializací a posléze industrializací. Mezi historiky nepanuje shoda v otázce, zda byl růst obyvatelstva příčinou nebo důsledkem výrobní konjunktury.¹⁹³ Jisté je, že možnost vydělávat a uživit rodinu přestala být omezena pouze na oblast zemědělství a tradičního řemesla.¹⁹⁴ Do manželství tedy mohli ve větší míře vstupovat i lidé, kteří neměli k dispozici půdu ani živnost. To vedlo k častějším sňatkům a snižování sňatkového věku. Eduard Maur zdůrazňuje, že „v době napoleonských válek byl ovšem demografický přechod v Evropě

---

¹⁸⁹ Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, www.cefres.cz/pdf/maur.pdf.

¹⁹⁰ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 13-17.

¹⁹¹ Rozšíření antikoncepčních praktik v souvislosti s klasickým malthusiánstvím a neomalthusiánstvím, stejně jako jejich vliv na změnu demografického režimu přibližuje Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989, zejména s. 261-306.

¹⁹² Philippe ARIÉS – Georges DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée 4. De la Révolution á la Grande Guerre*, Paris 1987, především s. 90-116.

¹⁹³ Milan MYŠKA, *Protoindustrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759-774.

¹⁹⁴ Souvislost způsobu obživy obyvatelstva a demografického vývoje regionu podtrhují Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, HD 10, 1986, s. 177-189.

teprve v počátcích a zcela dosud převažoval režim starý, charakteristický pro tradiční, předindustriální společnost.“¹⁹⁵ Tento „křehký demografický režim“ určovala vysoká porodnost, která byla způsobena faktickou absencí regulace plodnosti v manželství. Podle výzkumů provedených pro různé oblasti Čech na počátku 19. století připadalo průměrně na jednu vdanou ženu více než jedenáct porodů, což je srovnatelné se situací v 18. století. Pro české venkovské rodiny zůstal větší počet potomků typický po celé následující období.¹⁹⁶ Vysokou natalitu nejvíce negovala značná úmrtnost, postihující především děti.

Počet obyvatel však narůstal i přes poměrně výrazné ztráty způsobené populačními krizemi konce 18. století a napoleonskými válkami.¹⁹⁷ Za hlavní důvod poklesu mortality a zvýšení naděje na dožití bývá považováno zlepšení hygieny a zásobování potravinami.¹⁹⁸ K růstu populace tak docházelo i přesto, že počet narozených dětí v přepočtu na tisíc obyvatel postupně klesl.¹⁹⁹ Během 19. století se mírně zvyšoval věk při vstupu do prvního manželství,²⁰⁰ zároveň však díky rostoucím možnostem obživy mimo zemědělství vzrostla šance uzavřít sňatek i pro méně majetné vrstvy.²⁰¹ Tyto tendence ve vývoji obyvatelstva českých zemích jsou do doložitelné i pro panství Nový Rychnov a nepochybně se odrazily i v životech (ovdovělých) venkovských žen.

Znatelný nárůst počtu obyvatelstva ve druhé čtvrtině 19. století byl způsoben především zvýšenou sňatečností, která byla doprovázena vyšším sňatkovým věkem snoubenců a přesouváním mladých rodin do podruží.²⁰² Po celé sledované období platilo, že ženy se

---

¹⁹⁵ E. MAUR, *Počátky*, s. 10.

¹⁹⁶ Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 207.

¹⁹⁷ Zatímco roku 1750 žilo v českých zemích přibližně 3,8 milionu lidí, o padesát let později to bylo už 4,9 milionu a v polovině 19. století takřka 6,8 milionu. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 389.

¹⁹⁸ Pokroky v medicíně se na poklesu mortality projeví až koncem století. Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 178-179.

¹⁹⁹ Na počátku 19. století se v dlouhodobých průměrech rodilo 41 – 43 dětí na tisíc obyvatel. V letech 1830 – 1880 to bylo v průměru 38 – 39 dětí. K větším výkyvům patrným v širším prostorovém měřítku docházelo jen v krizových letech epidemií a hladu. Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143-189. Podobné údaje uvádí i Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 173.

²⁰⁰ Maxima osáhl průměrný sňatkový věk v padesátých – šedesátých letech 19. století, kdy činil téměř 30 let u mužů a 25 – 26 let u žen. L. FIALOVÁ, *Vývoj*, s. 210-213.

²⁰¹ Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 207-210.

²⁰² Vývoj počtu obyvatelstva ve zkoumané oblasti podrobně ukazuje tabulka č.V. 1. 1., ze které je zřejmé, že během let 1833 – 1855 stoupl počet obyvatelstva sledované oblasti o 12 %. Zatímco v prvních letech

nečastěji vdávaly ve věku 20 – 24 let, postupně se ovšem zvyšoval počet nevěst vyšších věkových kategorií. Naopak výrazně ubylo dívek, které uzavřely manželství před 20 rokem života.²⁰³ Podobně se vyvíjel sňatkový věk ženichů, s tím rozdílem, že muži se zpravidla ženili o něco starší, většina z nich posunula vstup do manželství až za hranici plnoletosti, tedy za 24. narozeniny.²⁰⁴

Vzrůstající množství obyvatelstva a s ním související demografické změny se ve vzorku ovdovělých žen začaly pozvolna odrážet až ke konci bádaného období, přibližně od dvacátých, mnohem výrazněji pak od třicátých let 19. století. Jmenná databáze, která je základem předkládané práce, obsahuje ve své finální podobě jména 641 žen, které během svého života alespoň jednou ovdověly. Bohužel u řady z nich nebylo možné dohledat všechny potřebné údaje, nejčastěji kvůli neúplnosti pramenů ze staršího období nebo odchodu ženy mimo prostor novorychnovského panství. Přesná čísla ohledně počtu vdov lze vypočítat pouze na základě sumářů zповědních seznamů z druhé třetiny 19. století, přibližnou představu matriky zemřelých. Tyto údaje jsou zaznamenány v tabulce č. V. 1. 2., ze které je patrné, že v posledních desetiletích zkoumaného období ovdovělo dvojnásobné množství žen, než na přelomu 18. a 19. století.²⁰⁵

Badatelé se shodují, že ve starších populacích bývalo vdovství obvyklou záležitostí a ovdovělé ženy vždy početně převyšovaly muže nacházející se ve stejné životní situaci.²⁰⁶ Z tabulky č. V. 1. 3. je patrné, že tyto jevy lze doložit i pro zkoumanou oblast. V roce 1833 činily ovdovělé ženy přibližně 3,5 % z celkového počtu obyvatel sledované oblasti. Toto

---

19. století se počet svateb uskutečněných v městečku Nový Rychnov pohyboval mezi 4 – 6 sňatky ročně, kolem poloviny století to bývalo více než 10 uzavíraných manželství za rok.

²⁰³ Sonda do populačního vývoje městečka Nový Rychnov prokázala, že zatímco v prvních desetiletích 19. století se do svých dvacátých narozenin stihla provdat čtvrtina dívek, v následujících letech se počet takto mladých nevěst nejčastěji pohyboval okolo 14 %. Naopak zatímco na počátku 19. století se po 35. roce života vdávalo méně než 1 % žen, kolem roku 1850 se v této věkové kategorii nacházelo přibližně 14 % žen uzavírajících první manželství. V nejobvyklejším věkovém rozmezí 20 – 24 let se po celé sledované období vdávala čtvrtina až polovina žen.

²⁰⁴ Velmi nízký byl počet ženichů mladších 19 let, pouze výjimečně dosáhl hodnoty 17 %, od dvacátých let 19. století nepřesáhl 10 %. Naopak stále větší počet mužů se ženil po 35. roce života, kolem roku 1850 již byla takových ženichů pětina. Tyto skutečnosti odpovídají průměrným hodnotám doloženým pro české země. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 158-163; Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 91; TÁŽ, *Vývoj*, s. 208-213.

²⁰⁵ Tento fakt spolu s větším množstvím dochovaných pramenů posunuje těžiště výzkumu k polovině 19. století. Nejenže v tomto období žilo ve zkoumané oblasti více ovdovělých žen, ale pro zkoumání jejich osudů lze využít i více informací.

²⁰⁶ I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 193; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

číslo se zdá být nízké,²⁰⁷ ale vzhledem k tomu, že třetinu zaznamenaných tvořily děti mladší 12 let, lze říci, že vdovy tvořily přes desetinu dospělé ženské populace.²⁰⁸ Vdov bylo navíc takřka třikrát tolik než vdovců.

Tyto jevy je možné zdůvodnit souhrou několika demografických okolností obvyklých ve starších populacích. Je to především rozdílný sňatkový věk, kdy ženy vstupovaly do manželství obvykle mladší než muži, a odlišný průměrný úmrtní věk, který přisuzoval ženám vyšší naději na dožití než mužům.²⁰⁹ Ovdovělí muži navíc snadněji uzavírali nová manželství. Jejich pozice „na sňatkovém trhu“ byly méně omezeny věkem a především měli jednoznačněji formulovaný vztah ke svému majetku, protože pozice muže – hospodáře byla nezpochybnitelná.²¹⁰ Demografický vývoj 19. a 20. století odsunoval význam vdovství do pozadí. Vzrůstající naděje na dožití způsobila, že počet mladých vdovců a vdov se snížil a vdovství začalo být spojováno s obdobím stáří.²¹¹

Novorychnovské ženy se poprvé stávaly vdovami v průměru po dvaadvaceti letech manželství.²¹² Ty, které uzavřely nový sňatek, byly předtím vdané pouze necelých devět let. Délka jejich druhého manželství v průměru dosahovala více než 24 let.²¹³ Statisticky byl věk, ve kterém se ženy stávaly vdovami, poměrně vysoký, bezmála 50 let.²¹⁴ Toto číslo je

---

²⁰⁷ Olwen Hufton zdůrazňuje vysoký podíl vdov především v městské populaci jihoevropských sídel, kde ovdovělé ženy tvořily až 12 % hlav všech domácností. Olwen HUFTON, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500 – 1800*, Frankfurt am Main 1998, s. 343.

²⁰⁸ Zpovědní seznamy zaznamenávají v závěrečných sumářích počty dětí mladších 12 let, které následně zahrnují do celkového počtu obyvatel.

²⁰⁹ Konkrétní čísla lze s ohledem na nepřesnosti starších matrik určit až pro novější období. Pro sedmdesátá léta 19. století bylo propočteno, že dvacetiletý muž měl naději dožít se 58,6 a žena 60 let. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, Praha 1998, s. 190. Na tomto trendu mnoho nezměnila ani doložená nadúmrtnost žen v reprodukčním období života. P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 390; Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, *Demografie* 27, 1985, s. 321-328; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, *HD* 12, 1987, s. 193-206; J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 227.

²¹⁰ Podle Jana Horského a Markéty Seligové byla převaha vdov v české poddanské populaci dána jednoznačně tím, že „vdovci měli daleko větší šanci vstoupit znovu do manželství než ovdovělé ženy.“ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 92.

²¹¹ I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 193.

²¹² Podle Olwen Hufton trvalo manželství v raně novověké Evropě v průměru 16 – 20 let, přičemž to byly většinou ženy, které své muže přežívaly. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 309.

²¹³ Údaje potřebné pro výpočet délky trvání prvního manželství se podařilo zjistit jen u 227 žen, průměrně strávily v prvním manželství 22,3 roku. Ze 108 žen, které se znovu vdaly, byla délka prvního manželství zjištěna u 50, trvalo průměrně 8,9 roku. U jednapadesáti podruhé provdaných žen bylo možno zjistit délku trvání druhého manželství, totiž 24,4 let. Průměrný věk v případě druhého ovdovění byl 57,7 let.

²¹⁴ Problematiku věku při ovdovění v případě novorychnovských žen ukazuje tabulka V. 1. 6.

však ovlivněno existencí několika „dlouhověkových“ párů, jejichž členové spolu v manželství strávili takřka celý život.²¹⁵ Při podrobnějším zkoumání je patrné, že řada žen ztratila manžela v relativně mladém věku. Ukazuje se, že tvrzení stavící vdovství naroveň stáří je značně nepřesné a zobecňující, protože skoro polovina žen ovdověla před svými padesátinami.²¹⁶

Důležitý aspekt, který mohl předznamenat vdovství, byl věkový rozdíl mezi manžely. Ten se samozřejmě zvyšoval v případech, že jeden z partnerů již dříve ovdověl a stávající svazek byl jeho druhým v pořadí.²¹⁷ Ve zkoumaném vzorku ovdovělých žen vstoupilo jen 10 % do prvního manželství s mladším mužem, přičemž v celé čtvrtině těchto případů činil věkový rozdíl pouhý jeden rok. Bezmála 26 % žen strávilo první manželství s mužem stejně starým nebo jen o málo starším, než byly samy, ale podobný počet žen prožil první manželský svazek s partnerem více než o deset let starším.²¹⁸ S věkovým rozdílem stoupala pravděpodobnost ovdovění v mladém věku. Takové vdovy velmi často vstupovaly do manželství znovu.

Pro další osudy ovdovělé ženy měly naprosto zásadní význam rodinné okolnosti, v nichž se nacházela. V rámci demografického úvodu je třeba zmínit především problematiku počtu dětí v rodině. Manželská plodnost ve venkovském prostředí 19. století patrně nebyla vědomě regulována a děti se rodily prakticky po celé plodné období páru. Ženy, kterým se podařilo v manželství zestárnout, mohly přivést na svět i více než deset potomků. Taková situace však nastávala poměrně zřídka, v jednom manželství se obvykle narodilo dětí méně, v průměru čtyři nebo pět.²¹⁹ Zásadním faktorem který ovlivňoval počet dětí žijících v jedné rodině byla kojenecká a dětská úmrtnost,²²⁰ která po celé 19. století zůstala velmi vysoká a do značné míry negovala vzrůstající porodnost.²²¹

---

²¹⁵ Lze doložit, že minimálně 26 žen bylo za svého muže provdáno déle než 40 let.

²¹⁶ Tuto problematiku bylo možné zkoumat u 468 žen, před padesátým rokem věku ovdovělo 48,7 % z nich.

²¹⁷ Zatímco u žen, které ovdověly, je jméno prvního manžela v pramenech důsledně zapisováno, u mužů zmínky o případném předchozím ovdovění často chybí. Tento problém spolu s absencí matričních záznamů před rokem 1785 způsobuje, že evidence vdovců je neúplná. Ze souboru všech zkoumaných žen bylo poprvé prokazatelně provdáno za vdovce 66 (= 10,3 %).

²¹⁸ Problematiku věkových rozdílů mezi partnery na základě zkoumaného vzorku obyvatelstva přibližují tabulky V. 1. 8. a V. 1. 9.

²¹⁹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 166-174.

²²⁰ V 19. století se kojenecká úmrtnost (tj. úmrtnost dětí do 1 roku) v českých zemích v průměru pohybovala od 240 do 265 ‰. Nejvyšší byla v letech 1834 a 1843 (více než 290 ‰), nejnižší roku 1820 a 1844 (méně než 230 ‰). L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*, s. 193-206; Alena Šubrtová hodnotí

Děti přicházely na svět v pravidelných, přibližně dva až dva a půl roku trvajících intervalech, které se postupně prodlužovaly. Poslední porody přicházely krátce po čtyřicátých narozeninách matky a věkový rozdíl mezi sourozenci tak mohl být i generační. Zjednodušeně lze říci, že ženy, uzavřely manželství ve dvaceti a ovdověly o 20 – 30 let později, měly v okamžiku smrti svého manžela na jedné straně dospělé potomky, ale zároveň i malé děti, o které se ještě musely starat. To je mohlo stavět do náročné situace, kdy dospělé děti měly snahu se zcela osamostatnit a zakládat vlastní rodiny, což bylo spojeno s vyplácení dědických podílů z usedlosti, zatímco jejich mladší sourozenci byli ještě zcela závislí na matce.

Alain Bideau uvádí, že vzhledem k poslednímu porodu v 42 – 43 letech věku ženy měly padesátileté vdovy jen zřídka potomky, kteří by byli na nich závislí. Naproti tomu vdovcům stejného stáří mohly jejich mladé, předčasně zesnulé manželky zanechat i novorozené děti. Spatřuje v tom jeden z důvodů, proč měli ovdovělí muži větší zájem na uzavření nových manželství.²²² S tímto názorem lze polemizovat, protože v českých zemích

---

kojeneckou úmrtnost v českých zemích jako jednu z nejhorších v monarchii a podtrhuje, že habsburské soustátí bylo v tomto ohledu jednou z nejzaostalejších v Evropě. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785-1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45-57. Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 266-302. Podle výpočtů Pavly Horské, vztahujících se k období konce 19. století, byla dětská úmrtnost na Vysočině relativně nízká: pro Pelhřimov roku 1880 platí, že z tisíce živě narozených dětí jich do pěti let zemřelo „pouze“ 402. Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3-39. V novorychnovských matrikách bývá jako nejčastější příčina úmrtí malých dětí uváděn „psotník“ a „kašel“. SOA Třeboň, Sběrka matrik, *FÚ Nový Rychnov*, knihy č. 1, 3 – 5, 7 – 9, 11, 13, 18.

²²¹ V první třetině 19. století se v českých zemích rodilo průměrně 40 dětí na 1000 obyvatel, kolem poloviny 19. století jejich počet klesl na 38 – 39. K výraznějšímu poklesu porodnosti začalo docházet v posledním desetiletí 19. století. Krátkodobější poklesy natality byly způsobeny například válečnými událostmi a potravinovými a ekonomickými krizemi, například v letech 1805 – 1806 klesla porodnost pod 35 ‰. Ve sledovaném prostoru městečka Nový Rychnov natalita v průběhu první poloviny 19. století pozvolna stoupala. Po výrazném poklesu v prvním desetiletí 19. století se zde porodnost pohybovala mezi 180 – 220 porody ročně, průměrně připadalo 32 narozených na 1000 obyvatel, což je méně než byl celozemský průměr. Kolísající počet novorozenců odpovídal měnící se sňatečnosti. Například k nejvýraznějšímu zvýšení porodnosti došlo na Novorychnovsku roku 1851, poté co bylo v předcházejících několika letech uzavřeno velké množství sňatků. V celozemském měřítku naopak v tomto roce došlo k výraznému poklesu porodnosti v důsledku hospodářské krize. Na příkladu zkoumané oblasti byly prokázány zřetelné natalitní vlny, kdy po uzavření vyššího počtu sňatků na několik let vzrostlo množství porodů. Sňatečnost naopak stoupala v době, kdy dospělosti dosáhly silné ročníky. Natalitní vlny jsou způsobeny koncentrací porodů do mladého věku matky. Polovina dětí se tak rodí v rozmezí sedmi generací žen, ve věku matky 21-27 let. U starších populací jsou natalitní vlny způsobeny i pravidelností meziporodních intervalů. L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti*, s. 143-189; Jana VESELÁ, *Úvod do demografie II. Stav a struktura obyvatelstva – demografická statistika*, Pardubice 2002.

²²² A. BIDEAU, *A demographic and social analysis*, s. 37.

ve zkoumaném období již nebylo obvyklé, aby malé děti například odcházely do služby.²²³ Chlapci i dívky mladší 12 let podléhali povinné vzdělávací povinnosti, takže jejich zaměstnávání nebylo lukrativní. Čelední služba se stávala záležitostí fyzicky dospělých jedinců obvykle starších patnácti let, od raného mládí sloužili pouze úplní sirotci. Na venkově se sice pracovní nasazení očekávalo už ve velmi útlém věku, takže i malé děti dokázaly ovdovělé matce pomáhat, k jejich osamostatnění díky čelední službě ale mohlo dojít až později.²²⁴ Věkovou hranici, po jejímž překonání již byla žena „zproštěna“ péče o malé děti, je tedy třeba posunout až za padesáté narozeniny.²²⁵

---

²²³ V celé západní Evropě byla čelední služba v raném novověku nahlížena jako zkušenost či součást vzdělání a byla považována za obvyklou součást životního cyklu jedince bez ohledu na sociální příslušnost. Do čelední služby mohly nastoupit i děti okolo šesti let věku. Naopak s nástupem moderní epochy se začíná projevat jev nazývaný „*stárnutí čeledi*“, kdy se služební pracovní poměr stává trvalým zdrojem obživy pro určitou vrstvu obyvatelstva. Blíže J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 303-311.

²²⁴ Ze zpovědních seznamů novorychnovské farnosti vyplývá, že mládež nastupovala do služby nejčastěji kolem sedmnáctého roku života, výjimečně lze zaznamenat čeledíny a děvečky čtrnáctileté. Nejnižší zjištěný věk při příchodu do služby byl 11 let. Pokud je ve zpovědních seznamech zaznamenáno menší dítě žijící v cizí rodině, je označeno jako „*schovanec*“.

²²⁵ Zejména v případě, že žena ovdověla velmi mladá, mohla do jejího života zasahovat také širší rodina. Šlo především o manžellovy příbuzné, neboť většina žen prožila manželství na usedlosti patřící původně rodině svého muže. Tato problematika stejně jako otázka složení domácností a podruží je podrobně zkoumána v souvislosti s osobními vyhlídkami ovdovělých žen v následujících kapitolách týkajících životních strategií vdov.

II. 2. Manželství a vdovství v raném novověku a 19. století

Zatímco muže středověká a raně novověká společnost rozdělovala podle společenských řádů, stavů či hodností, pro ženy byl hluboko do 19. století zásadním kritériem sociální příslušnosti rodinný stav. Základním prvkem v konstruktu feminity bylo mateřství, které bylo principiálně spojováno se stavem manželským. Ženy v předmoderní společnosti byly nazírány buď jako panny, manželky, nebo vdovy. Na základě klasifikace do těchto tří „stavů“ se odvíjelo uvažování o ženách i o jejich životním „údělu“. Diskurzy se v průběhu staletí proměňovaly, zachovávaly si však některé stabilní rysy. Vyhranily se univerzální „ženské“ ctnosti, často odvozené od obecně formulovaných ctností křesťanských, jako byla zbožnost, skromnost, láska k bližnímu. Více femininní byly pokora, stydlivost, pracovitost, úcta k manželovi a péče o děti a potřebné, spojená s milosrdenstvím. Podobně přesně byly formulovány i typicky ženské nectnosti, především pýcha, požívačnost, hádavost. Nazírání a hodnocení jednotlivých ženských stavů, které korespondovaly s fázemi životního cyklu, se v průběhu staletí lišilo. Výklady o jejich (ne)záslužnosti a povinnostech se opíraly o biblické příběhy a citáty, výroky křesťanských i antických autorit. V každém případě se očekávalo, že žena má být podřízena muži, za důkaz i příčinu se považovalo především stvoření Evy z Adamova žebra a první hřích způsobený ženou.²²⁶ Velký vliv měly především epištoly sv. Pavla, jenž byl považován za autoritu ve věcech manželského a rodinného života.²²⁷ Důležitou roli hrály také výroky svatých Otců, zejména sv. Augustina.

Pro rekonstrukci obrazu ženy bývají využívána především mravokárná naučení dobových literátů a satirická zpracování tématu ženskosti a manželství. Tato díla byla sepisována takřka výhradně muži, což do značné míry určuje vyznění těchto textů, které, ač byly určeny ženám, prezentují primárně mužská stanoviska. Základním kamenem uchování společenského řádu byla podle nich podřízenost a submisivita žen, zejména manželek svým mužům. Její porušení bylo chápáno jako útok proti „přirozenosti“ i Boží vůli. „Rozšafná“ a zbožná žena byla v první řadě poslušná a oddaná svému otci a posléze muži.²²⁸ „Čest“

²²⁶ Genesis 1, 27; Tamtéž 2, 18-24; Tamtéž 3, 1-24.

²²⁷ Zejména I. list Korintským 7, 1-40; Efezanům 5, 22-33.

²²⁸ Jana RATAJOVÁ, *Manželství v české literatuře raného novověku*, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera*, s. 755-757; Lucie STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé*,

ženy se v raném novověku odvíjela především od jejího chování v rámci svého rodinného stavu a byla velmi úzce vázána na požadavek tělesné „čistoty“ a cudnosti, zatímco mužské pojetí cti se orientovalo na veřejné a profesní působení jedince.²²⁹

Hodnocení žen jakožto slabšího, „*mdlejšího*“, hříšnějšího a podřízeného pohlaví pramenilo z prvního biblického poklesku Evy. Opíralo se i „vědecká“ zdůvodnění vycházející z Aristotela, prohlašující, že žena je nedokonalý muž či tvor stojící na pomezí člověka a zvířete.²³⁰ Ženy byly považovány nejen za slabé, ale také lehkovážné, smyslné, hádavé a panovačné. Tyto premisy daly posléze vzniknout celému literárnímu žánru – takzvaných sporů či „*žalob*“ pohlaví, „*guerelle des femmes*“, které pojednávaly o tom, jací muži či ženy jsou a jací by měli být. Velmi častá byla misogynicky zaměřená pojednání hanobící ženy i manželský život. Proti nim se stavěly texty vzdělaných žen, vystupujících na svou obranu, i některých mužů.²³¹ Vedle soupisů odpor budících ženských vlastností vznikaly i celé katalogy ctností „dobrých“ žen, jejichž nedostižným vzorem i přímluvkyní byla Panna Maria. Vedle ní stály osobnosti dalších kladně hodnocených žen, ať už to byly svěťice, biblické postavy nebo představitelky antické či méně vzdálené historie. Rozdělení na „dobré“ a „špatné“ se promítlo i do dělení příslušnic ženského pohlaví podle stavů. Bylo možné rozlišit dobré a špatné panny, manželky i vdovy, kterým byly přičítány různé kladné i záporné vlastnosti vytvářející určitá topoi a konstruující obraz žen. Na základě představy o ženských stavech vznikaly i nejhroší „ženské“ stereotypy, jimiž měly být špatné a nemravné děvečky, vdovy a „veselé“ paničky.²³²

Středověk, zejména pod vlivem spisů sv. Augustina, si vysoce cenil panenství, jakožto stavu nejvyšší, andělské čistoty a neposkvrněnosti. Raný novověk v souvislosti s reformací začal více důležitosti přisuzovat manželství, tedy stavu, který nařídil a zavedl Bůh při Stvoření. Panenství nadále hrálo velmi významnou roli, bylo však chápáno jako ohraničený úsek života ženy, který směřoval k uzavření sňatku. Uchování poctivosti začalo být

---

s. 508-541; TÁŽ, *Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století*, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera*, s. 801-804.

²²⁹ Lyndal ROPER, *Männlichkeit und männliche Ehre*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 154-172.

²³⁰ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 21-32.

²³¹ Zásadní a patrně nejznámější prací proženského tábora bylo dílo *Město žen* od Christine Pisan sepsané na samém počátku 15. století. G. BOCKOVÁ, *Ženy*, s. 11-43.

²³² O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 405.

chápano jako závazek udržení předmanželské čistoty, která se poté promění v čistotu manželskou. Poctivé, „počestné“ manželství bylo zbaveno své hříšnosti, i když nadále zaznívalo tvrzení, že vdaná žena se stará o muže, zatímco svobodná o víru, stejně jako ženatý muž se chce spíše zalíbit manželce namísto Bohu. Oproti patristické tradici začalo být za nejbezpečnější a nejžádanější stav považováno manželství, jehož důležitým posláním byla mimo jiné i kanalizace sexuality, která mimo manželství neměla mít místo. Manželství představovalo základní interpretační rastr, kterým se nahlíželo na oba dva mezní stavy ženského života, tedy na panenství a vdovství. Vdovství bylo vždy reprezentováno ve vztahu k manželství a srovnáváno s panenstvím. Patristická tradice jej interpretovala jako formu morálky, teprve později začalo být chápáno jako životní fáze.²³³

Zásadním pramenem, na jehož základě je (re)konstruován obraz člověka v minulosti je preskriptivní literatura, která předepisuje pravidla a modely žádoucího i vyžadovaného chování a jednání. Konstruuje obraz ideálního jedince a zároveň odráží pravidla a očekávání společnosti, v níž toto individuum žije. Lze sem řadit „vědecká“ pojednání, pedagogické spisy, i moralizující beletristické texty. Je však zřejmé, že se tato díla mohla obracet jen k poměrně úzké čtenářské vrstvě, neboť jedinců, kteří by měli kromě aktivní znalosti čtení také dostatek času a příležitostí číst, bylo ještě hluboko v 19. století velmi málo.²³⁴ Literární díla konstruující obraz feminity se neobracela ani tak k ženám jednotlivých společenských vrstev, ale poměrně tradičně je rozdělovala podle rodinného stavu. Častou „cílovou skupinou“ byly zejména mladé dívky, jimž měly být vštípeny pevné zásady do budoucího života. Existovala však „naučení“ i pro ženy vdané a ovdovělé. Lucie Storchová ukázala, že „femininním“ genderům je v preskriptivní literatuře „věnován podstatně větší argumentační prostor a v normativní dichotomii dobrý/špatný se jich konstruuje minimálně šest“, existují tedy dobré a špatné panny, manželky a vdovy.²³⁵

K velkému rozkvětu „ženské“ normativní literatury i beletrie s výrazným mravokárným akcentem a k rozšíření okruhu jejich čtenářek došlo v 19. století v souvislosti s národním obrozením. Tyto texty prosazovaly ideál moderní ženy a matky, která měla být nejen

---

²³³ L. STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“*, s. 525-534.

²³⁴ Podrobněji ohledně ženské preskriptivní literatury 19. století i kritiky tohoto pramene M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 52-64.

²³⁵ Naproti tomu „maskulinní“ gendery se v literatuře týkající se rodinného života konstruovaly pouze dva, tedy dobrý a špatný manžel. L. STORCHOVÁ, *Vedení manželství*, s. 776.

počestnou manželkou, ale také přiměřeně vzdělanou hospodyní, osvícenou vychovatelkou svých dětí a v neposlední řadě také vlastenkou. Je však otázkou, do jaké míry mohla tato rozsáhlá a učená pojednání ovlivnit venkovany respektive venkovanky. I přes rozšiřující se gramotnost po prosazení vzdělávací povinnosti pro chlapce i dívky roku 1774 je zřejmé, že ještě v první polovině 19. století byla svůj podpis k úředním dokumentům schopna připojit jen menšina mužů a žen. Z jejich autografů je navíc patrné, že svou schopnost psát nevyužívali příliš často. Je však nepochybné, že pro většinu venkovského i městského obyvatelstva byly knihy velmi dlouho nedostupné. Jejich rozšíření do nižších vrstev obyvatelstva bránila nejen relativně vysoká cena, ale většinou i nedostatečné vzdělání, přetrvávající u většiny obyvatelstva na úrovni pasivní gramotnosti. Většina venkovek ostatně neměla ani dostatek času a příležitostí k tomu, aby se věnovala čtení.²³⁶ Mnohem větší vliv na ně bezesporu měla ústní tradice, ovlivněná například promluvami kazatelů, které vycházely ze zmiňovaných biblických a církevních autorit.²³⁷ Dalším zdrojem, jež mohl ovlivňovat smyšlení venkovek byly drobné, levné tisky, označované jako knížky lidového čtení či kramářské písně, jež mohly být inspirovány i dobovou vyšší literaturou.

Lze předpokládat, že na venkově se „výchova“ dívek a žen během první poloviny 19. století řídila staršími, tradičními normami, nikoli názory moderních pedagogických příruček. Pro tedy výhodnější využít starší, raně novověké práce, i když i ty se obracely k ženám ze středních vrstev a nelze počítat velkým rozšířením mezi vesnické čtenáře. Jejich požadavky však do značné míry odpovídaly normám, které platily i na venkově. V českém prostředí se dochovala řada raně novověkých spisů zabývajících se panenstvím, vdovstvím a manželstvím. Bylo prokázáno, že se tyto práce těšily dlouhodobé čtenářské oblibě a byly opakovaně vydávány. Přehled důležitých textů o ženách přináší zatím neukončená ediční řada Jany Ratajové a Lucie Storchové.²³⁸ Editorky již ve dvou svazcích zpřístupnily důležité spisy věnované panenství, manželství a vdovství, neméně závažné jsou i jejich

---

²³⁶ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 52-64.

²³⁷ Postavením žen a mužů v raně novověké společnosti se na základě pohřebních kázání zabývá Heide WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 50-56. Ukázala, že zatímco u mužů byly vypočítávány veřejné zásluhy, v případě žen byla zmiňovaná především úloha manželky a matky. Obraz ženy se tak měl co nejvíce přiblížit ideálnímu předobrazu Matky Boží.

²³⁸ J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé; TYTÉŽ, Žena není příšera*.

doprovodné studie.²³⁹ Symptomatické je, že autory všech editovaných textů jsou muži. Artikulovali diskurz týkající opačného pohlaví, za jehož „výchovu“ se cítili zodpovědní a za nějž odpovídali i z hlediska světského a církevního práva. Hlas žen, formulující názory na správné chování a jednání jich samých, se v raném novověku v podobě normativní literatury neprosadil. Bylo by nepochybně zajímavé porovnat, do jaké míry se ženy ztotožňovaly s uváděnými tvrzeními a jak by se „jejich“ pojednání odlišovala od textů předkládaných muži. Jednotlivé spisky totiž byly obvykle dedikovány dámám, někdy jimi byly přímo inspirovány, jako v případě Kocínovy *Abecedy*, kterou autor údajně sepsal na přímou žádost své manželky Magdaleny z Outerého.

Řada spisů se věnovala dosud neprovdaným dívkám, „pannám“. Jana Ratajová dokázala, že v raně novověké sémantice nebyl činěn rozdíl mezi biologickým a společenským panenstvím. Tělesná neposkvrněnost určovala místo ženy ve společnosti a vymezovala ji vůči provdaným či ovdovělým ženám.²⁴⁰ Velká „čest“ měla být vyhrazena těm, které své panenství uchovaly trvale a svůj život zasvětily službě Bohu. Jejich vzorem byly křesťanské světice, které své panenství uchránily i za cenu mučednické smrti.²⁴¹ Uchování panenství do svatby bylo imperativem, který provázel dívky všech sociálních skupin od středověku až do 20. století. Svou roli přitom sehrála náboženská hlediska, neméně důležitý byl však společenský požadavek legitimacy potomstva, jež mohla být kvůli předčasné defloraci nevěsty zpochybněna. Ochrana vlastního panenství byla zásadní starostí mladých dívek i jejich rodin. Panna i její rodiče měli dbát také na rozvíjení řady panenských ctností, které byly velmi často připodobňovány ke květům. Velký význam měl symbol panenského věnečku, který bylo třeba uvít z rozličných květin, zastupující jednotlivé žádané vlastnosti.²⁴² Často bylo v této souvislosti uváděno biblické podobenství o moudrých

---

²³⁹ Jana RATAJOVÁ, *Panna a panenství / panice a panictví v české literatuře raného novověku*, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 542-591; TÁŽ, *Manželství*, s. 733-775; L. STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“*, s. 508-541; TÁŽ, *Vedení manželství*, s. 776-820.

²⁴⁰ J. RATAJOVÁ, *Panna a panenství*, s. 542-547. K podobným závěrům došla také Susanna Burghartz, která na základě protokolů vzniklých na základě žalob o nesplnění manželského slibu doložila důležitost „sociálního“ panenství ve společnosti raného novověku. Susanna BURGHARTZ, *Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter? Zur weiblichen Ehre in 16. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 173-181.

²⁴¹ Srov. Daniel HUSSONIUS PACOVSKÝ, *Zahrada panenská*, Praha 1630, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 245-310.

²⁴² Lukáš MARTINOVSKÝ, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*, Praha 1581, in: Tamtéž, s. 11-152; *Korunka aneb vínek panenský* [po roce 1550?], in: Tamtéž, s. 221-244.

a pošetilých pannách, které za své chování získají odplatu respektive trest nejen v současném životě, ale i po smrti. Nejvyšší pozemskou odměnou za řádné uchování panenských ctností bylo získání dobrého manžela.²⁴³

Období panenství mělo být ukončeno vstupem do manželství, kterému byla přikládána stále větší důležitost a „čest“. Bylo zobrazováno jako ideální způsob lidského života i jako posvěcený prostor pro plození potomků a péči o ně. Ve „*sporech pohlaví*“ hrál zásadní roli argument rození a výchovy dětí ženami, což bylo oficiálně možné jen uvnitř manželského svazku. Kromě toho měly vdané ženy řadu dalších povinností, jejichž (ne)plněním do různé míry splňovaly ideál vzorné manželky, matky a hospodyně. Zásadním rysem dobré ženy byla její věrnost a oddanost muži, kterému měla prokazovat patřičnou úctu, poslušnost i pochopení. „*Láska*“ byla předpokládána jen u manželů a zpravidla byla spojována se shovívavostí, kterou měl muž projevovat vůči „*slabosti*“ své manželky. Důležitou složkou láskyplného vztahu k manželce byla i její výchova, která se mohla dít i za použití fyzické síly. Základem dobrého manželství pak byla svornost, která se skládala právě z poslušnosti ženy a lásky muže. Zodpovědnost za její udržení však byla přičítána zejména manželkám, jež měly pečovat o správný chod domácnosti a partnerovu spokojenost.²⁴⁴ Manželský pár tvořil jedno tělo, jehož hlavou měl být muž spravující a milující svou ženu.²⁴⁵ Žena, která svého manžela ztratila, byla zbavena nejdůležitějšího bodu své existence, od nějž se odvíjel celý její dosavadní život.

Ovdovělým ženám se věnoval text Jana Hertwiczia Pražského *Vdovství křesťanské*, jež je zároveň jediným dochovaným původně českým spisem o vdovství.²⁴⁶ Přikláněl se k tradiční interpretaci vdovství jako neutěšeného stavu plného zármutku, chudoby i příkoří,

---

²⁴³ Především Adam KLEMENS PLZEŇSKÝ, *Rozkoš a zvuole panenská, k zvláštnímu rozjímání, naučení a potěšení všem poctivým pannám i jiným pobožným obojího pohlaví lidem složená a vydaná*, Praha [1613], in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 153-220.

²⁴⁴ Jan KOCÍN Z KOCINĚTU, *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*, Praha 1585, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera*, s. 265-312; Jiřík STREJC ZÁBŘEŽSKÝ, *Zrcadlo poctivé a šlechtné ženy a hospodyně*, 1610, in: Tamtéž, s. 313-338. Srov. také rozbor L. STORCHOVÉ, *Vedení manželství*, s. 804-819.

²⁴⁵ Srov. Jan ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti manželské. Knížka všechněm věrným křesťanským manželům obojího pohlaví velmi užitečná a potřebná*, Praha 1583, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera*, s. 11-120. Jana Ratajová uvádí, že v druhém vydání spis vyšel pod názvem *Bič na zlé ženy*. Posun v názvu lze vysvětlit několika způsoby, například jiným způsobem čtení a vnímání tohoto textu. J. RATAJOVÁ, *Manželství v české literatuře*, s. 753-754.

²⁴⁶ Jan HERTWICZIUS PRAŽSKÝ, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*, Praha 1619, in: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 312-356.

kterým musí žena projít. Protože je zbavena „hlavy“, tedy svého manžela, nemůže se účinně bránit bezpráví, jemuž je vystavena, „celý život vdovský nic jiného není jediné hořkost, žalost, truchlivost a soužení.“²⁴⁷ Jedinou útěchou ovdovělé ženy mohla být víra v Boha, který ocení její víru a čistotu. Pokud je vdova zbožná, dojde větší cti, než provdané ženy a panny. Přednost vdovského stavu podle autora spočívá ve větší duchovní a tělesné svobodě, díky níž může žena spíše než lidem sloužit Bohu. Připomíná také biblickou hrozbu Božího hněvu, který se snese na ty, kteří by ubližovali vdovám a sirotkům. Ve druhé části své práce shrnuje povinnosti vdov. Na prvním místě samozřejmě stojí víra a naděje v Boha, důležité je také pamatování na manželovu i vlastní smrt. Vzpomínky na zemřelého muže mají vdově připomínat imperativ cudnosti a početnosti. Ovdovělá žena se musí zásadně vyvarovat všech světských „rozkoší“ a „žádostivosti“, naopak má být zbožná a skromná. V případě mladých žen postrádajících „dar zdrženlivosti“ je s odvoláním na sv. Pavla přípustný i sňatek.

Mimo zmiňovanou antologii česky psané perskriptivní literatury o ženách stojí spis *Vdova křesťanská* Erasma Rotterdamského,²⁴⁸ v českém překladu vydaný roku 1595 v staroměstské tiskárně Jiříka Dačického.²⁴⁹ V úvodu první kapitoly zabývající se správným počínáním vdov autor připomíná obvyklé autority, především Šalomouna, Siracha a sv. Pavla, přičemž užívá podobenství o třech domech, které má vdova spravovat a udržovat v čistotě, tedy „hmotného“ domu – příbytku, domu těla a domu duše, který je samozřejmě nejdůležitější. Velká důležitost je přiznávána především matkám, které mají syny, ale podtrhována je „výchovná“ úloha všech vdov, které mají jít příkladem a v žádném případě nesmí svým chováním pohoršovat. Podobně závažná je i závěrečná kapitola, v níž Erasmus srovnává všechny ženské „stavy“, jež přirovnává k drahokamům či ovocným stromům. Na základě těchto příměrů konstatuje, že všechny životní fáze mají své klady a jsou hodny

---

²⁴⁷ Tamtéž, s. 319.

²⁴⁸ Erasmus Rotterdamský (1466 – 1536), humanistický učenec a filosof holandského původu, proslul především spisem *Chvála bláznivosti* z roku 1509, české vydání Praha 1912. Srov. Kol., *Stručný filosofický slovník*, Praha 1966; Ian P. MCGREAL (ed.), *Velké postavy západního myšlení. Slovník myslitelů*, Praha 1999, s. 160-164.

²⁴⁹ *Wdowa Křesťanská Latinským yazykem ku poctivosti někdy welebné, České a Vherské Králowny Marye Karla Cýsaře a Ferdynanda Krále (:Slawné paměti:) Sestry Od Desyderia Erasma Roterodámského sepsaná Nyni pak na Česko přeložená na gisté Czástky aneb Otázky rozdělená mjsty y porozssjřená, od M. Jana Khernéra Plzenského ec. a pro potěssenij yak předně Vrozené Pani Salomény Střelové z Ržehnic a na Křiwsaudově tak potom y giných wssech Křesťanských a pobožných Wdow, Wůbec wydaná. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Giřjka Dačického. 1595. Číslo Knihopisu K02368.*

úcty. Vdovství v některých ohledech staví nad panenství a manželství, například vdovskou zdrženlivost si cení více než panenskou.²⁵⁰ Názory Erasma Rotterdamského, hledajícího u žen především pozitivní vlastnosti, nebyly ve své době úplně typické. Se svými současníky byl zajedno v tom, že ovdovělé ženy potřebují „*potěchu*“ v zármutku a pomoc. Celou čtvrtou kapitolu věnoval motivům, které mají vést křesťanské vrchnosti k péči o vdovy a sirotky. V následujícím oddíle pak radil manželkám, jak se mají chovat, aby předešly případnému ovdovění.

Všechny zmiňované texty odráží představu o ideálním řádu, který však narážel na situace každodenního života a často jim přímo odporoval. Výzkumy etnografů i historiků sociálních dějin prokázaly, že panenství představovalo v tradiční venkovské společnosti významnou hodnotu, která byla důkazem spořádanosti dívky a pro jejího snoubence měla být zárukou legitimního potomstva. Uchování panenství však bylo chápáno jako klad pouze v případě mladých žen, které posléze „počestně“ vstoupily do manželství. Situace se zcela obracela, pokud se žena neprovdala vůbec. V takovém případě přišla ke slovu problematika zajištění „staré panny“, která musela být zabezpečena svou původní rodinou.²⁵¹ Roli hrála i představa, že trvale svobodná žena nesplnila své životní poslání a nestala se matkou.²⁵² Ještě více problémů a odsudků čekalo na ty, které mateřské roli dostaly, aniž by však předtím vstoupily do manželského svazku.

V souvislosti s rodinným a partnerským životem v raném novověku bývají velmi často diskutovány vzájemné vztahy mezi manžely. Postoje venkovských obyvatel k manželství byly zkoumány z hlediska dobových kázání. Ta představují model, který byl venkovanům předkládán a který pro ně mohl být do značné míry zásadní. Podle tohoto ideálu bylo vysoce ceněno harmonické a svorné manželské soužití, jehož hlavním cílem mělo být plození dětí. Manželství předpokládalo podřízení ženy manželovi, ale při uzavírání sňatku měli být partneři rovnocenní věkem, sociálním postavením, majetkem.²⁵³ Zájem badatelů směřuje především určení poměru mezi sňatky uzavíranými „z rozumu“ a manželstvími

---

²⁵⁰ Srov. také V. BŮŽEK – P. KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, s. 23.

²⁵¹ Srov. Amy M. FROID, *Never married. Single women in early modern England*, Oxford 2007, zejména s. 154-181 (kapitola „*Spinster, superannuated virgins, and old maids: Representations of singlewomen*“).

²⁵² V lidové tradici mohly za staropanenství následovat i posmrtné tresty, které mohly být zmírněny například napodobením svatby během pohřebního obřadu za mladého zesnulého. A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 296.

²⁵³ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 97-99; J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 68-73.

„z lásky“. Podle většiny autorů, zabývajících se prostředím středních a vyšších vrstev společnosti, byla manželství dojednávána hlavně s ohledem na ekonomické strategie a reprezentaci rodin obou snoubenců.²⁵⁴ K proměně mělo dojít během koncem 18. a v 19. století, kdy se ke slovu dostalo intimní pojetí rodiny.²⁵⁵

„*Daleko spontánnější*“ měl být výběr partnera na spodních příčkách společenského žebříčku, kde údajně probíhal „*bez omezení jakýmkoli pravidly*“.²⁵⁶ Tento názor je příliš zobecňující, protože bere v potaz především vyšší četnost předmanželsky zplozených dětí a nesezdaných soužití v nižších sociálních vrstvách. Je nutné zdůraznit skutečnost, že většina manželství byla i v této skupině obyvatelstva sociálně a majetkově homogamní. O absenci závazných ekonomických kritérií lze jen těžko hovořit, protože pracovní síla a majetek obou snoubenců vložený do manželství určoval životní úroveň nově založené rodiny.²⁵⁷ Je možné přijmout názor, že rodiče, kteří neměli svým dětem co odkázat, nezasahovali tolik do jejich životů, a to ani při výběru partnera.²⁵⁸ Je ale jisté, že souhlas rodičů měl pro nastávající novomanžele nadále velký význam.²⁵⁹ Svědčí o tom i dochované texty tzv. „*vejprošů*“ pronášené snoubenci v rámci svatebního veselí, jejichž základem bylo několikrát děkování rodičům za vychování a opakované prosby o požehnání sňatku, bez něhož by manželství nebylo šťastné. Podobný význam mělo i rituální vítání nevěsty do nové rodiny a její uvádění do domu. Souhlas rodičů s plánovaným manželstvím měl i neekonomické stránky a jeho význam pro venkovskou společnost rozhodně nebyl zanedbatelný.²⁶⁰

---

²⁵⁴ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k molitbě*, s. 75-80.

²⁵⁵ Podle Lynn Abramsové se ve 40. letech 19. století stávaly sňatky z rozumu stále častěji terčem útoků a ideálem se stávalo manželství uzavřené na základě náklonnosti, která měla zajistit harmonické soužití manželů. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 74-86. Pro české měšťanské prostředí srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost a láska*.

²⁵⁶ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k molitbě*, s. 80.

²⁵⁷ M. ANDERSON, *Approaches*, s. 69-74.

²⁵⁸ J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 109-111.

²⁵⁹ Na vyjádření souhlasu rodičů se sňatkem trvali především protestanti, zatímco katolická církev kladla větší důraz na dobrovolnost vstupu do manželství. J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 130-132. Dochované popisy svatebních obřadů z českého prostředí dokládají důležitost rodičovského souhlasu a požehnání novému manželství. Několik dokladů především z moravského prostředí přináší Václav FROLEC, *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*, Praha 1984, s. 203-233; K. PEJML, *Český lid*, s. 178-203.

²⁶⁰ Konkrétní texty „*vejprošů*“ z oblasti Českého Horácka přináší Josef LEPIČ, *O selské svatbě v našem kraji*, VSČJV 2, 1921 – 1922, s. 12-14, 24-26, 41-42, 56-58, 74-77, 97-99; Totéž, VSČJV 3, 1922 – 1923, s. 19-20, 40-43, 82-84, 104-106, 119-122.

Pocity, se kterými venkované uzavírali a prožívali svá manželství, nelze rekonstruovat na základě jejich osobních reflexí.²⁶¹ Svatební smlouvy někdy bývaly uvozeny slibem lásky či věrnosti, čímž podávají určité svědectví o vzájemném vztahu snoubenců. Při sériovém výzkumu pramenů se však ukazuje stereotypní opakování těchto formulací. Jako obvyklé vyjádření lze uvést: „slibujou sobě tito noví manželé lásku, svornost a oboustranní pomoc v manželském břemenu,“²⁶² méně typické je zdůvodnění uzavření manželství tím, že si ženich nevěstu „tak dalece oblíbil“.²⁶³ Sňatky ovšem byly uzavírány i s mnohem „pragmatictějšími“ přísliby, i když přímé důkazy lze ve svatebních smlouvách nalézt jen zřídka. Výjimkou je nevěsta slibující věrnost a upřímnost starému manželovi, aby „nadpraveného věna p[e]r 95 zl. hodna se učinila“.²⁶⁴

Zdá se, že velká část sňatků byla uvnitř venkovské společnosti uzavírána s ohledem na majetek i na přání obou snoubenců. Rozpor mezi domluvenými sňatky „z rozumu“ a svazky uzavřenými na základě vzájemné náklonnosti partnerů asi nebyl příliš velký.²⁶⁵ Manželství, alespoň to první, patrně bylo snahou většiny venkovských dívek. Svatba byla cílem, k němuž směřovaly strategie žen i jejich rodin, jež věnovaly velké úsilí přípravě výbavy a především našetření věna, bez kterého fakticky nebylo možné manželství uzavřít.²⁶⁶ Jen díky sňatku se dívky mohly vymanit ze závislosti na své rodině a opustit de facto služebné postavení mladší příbuzné hospodáře. Manželství nabízelo nejen jedinou legální možnost partnerského soužití, ale i hmotné zajištění a ve většině případů postavení hospodyně, tedy paní domu, která měla své pravomoci a jejíž slovo mělo váhu i při majetkových transakcích týkajících se usedlostí. Ve většině případů ženy nebyly pouze pasivními členkami snoubeneckých párů, na jejichž vůli by vůbec nezáleželo.²⁶⁷ Ke svému manželovi mohly mít velmi dobrý vztah a jeho smrt pro ně byla opravdu ztrátou. Vedle těchto svazků jistě existovala i nefunkční manželství, i když prameny v případě venkovského obyvatelstva jen zřídka umožňují odhalit okolnosti soužití konkrétních

---

²⁶¹ Vodítka by mohly poskytnout etnografické prameny, například lidové písně a zvyky, poskytující svědectví o milostných vztazích mezi venkovskou mládeží.

²⁶² NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 92 ab.

²⁶³ Tamtéž, fol. 109 a-110 a.

²⁶⁴ Tamtéž, fol. 1 ab.

²⁶⁵ J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 112; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 75.

²⁶⁶ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 93-146.

²⁶⁷ Podle Jacka Goodyho lze o zemědělských společnostech raného novověku říci, že čím nižší je sňatkový věk, tím vyšší je pravděpodobnost domluveného sňatku. J. GOODY, *The Development*, s. 121.

párů. Nepochybně také platí, že v minulosti se měřítka ohledně partnerských vztahů výrazně lišila od současné situace.²⁶⁸ Někteří muži nedostačovali ideálu vzorného a milujícího manžela, který by byl pro svou ženu oporou a „hlavou“ moudře řídící kroky manželky i celé domácnosti.²⁶⁹ Přesto byl vstup do manželství považován za samozřejmý a očekávaný úděl ženy, ke kterému směřovala celá její výchova. Dívky patrně vůbec nebyly vedeny k samostatné výdělečné činnosti, která by jim usnadnila život bez manžela. Důvodem byl předpoklad, že se dotyčná vdá, navíc zaměření výchovy na sňatek zvyšovalo jeho pravděpodobnost.²⁷⁰ Léta po svatbě pak měla novomanželku pouze utvrdit v názoru, že celý její život musí být řízen mužovou autoritou, kterou je nutno bezvýhradně respektovat.²⁷¹ V případě neuzavření nebo předčasného ukončení manželství však byla schopnost samostatného jednání a výdělečné činnosti zásadní pro samotné přežití ženy.

Moderní literatura týkající se genderové problematiky velmi často zmiňuje otázku autority a vzájemné úcty uvnitř manželství. Merry E. Wiesner soudí, že veškeré generalizace v tomto jsou směru nebezpečné, ale ukazuje, že manželství byla více rovnoprávná, pokud si byli oba partneři rovni věkem i sociálním postavením, včas došlo k uhrazení všech finančních závazků a v manželství se narodily děti. Postavení ženy v rodině záviselo na osobním vztahu mezi manžely, ženiných schopnostech a v neposlední řadě i na majetku, který do manželství přinesla.²⁷² Podle Jacka Goodyho věno „*znamenal*o *způsob, jakým ženy získávaly moc.*“²⁷³ Problémy nastávaly zejména v případě, kdy dotyčná slíbené jmění nedostala. Takové situace mohly vést ke konfliktům uvnitř rodiny

---

²⁶⁸ Dokladem jsou opět etnografické prameny, například tzv. „*pohřební pláče*“. Zaznamenán byl „*pláč*“ vdovy, která ve svém nářku nad zemřelým manželem uvedla i to, že ji nebožtík občas bil, přesto ho však chválila jako dobrého manžela i hospodáře. V. FROLEC, *Prostá krása*, s. 253-256. Výzkumem venkovské rodiny z etnografického hlediska se věnuje Iva HEROLDOVÁ, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139; TÁŽ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156-168.

²⁶⁹ Srov. „*gender dobrého manžela*“ nastíněný v úvaze L. STORCHOVÉ, *Vedení manželství*, zejména s. 801-804.

²⁷⁰ Sheilagh OGILVIE, *A bitter living. Women, markets and social capital in early modern Germany*, Oxford 2003, s. 46-49.

²⁷¹ Barbara J. TODD, *The virtuous widow in protestant England*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 67.

²⁷² Merry E. WIESNER, *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge 2002, s. 73-74.

²⁷³ J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 114-116.

a samozřejmě zhoršovaly postavení ženy v manželství i po případném ovdovění.²⁷⁴ Rozdíly jsou patrné také z geografického hlediska, přičemž severní a západní Evropa byla k ovdovělým ženám podstatně vstřícnější. V těchto oblastech mohly vdovy po zesnulém manželovi přebírat roli hlavy domácnosti a stávaly se poručnicemi svých dětí. Naopak na jihu Evropy byly ženy často odkázány na dobrou vůli své nebo manželovy rodiny, na niž také přecházela péče o potomky narozeném v manželství.²⁷⁵

Problematika neúplných rodin je v evropské historiografii zkoumána takřka výhradně v souvislosti s domácnostmi, v jejichž čele namísto chybějícího otce stála ovdovělá žena, zatímco opačný model není brán takřka vůbec na vědomí. Mnohé studie implicitně srovnávají mužské vdovectví a ženské vdovství, ovšem relevantnímu výzkumu vdovců je věnována jen velmi malá pozornost. Ovdovění pro muže obvykle nemělo tak zásadní dopad v právní, sociální i ekonomické rovině, jaké s sebou nesla ztráta partnera pro ženy, obvykle neznamenalo ani významný transfer majetku.²⁷⁶ Sandra Cavallo a Lyndan Warner, kteří srovnávali obraz vdovství a vdovectví v dějinách i historiografické produkci, konstatovali, že vzhledem k obvyklému místu, jež bývá oběma pohlavím vyhrazeno v historických pramenech, dochází v otázce vdovství k paradoxní situaci.²⁷⁷ Ženám je totiž

---

²⁷⁴ Tamtéž, s. 108-116;

²⁷⁵ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 314-319; J. GOODY, *Proměny rodiny*, 90-92, 108-109.

²⁷⁶ Manon van HEIJDEN – Ariadne SCHMIDT – Richard WALL, *Broken families: Economic resources and social networks of women who head families*, *The History of the family* 12, 2007, s. 223-232 (editorial).

²⁷⁷ Rozdílné vnímání vdovců a vdov raně novověkou společností se odvíjelo od odlišných diskurzů obou pohlaví. Představa mužskosti i očekávané vzorce chování mužů se od ženských „ctností“ značně lišily. Pojetí mužské „cti“ se orientovalo zejména na viditelné projevy jedince, na veřejnou mužskou kulturu, spojenou s výhradními atributy, gesty a rituály jako bylo požívání alkoholu nebo boj. Pítí bylo v raném novověku v případě mužů považováno do značné míry za samozřejmé, zejména připíjení mělo význam přechodového rituálu. Obraz popíjející ženy měl vždy spíše negativní obsah, manželka holdující alkoholu nemohla být dobrou hospodyní, opilá žena měla mít sklon k nemravnosti. K genderovému pohledu na pijáctví v raném novověku blíže Michael FRANK, *Trunkene Männer und nüchterne Frauen. Zur Gefährdung von Geschlechterrollen durch Alkohol in der Frühen Neuzeit*, in: M. DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten*, s. 186-212. V českém prostředí se na problematiku pití alkoholu v souvislosti s ritualizovanými přípitky soustředí Václav BŮŽEK, *Přípitek ve společnosti raného novověku*, in: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 189-214. S pitím alkoholu a hazardními hrami často souviselo rouhání a teatrálně pronášené urážky, spojené například s výraznou gestikulací. Blasfemie a „silná slova“ byla jedním z projevů maskulinity a typicky „mužským“ proviněním, zatímco ženám byly připisovány především kletby související s čarodějnictvím. Gerd SCHWERHOFF, *Starke Worte. Blasphemie als theatralische Inszenierung von Männlichkeit an der Wende vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, in: M. DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten*, s. 237-263. Konstruování ideálních obrazů mužskosti a ženskosti je vedle preskriptivní literatury patrná například z textů pohřebních kázání, jež měly vyzdvihnout kladné a záslužné vlastnosti a činy jedince a to bez ohledu na jejich skutečné jednání. Podrobný rozbor podává Heike TALKENBERGER, *Konstruktion von*

v tomto případě vyhrazeno mnohem více prostoru a jsou to naopak muži, kteří zůstávají „neviditelní“.²⁷⁸ Kořeny tohoto jevu lze hledat už v Bibli, která se poměrně často zmiňuje o vdovách, vdovci se v ní však nevyskytují.²⁷⁹ Pozice mužů, kteří ztratili manželku, však nebyla snadná. Záhy se v literatuře objevuje představa truchlícího vdovce, přičemž patrně prvním dílem, ve kterém lze nalézt postavu muže želícího smrti své manželky, je skladba Oráč z Čech.²⁸⁰ Velice brzy se vynořil i obraz starého, ovdovělého otce, opuštěného svými dětmi. V evidenčních pramenech se však vdovci takřka nevyskytují. Zatímco v případě vdov byl jejich rodinný stav určující kategorií, muži jsou jako „vdovci“ označováni jen zcela sporadicky. Slovo „vdovec“ sice nebylo v raném novověku neznámé, používalo se však velmi zřídka.²⁸¹ Větší „obvyklost“ či rozšíření ženského vdovství oproti mužskému vdovectví lze doložit i etymologicky.²⁸²

Postoj raně novověké společnosti k vdovám byl velmi nejednoznačný.²⁸³ Postupem doby se vyhranily dva stereotypy, které Olwen Hufton shrnuje označeními „veselé“ a „chudé“ vdovy.²⁸⁴ Gesa Ingendahl předkládá velmi podobný model založený na protikladu „bohatých“ a „chudých“ respektive „prostopášných“ a „cudných“ vdov.²⁸⁵ Na jedné straně stála představa bohaté ženy vítající své ovdovění jako příležitost k osamostatnění, volnému disponování majetkem a rychlému sňatku podle svých vlastních představ. Na druhé straně stála vdova, pro níž smrt manžela znamenala ztrátu živitele a sociální nejistotu, případně

Männerrollen in württembergischen Leichenpredigten des 16. – 18. Jahrhunderts, in: M. DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten*, s. 29-75.

²⁷⁸ Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, *Introduction*, in: Tíž (edd.), *Widowhood*, s. 3.

²⁷⁹ Pamela SHARP, *Survival strategies and stories: poor widows and widowers in early industrial England*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 227. Postava vdovy se zejména v Novém zákoně objevuje několikrát, srov. L 7, 11-17; L 21, 1-4; Mk 12, 41-44.

²⁸⁰ Význam této skladby pro zkoumání diskurzu vdovectví zmiňuje H. WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort*, s. 53.

²⁸¹ Margaret PELLING, *Finding widowers: men without women in English towns before 1700*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 42-43.

²⁸² Ve většině evropských jazyků, stejně jako v češtině, je slovo „vdovec“ odvozováno od pojmu „vdova“. Na tento aspekt upozorňují M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 89; S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction*, s. 4-5.

²⁸³ M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 90-93; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 93-96. V českém prostředí je výzkum názorů na vdovy a vdovství teprve v počátcích, srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 149-159.

²⁸⁴ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 321.

²⁸⁵ Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt – New York 2006, s. 25-36.

ideál ženy, která dožila v ústraní, na modlitbách a ve vzpomínkách na zesnulého muže.²⁸⁶ S těmito modely do pracují i moderní badatelé. Někteří soudí, že vdovství znamenalo neodvratný sociální propad, chudobu a existenční potíže; například Lynn Abrams uvádí, že „ať už bylo ekonomické zázemí ovdovělé ženy jakékoli, její nové postavení po manželově smrti nestálo za nic“.²⁸⁷ Jiní badatelé si naopak všímají úspěšných vdov a ukazují ovdovění jako jednu z mála příležitostí k osamostatnění a emancipaci raně moderní ženy.²⁸⁸

V každém případě měly vdovy nejednoznačné postavení, protože ovdovění znamenalo získání nezávislosti ve světě, kde ženy měly být závislé. Společnost očekávala, že by měly být podřízeny mužské autoritě, tedy otci nebo manželovi. Osamělé vdovy, jakožto ekonomicky nezávislé, sexuálně zkušené a nadto zbavené dohledu muže, překračovaly obvyklou genderovou roli a bývaly tudíž podezřelé.²⁸⁹ Některé (mužské) autority nedoporučovaly sňatek s vdovou, protože žena, jež získala kontrolu nad svým majetkem a alespoň dočasně stála v čele vlastní domácnosti, měla mít ke svému druhému partnerovi asertivnější přístup než žena, která se vdala poprvé.²⁹⁰ Ovdovělé ženy měly často potíže se získáním obživy pro sebe a své děti.²⁹¹ Podle raně novověkých autorit mohlo mít setrvávání ve vdovském stavu v případě příliš mladé vdovy i vážné zdravotní následky.²⁹² Z výše uvedených důvodů byl přijímán názor, že pro ovdovělou ženu je lépe vstoupit do nového

---

²⁸⁶ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 99; M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 91; B. J. TODD, *The virtuous widow*, s. 66-83. Dagmar Freist odkazem na Starý a Nový zákon uvádí protikladné obrazy trpící a nebezpečné, prostopášné vdovy, která svých chování narušuje morální řád a ohrožuje spásu mužů. Dagmar FREIST, *Religious difference and experience of widowhood in seventeenth- and eighteenth-century Germany*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 164-165.

²⁸⁷ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 97. Srov. také A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, s. 25; Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*, Praha 2003, zejména s. 44-46.

²⁸⁸ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé?*

²⁸⁹ M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 90-92. Očekávané postavení ženy v raně novověké společnosti autorka označuje výrazem, že žena měla být „*married or to be married*“.

²⁹⁰ Elizabeth FOYSTER, *Marrying the experienced widow in early modern England: the male perspective*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 117. K podobnému poznatku dospěla i německá badatelka Gesa Ingendahl, která doložila, že v případě druhého sňatku vdovy takřka vždy docházelo k pojištění jejího majetku a dědických nároků. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 284.

²⁹¹ Tento problém je patrný i pramenech týkajících se farnosti Nový Rychnov. Z dochovaných seznamů příjemců příspěvků na chudé je patrné, že většinu almužen získávaly osamělé ženy. Podrobnější rozbor těchto pramenů přináší kapitola III. 4. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *VÚ Pelhřimov*, inv. č. 304, kart. 35; tamtéž, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 81, kart. 14.

²⁹² E. FOYSTER, *Marrying*, s. 111.

manželství.²⁹³ Především mladé, bezdětné a zajištěné vdovy byly zároveň žádanými partnerkami. Názory historiků na problematiku nových manželství vdov však nebývají příliš optimistické. Hovoří o domluvených sňatcích, necitovosti či „brutalitě“ manželských svazků.²⁹⁴ Především bohaté vdovy byly důležitým faktorem ovlivňujícím fungování ekonomiky předmoderní společnosti. Nejenže umožňovaly sociální vzestup svým ženichům, na které převáděly živnosti prvních manželů, ale velmi často půjčovaly peníze a pomáhaly svým příbuzným.²⁹⁵

Jednou z nejdůležitějších složek obrazu vdovství, tak jak jej viděli současníci, byla distinktivní funkce oděvu.²⁹⁶ V období, které následovalo bezprostředně po ovdovění, muselo oblečení ženy vyjadřovat smuteční náladu a truchlení po manželovi. Ve venkovském prostředí první poloviny 19. století nebylo doloženo užívání zvláštního „vdovského“ oděvu, které ve vyšších vrstvách charakterizovalo období smutku.²⁹⁷ Je jisté, že takováto pravidla se na venkově, kde ženy okamžitě po smrti manžela musely aktivně fyzicky pracovat a pořízení nového oděvu značně nákladnou záležitostí, nemohla uplatňovat. Smuteční krojové oblečení v černé barvě se rozšířilo až později, ke konci 19. století.²⁹⁸ Jako doplněk určující smuteční charakter obřadního kroje oblékaného při pohřbech na horáckém venkově sloužila plachta zvaná „úvodnice“, později také bílý turecký šátek. Ve všedních dnech byla „úvodnice“ odkládána a nebyla nahrazována žádnými speciálními kusy šatstva. Oděv vdovy a všeobecně jakékoli ženy, která překročila

---

²⁹³ Podla Jacka Goodyho byly vdovy nuceny do nového manželství především v protestantském prostředí, kde chyběla síť klášterů a dalších útulků pro osamělé ženy. Naopak katolická církev už od středověku vytvářela systém, v jehož rámci umožňovala (ovdovělým) ženám větší samostatnost, poskytovala jim pomoc v případě nouze a zároveň od majetnějších žen očekávala odpovídající zisk, například ve formě zbožného odkazu. J. GOODY, *The Development*, s. 63-68.

²⁹⁴ Jeremy BOULTON, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, *Continuity and change* 5, 1990, s. 323-355.

²⁹⁵ B. A. HOLDERNESS, *Widows in pre-industrial society: an essay upon their economic functions*, in: Richard M. SMITH (ed.), *Land, kinship and life-cycle*, Cambridge 2002², s. 423-442.

²⁹⁶ Zkoumaný region patří do oblasti pelhřimovského kroje, který byl ovlivněn oděvem z oblasti Blat a Kozácka, na východě, kde panství sousedilo s německými ostrůvky poblíž Jihlavy, i paerským krojem. Jiřina LANGHAMEROVÁ, *Lidové kroje z České republiky*, Praha 2001, s. 157-161.

²⁹⁷ Devatenácté století postupně vyvinulo přesná pravidla pro nošení smutečního oděvu. Oděv musel být prostšího střihu, z látky bez lesku a bez ozdob. Nezbytný byl závoj, v případě blízkého příbuzenstva dlouhý, který vdovám musel překrývat obličej. Smutek po manželovi měl trvat dva roky, přičemž první rok bylo nutné v oděvu zachovat „hluboký“ smutek, posledních šest měsíců bylo možné šaty doplnit bílými ozdobami. Jako šperk byly přípustné pouze černé perly nebo kameny. Například Eva UCHALOVÁ, *Česká móda 1870 – 1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997, s. 24-25.

²⁹⁸ Kolektiv autorů, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část*, s. 930.

období středního věku, měl být usedlý a v tlumených barvách, samozřejmostí byla nezbytná pokrývka hlavy, pro svátečnější příležitosti i zakryté předloktí.²⁹⁹ Bylo doloženo, že vdovám byly „úvodnice“, které dostávaly jako nevěsty při svatbě, oblékány do rakve s odůvodněním, aby je manžel „poznal“. Zvláštní omezení platila pro oděv vdov, které se rozhodly pro nové manželství. Při druhé svatbě již musely mít na hlavě šátek, nesměly mít odkryté vlasy ani korunu, která byla výsadou panenských nevěst, a svatební věneček jim nebyl pokládán na hlavu, ale na rameno.³⁰⁰

Při identifikování jednotlivých žen jako vdov i rekonstrukci jejich postavení je pro badatele zásadní způsob, jakým byli konkrétní lidé označováni v pramenech evidenční povahy. Peter Burke na základě sčítání lidu v raně novověké Itálii přesvědčivě ukázal, že soupisy obyvatelstva se svou klasifikací jednotlivců odrážely dobové kolektivní představy. Informace, které tyto seznamy obsahují, byly filtrovány zvláštním klasifikačním systémem, jež představuje způsob, jak společnost vnímala sama sebe. Úřední census je kolektivní představou, odhaluje, jak si jeho tvůrci představovali řád světa.³⁰¹ Gesa Ingendahl provedla podobné zhodnocení daňových a cechovních seznamů říšského města Ravensburgu z 18. století. Zajímalo ji, jakým způsobem byly označovány vdovy, především hlavy samostatných domácností. Dospěla k závěru, že identifikace žen, které ztratily manžela, se do značné míry řídila jejich sociálním postavením. Členky patriciátu, důležité pro ekonomiku města i cechů, zůstávaly v těchto seznamech na svých místech a nadále byly označovány jako „paní“. Pozůstalé manželky řemeslníků byly obvykle identifikovány zaměstnáním zemřelého muže, často docházelo k překlánění názvu povolání do ženského rodu. Byl tedy rozdíl mezi „kovářkou“ a „manželkou kováře“, je ovšem otázkou, nakolik tyto výrazy odrážely realitu výkonu řemesla. Nejčastějším způsobem identifikace ovdovělé

---

²⁹⁹ Vdané ženy se oblékaly do tmavších, méně nápadných látek, starší ženy nosily také teplejší kabátky, špenzry, případně tmavé kožíšky. Nejvýraznějším znakem, který odlišoval svobodnou ženu od vdané byla úprava hlavy. Vlasy bývaly sčesány do copů, které u svobodných dívek zůstávaly volně viset na záda. Ke slavnostní změně účesu docházelo během svatby, v rámci zvláštního rituálu čepení nevěsty. Vlasy nevěsty byly sepnuty do tzv. *čouly*, na níž byl posazen čepce. Josef KOPÁČ, *Horácké stařenky. Slovem i obrazem*, Zálesí 3, 1921 – 1922, s. 81-85; TÝŽ, *Horácké kožichy*, ČL 1951, s. 252-255; TÝŽ, *Pleny, půlky a holubinky v českém Horácku*, ČL 11, 1902, s. 23-28; TÝŽ, *Čepce a čepení horácké*, ČL 12, 1903, s. 23-26; TÝŽ, *Horácké kožichy*, ČL 6, 1951, s. 252-255. Jaroslav MANČAL, *Ženský kroj na Zálesí*, Zálesí 15, 1933 – 1934, s. 51-54, 68-71, 85-90.

³⁰⁰ F. LEPIČ, *O selské svatbě*.

³⁰¹ Peter BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové. Historická antropologie raně novověké Itálie. Eseje o vnímání a komunikaci*, Praha 2007, s. 47-64.

ženy ovšem bylo slovo „vdova“, které v sobě shrnovalo rodinný stav i sociální postavení.³⁰² Také benátské a florentské soupisy obyvatelstva zkoumané Peterem Burkem v drtivé většině označovaly samostatné ženské hlavy domácností v kolonce povolání termínem „vdova“. Je přitom nepředstavitelné, že by všechny tyto ženy nevykonávaly žádné zaměstnání.³⁰³

Při srovnání těchto poznatků s evidenčními prameny dochovanými pro panství Nový Rychnov vychází najevo odlišná skutečnost. V elaborátech stabilního katastru jsou ženy-držitelky polností identifikovány zásadně podle velikosti držené usedlosti, ovšem gramaticky zpravidla v mužském rodě, tedy jako sedlák, chalupník nebo domkář, k překlánění docházelo jen zřídka. Ve zpovědních seznamech, které nejpřehledněji zachycují strukturu zkoumaných domácností, jsou hospodyně nazývány podobným způsobem, tedy podle socioprofesionálního zařazení manžela, obvykle opět v mužském rodě. Pokud muž vykonával řemeslo, zůstalo jeho vdově i toto označení, například kovář, mlynář. V případě kombinovaného způsobu obživy identifikace vdovy kolísala, někdy byla „povolání“ zachycena obě, na příklad domkář-tkadlec, jindy bylo řemeslo vynecháváno. Je otázkou, zda nepřeklánění názvů ženských „profesí“ bylo způsobeno představou o dočasnosti vedení usedlosti či dílny ženou, předem připravenými kolonkami soupisů, nebo pouze nezvykem připojovat koncovky ženského rodu, protože například úprava příjmení koncovkou „-ová“ se v novorychnovských pramenech objevuje teprve ve čtyřicátých letech 19. století.³⁰⁴

Vdovy, které nestály v čele usedlostí, jsou ve zpovědních seznamech identifikovány příbuzenským vztahem k hospodáři, u něhož bydleli, tedy jako matky, sestry, řidčeji tety. Pokud žena nebyla s držitelem usedlosti spřízněna, dostalo se jí obvykle označení podruh / podruhně, případně i žebračka. Označení „vdova“ v kombinaci se jménem dříve zemřelého manžela je k bližšímu určení žen pravidelně používáno jen v matrikách zemřelých. Jménem svého muže byly identifikovány samozřejmě i umírající manželky. Nejednalo se však o genderové specifikum, protože zejména ve dvacátých až čtyřicátých letech 19. století bylo jméno pozůstalé manželky zaznamenáváno i do zápisu o úmrtí muže.

---

³⁰² G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 83-107.

³⁰³ P. BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové* s. 59-61.

³⁰⁴ Německá koncovka „-in“ se ve stejné souvislosti objevuje o dvě až tři desetiletí dříve.

Je zřejmé, že „vdovství“ nadále zůstávalo zásadním faktem, který určoval postavení ovdovělé ženy ve společnosti. Zároveň však byla její pozice dána hospodářskými a sociálními faktory, jako byl zděděný majetek, způsob obživy a s tím související životní úroveň.

Antoinette Fauve-Chamoux na základě výzkumu postavení remešských vdov došla k závěru, že v 17. století „ovdovění znamená okamžité a nevyhnutelné zchudnutí.“³⁰⁵ V souvislosti s venkovskými ženami bylo formulováno podobně jednoznačné stanovisko.³⁰⁶ Naproti tomu Alice Velková, která nikterak nepopírá obtížnost postavení vdov ve venkovské společnosti, soudí, že zejména samostatné hospodyně lze označit jako soběstačné, sebevědomé a snad i emancipované.³⁰⁷ Zároveň je jisté, že řada vdov se patrně příliš spokojeně a „emancipovaně“ necítila. Šance začít „nový život“ bývala poznamenána smutkem ze ztráty partnera, obavami z budoucnosti a strachem z chudoby a neschopnosti zajistit svou rodinu.

Problematické téma představuje v souvislosti s venkovskými vdovami otázka jejich sebereflexe. Pro české prostředí se o ně pokusila Dana Štefanová. Na základě suplik z 16. až 18. století se pokusila odpovědět na otázku, jak ovdovělé ženy viděly samy sebe. V zrcadle těchto písemností by se mohlo zdát, že situace venkovských vdov, označujících samy sebe jako „slabé“ a žádající řadu úlev, byla opravdu velmi tristní. Autorka však upozorňuje na určitou míru autostylizace, s jejíž pomocí se vdovy snažily dosáhnout vrchnostenského svolení pro své požadavky.³⁰⁸ Podobný pramen se ve fondu novorychnovského velkostatku nepodařilo nalézt. Jedinou dochovanou supliku tohoto typu sepsal ovdovělý muž, polní mistr Pavel Švestka roku 1848. Požadoval zachování deputátů pro vrchnostenské zaměstnance a svou žádost zdůvodňoval nutností uzavřít nový sňatek poté, co jeho první žena zemřela při porodu desátého dítěte. Podle textu supliky manželčiny smrti velmi želel, zároveň však udával, že není schopen zajistit péči početnému potomstvu.

---

³⁰⁵ A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, s. 25.

³⁰⁶ „Keine Bauersfrau verbessere ihre Lage durch den Verlust eines Gatten.“ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 328.

³⁰⁷ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 321-340.

³⁰⁸ D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen*, s. 208-217.

Uvědomoval si tedy velmi dobře, jaké jsou možnosti a podmínky nezámožného vdovce s mnoha dětmi pro vstup do dalšího manželství.³⁰⁹

V souvislosti s devatenáctým stoletím bývá často zmiňována teorie „oddělených sfér“, která vycházela z novodobého zákonodárství, předpokládala dostatečnou výdělečnou činnost muže a odsunovala ženu do prostředí domova.³¹⁰ Hlavou venkovské domácnosti byl tradičně hospodář, který rodinu zastupoval navenek a zodpovídal i za chování jejích členů.³¹¹ Práce se však automaticky očekávala od žen takřka všech společenských vrstev. Etnografické prameny dokazují, že venkovské ženy měly mnohem více povinností než jen péči o domácnost a potomstvo. Vykonávaly celou řadu namáhavých činností a měly z nich i samostatný příjem.³¹² Z výzkumu zahraničních autorů vyplývá, že takřka všechny ženy z nižších vrstev vydělávaly peníze, přičemž zpravidla spojovaly péči o vlastní domácnost s výdělečnou činností, která se pochopitelně proměňovala podle možností daného regionu a zpravidla bývala hůře placená než mužská práce.³¹³ Často bývá zmiňována teorie „pracovního páru“ předpokládající, že pro správný chod domácnosti byla nezbytná přítomnost hospodáře i hospodyně, jejichž činnosti se vzájemně doplňovaly.³¹⁴

Michael Mitterauer, který sestavil „katalog“ mužských a ženských prací vykonávaných ve venkovském prostředí, dospěl k závěru, že velká část aktivit nebyla striktně vyhrazena

---

³⁰⁹ NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1080, kart. 709.

³¹⁰ Přelomový byl tomto smyslu francouzský Code civil vydaný v roce 1804, z něhož vycházel i rakouský občanský zákoník z roku 1811. P. ARIÉS – G. DUBY (edd.), *Histoire*, s. 121-132. K ideálu měšťanské domácnosti 19. století také Katherine A. LYNCH – W. Robert LEE, *La modéle familial de la bourgeoisie*, in: Jean Paul BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe. II: La revolution demographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 109-142.

³¹¹ Hospodář byl zpravidla jediný, kdo býval v různých typech seznamů venkovského obyvatelstva uváděn celým jménem. Ostatní členové rodiny bývaly identifikovány příbuzenským vztahem k němu, tedy jako „manželka“, „dětí“. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268-276.

³¹² P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 387-388; J. A. PROKŮPEK, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*, ČDV 18, 1931, s. 21-41; Josef KRAMAŘÍK, *Žena a muž při sklizni obilí*, ČL 56, 1969, s. 53-63. S tezí o tzv. „ztrátě živitele“ v případě ovdovění polemizuje Ariadne SCHMIDT, *Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, 1580-1750*, The history of the family 12, 2007, s. 273-274.

³¹³ Sussie STEINBACH, *Women in England. 1760 – 1914. A social history*, London 2005, s. 9-34; M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 106-113.

³¹⁴ Srov. například Dorothee RIPPMMANN, *Frauenarbeit im Wandel. Arbeitsteilung, Arbeitsorganisation und Entlohnung im Weinbau am Oberrhein (15./16. Jahrhundert)*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 26-59; Lieselott ENDERS, *Bürde und Würde. Sozialstatus und Selbstverständnis frühneuzeitlicher Frauen in der Mark Brandenburg*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 123-153.

pouze jednomu pohlaví. Výhradně ženskou prací byla péče o velmi malé děti, ale zejména výchova odrostlých chlapců starších sedmi let spadala do kompetence otců. Přípravu pokrmů, jež bývá považována za ženskou práci, museli zvládnout i někteří muži, zvláště když na delší dobu opouštěli domov. Za normálních okolností se však o vaření a zejména pečení chleba starala hospodyně, stejně jako o zatápění. Pouze ženám byla vyhrazena péče o oděv, především praní prádla, které mělo i důležitý socializační význam. Výroba textilu tak striktně genderově ohraničena nebyla, protože zejména v méně úrodných regionech se muži velmi často živili jako přadláci, tkalci, případně jako barvíři či krejčí, a to i přesto, že přeslice a vřetenو patřily mezi nejvýznamnější symboly ženskosti.³¹⁵

Pracovní úkoly mužů a žen se stýkaly pokud šlo o zemědělskou výrobu. Polních prací se účastnila obě pohlaví, když vykonáváním jiných činností, přičemž ženy obvykle pracovaly pod vedením mužů. Hospodyním a děvečkám byla určena i práce na zahradě u domu. Zatímco péče o drobné domácí zvířectvo byla vyhrazena ženám, tažný dobytek měli na starost muži. Tyto kategorie se velmi často prolínaly, někde do kompetence mužů spadala i prasata a ovce, krávy byly vedle chovu pro mléko často využívány i k tahu. Ženy zajišťovaly i odbyt produktů své činnosti na týdenních trzích. Zásadní roli hrál prodej másla a vajec, přičemž utržené peníze patřily hospodyni, která za ně měla nakupovat potřeby do domácnosti, případně i drobné součásti oděvu pro sebe a své dcery.³¹⁶ Ženy zpravidla pracovaly doma a v blízkosti stavení, zatímco muži častěji odcházeli mimo domov. Jejich práce obvykle vyžadovala větší fyzickou sílu a přinášela určitá rizika, jako například lov, práce v lese nebo zpracování kovů. Z pracovních úkolů mužů a žen se vyvinula i ustálená symbolika jejich činností.³¹⁷

Tyto poznatky lze vztáhnout i na prostředí českých zemí raného novověku. Společensky normované očekávání vůči ženám a mužům souviselo s plněním očekávaných pracovních úkolů, genderová role odpovídala roli pracovní. Pevnější organizace pracovních činností

---

³¹⁵ Michael MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien – Köln, 1992, s. 58-107. Srov. i výčet pracovních povinností provdaných žen, které podává O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 218-221.

³¹⁶ P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 387-388; J. A. PROKŮPEK, *Jak se hospodařilo*.

³¹⁷ Zatímco symboly muže byly zbraně a pluh a jeho pomocníkem pes, ženské činnosti symbolizovala přeslice, vřetenو, lehčí zemědělské nástroje jako motyka nebo srp. „Pomocnicí“ hospodyně byla kočka, která se stala jedním ze symbolů ženskosti v dobrém i špatném slova smyslu. Symbolika kočky pak hrála významnou roli i v představách o čarodějnicích a čarodějnictví. M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung*, s. 73-82.

platila v případě námezdních pracovníků, kde muži a ženy vykonávaly odlišné činnosti a byli také jinak honorováni. Na vlastních gruntech neměla dělba práce mezi muži a ženami tak pevná pravidla, mnohem přísnější byla pracovní hierarchie z hlediska věku a rodinného stavu.³¹⁸ Zejména na menších usedlostech bez čeledi se rozdíl mezi „mužskou“ a „ženskou“ prací do značné míry stíraly, ženy také přebíraly povinnosti mužů vždy, když to bylo nutné.³¹⁹ Zejména v případě, že muži odcházeli za sezónní prací mimo domov, záviselo vedení hospodářství včetně zemědělských prací na ženách.³²⁰ Úspěšné hospodaření i přežití venkovské rodiny tak záviselo stejnou měrou na organizačních schopnostech a pracovním nasazení hospodáře i hospodyně, jejíž důležitou povinností bylo dohlížet na šetrné zacházení s každodenními potřebami. Venkovské ženy byly tedy již za manželova života dobře obeznámeny s pracemi na usedlosti a byly schopny alespoň dočasně řídit její chod.³²¹ V tomto ohledu měly možná lepší postavení než městské ženy této doby, které často neměly možnost samostatného výdělků a byly závislé na manželově zaměstnání či penzi.³²²

Převrácení genderových rolí v souvislosti s pracovními povinnostmi bylo možné jen ve výjimečných případech.³²³ Vdovy schopné zastat úlohu hospodáře a udržet usedlost pro své dědice se ve venkovské společnosti patrně těšily určitému respektu.³²⁴ Problém

---

³¹⁸ Některé práce vykonával pouze hospodář či hospodyně a nebyly svěřovány čeledi. Mezi pacholky a děvečkami existovala pracovní hierarchie, která se odvíjela od věku a délky služby. Na nejnižších pozicích stáli pasáčci a pasačky, děvečky a čeledíni se rozlišovali na starší a mladší, přičemž tyto kategorie měli i svá specifická krajová označení.

³¹⁹ Snazší možnost „zastoupení“ hospodáře či hospodyně na menších usedlostech se patrně projevovала i ve vyšším počtu domácností řízených jen jedním členem manželského páru. Na příkladu domácností různých sociálních kategorií raně novověkého Polska bylo ukázáno, že čím větší usedlost, tím bylo pravděpodobnější, že ji bude řídit pár, zatímco v domácnostech bezzemků stáli v čele oba manželé jen v necelé polovině případů. Cezary KUKLO – Małgorzata KAMECKA, *Marriage strategies in Poland: social and spatial differences (16th – 18th centuries)*, *Historical social research* 28, 2003, č. 3, s. 39.

³²⁰ K vytyčení „mužských“ a „ženských“ prací na venkově a stírání rozdílů mezi nimi blíže Heide WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.

³²¹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 206-222.

³²² L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 174-196. „Odsun“ ženy do prostředí domácnosti v nižších, převážně dělnických vrstvách společnosti byl umožněn až ke konci 19. století v souvislosti se zaváděním „rodinných“ mezd pro muže-živitele. J. GOODY, *Proměny*, s. 149-153.

³²³ H. WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten*, s. 192-204. Heide Wunder také podotýká, že pojetí mužské a ženské práce bylo místně i časově proměnlivé, např. v oblastech s textilní výrobou muži pro trh běžně vykonávali přadlácké a tkalcovské práce vyhrazené tradičně spíše ženám.

³²⁴ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 309-311.

přestavovalo řemeslo či obchod, pro jejichž vykonávání bylo potřeba nejen nabyt odborných dovedností, ale získat i příslušná povolení. Zvláště pravidla městských cechů bývala nekompromisní a v některých oblastech jsou doložitelné snahy převádět majetek i správu dílen a podniků vedených vdovami ve prospěch mužů.³²⁵ V některých případech ženy mohly samostatně podnikat nebo vést dílny svých zesnulých manželů, jiná, zejména fyzicky a technicky náročná povolání však nemohly v žádném případě vykonávat. Vedení řemesla ženou bylo chápáno do značné míry jako provizorium. I když se „mistrová“ účastnila práce v dílně spolu se svým manželem, její činnost byla vnímána jako nekvalifikovaná a nemohla odpovídat vysokým nárokům na kvalitu, kterou cechy vyžadovaly.³²⁶ Velký význam pro obživu nižších vrstev venkovského obyvatelstva a zejména žen měla domácí práce na výdělek, a to i přesto, že přinášela velmi nízkou prestiž i výdělky. Objevovala se například tvrzení, že dívky pracující v protoindustrii nejsou uvyklé polní práci a vlastní příjem má neblahý vliv na jejich chování a morálku, což se mělo projevovat především nerozumným utrácením za oblečení a zábavu. Například ve Vorarlbersku se domácí textilní práce se prosadila během jednoho desetiletí. Vedla nejen k rychlejšímu zakládání nových rodin, které nyní nebyly závislé na zděděné půdě, ale i k zvýšení „sebevědomí“ žen, které díky námezdní práci získaly značnou soběstačnost.³²⁷

Konkrétní odvětví domácí výroby na Novorychnovsku byla přiblížena výše. Na všech pracích spojených s tkalcovstvím, přádláctvím a další protoindustriální produkcí se podílely celé rodiny včetně dětí. Textilní výroba, která jednoznačně převažovala, navíc byla tradičně doménou žen. Tyto nové možnosti se mohly odrazit i v životě vdov. Například přádlácká práce pro faktora pravděpodobně usnadňovala pozici ženy bez „živitele“. Pokud tomu tak bylo, odrazilo se to nějak v životních strategiích vdov? Jinými slovy, vzrůstal počet „samostatných“ ovdovělých žen, nebo pro ně bylo nejvíce žádoucí vstoupit do nového manželství? Pokud se námezdní domácí práce stávala alternativou vůči „nutnosti“ najít nového partnera, měl by počet samostatných ovdovělých žen vzrůstat. Výdělky z domácí

---

³²⁵ S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 258-268.

³²⁶ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 322-341; S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 247-268, G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 153-174.

³²⁷ V době konjunktury byla přádlena schopna během jednoho roku vydělat na dům. Arno FITZ, *Heimarbeit und Selbstbewußtsein von Vorarlberger Frauen im 18. Jahrhundert*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 60-75.

protoindustriální výroby však bývaly mimo období konjunktury velmi nestabilní a řada žen proto mohla nadále spatřovat jistotu spíše v uzavření nového sňatku.

Lze shrnout, že postavení žen ve venkovských domácnostech bylo určeno a omezováno určitými pravidly a stereotypy, zároveň však záviselo i na ženě samé, na jejích schopnostech, dovednostech i majetku. Záleželo také na aktuální situaci v rodině a postojích jejích příbuzných, především manžela. Do určité míry na tom mohly být venkovské ženy lépe, než jejich vrstevnice z měšťanských vrstev společnosti, které byly na svých mužích zcela závislé, což znesnadňovalo jejich pozici v případě ovdovění. Tato výhoda však byla vykoupena mnohem vyššími nároky na fyzickou práci. Život v tradiční společnosti také umožňoval využívat v případě potřeby záchranou síť příbuzných a sousedů, která mohla ovdovělé ženě poskytnout důležitou oporu. Blízkost širší rodiny a přátel zvyhodňovala venkovanky především ve srovnáním s ženami pracujícími v počínajících průmyslových oblastech.³²⁸

---

³²⁸ S. STEINBACH, *Women in England*, s. 9-42.

II. 3. Vdovství ve světle právních norem a gruntovních knih

Pro objasnění situace a životních podmínek (ovdovělých) žen je nezbytné zabývat se právním rámcem, ve kterém se tyto ženy pohybovaly.³²⁹ Pro život venkovských obyvatel zkoumaného období měly zásadní význam dva zákoníky. Starší jsou městská práva Mistra Pavla Kristiána z Koldína vydaná roku 1579, jež byla o rok později prohlášena apelačním soudem za závazná pro soudní praxi. Jako soupis základních norem se zejména v ohledu majetkového práva na venkově využívala až do roku 1811, kdy vznikl Všeobecný občanský zákoník platný od 1. 1. 1812.³³⁰ V období mezi vydáním těchto dvou souborů upravila život venkovských poddaných řada dílčích norem vrchnostenské i státní provenience.³³¹ V případě panství Nový Rychnov se bohužel nedochovala žádná instrukce upravující dědické normy a majetková práva. Je však pravděpodobné, že pražské arcibiskupství vzhledem k Novému Rychnovu uplatňovalo stejné požadavky jako vůči sousední Červené Řečici, pro kterou vydalo obsáhlou instrukci několik let po převzetí obou panství. Ani tyto „*Artikulové soudní*“ nevěnovaly velkou pozornost konkrétním ustanovením dědického práva, pro vrchnost bylo zásadní především řádné plnění poddanských a hospodářských povinností.³³²

Klíčovou roli v postavení ovdovělé ženy hrálo ekonomické zajištění, tedy majetek a právní nárok k němu. Jeho základem bylo věno, které měla žena právo na své rodině vymáhat, pokud jí nebylo odepřeno z důležitých příčin, jakými byla například ztráta panenství nebo uzavření sňatku bez vědomí rodiny. Bylo ženiným vkladem do manželství, ke kterému ženich přidával tzv. „vdovské věno“ neboli obvěnění, které jí mělo připadnout po jeho smrti. Koldínův zákoník v této souvislosti uváděl především preferovanou výšku obvěnění tzv. „*třetinou výš*“, kdy žena od manžela dostávala dvaapůlnásobek svého vkladu

³²⁹ Právní postavení vdov z je poměrně frekventovaným tématem zahraniční historiografie. Srov. například Tim STRETTON, *Widows at law in Tudor and Stuart England*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 193-208. V kontextu zemí západní Evropy též Laura van AERT, *The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century*, *The History of the family* 12, 2007, s. 282-295.

³³⁰ Karel MALÝ a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 1999², s. 89-91.

³³¹ Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1791 – 1850*, Archiv český 25, Praha 1910; Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*, Praha 1930.

³³² Zmíněná instrukce byla zpřístupněna v rámci Archivu českého, J. KALOUSEK (ed.), *Řády selské*, č. 208, s. 122-139. Zmiňuje se o ní i V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 556. Nejnověji se rozбором jejích ustanovení zabývá Lidmila FRANKOVÁ, *Příkazy pro poddané na panství červenořečickém (1626 – 1633)*, *VSP* 19, 2008, s. 144-151. Instrukce obsahuje 44 ustanovení týkajících se především rekatolizace, povinností poddaných vůči vrchnosti, morálních přestupků a zločinů, uvádí i příslušné tresty.

do manželství.³³³ Vdovec, který si bral dosud svobodnou dívku, měl ovšem částku zdvojnásobit. Plná způsobilost k manipulaci s věnem a obvěněním však přicházela až v případě ovdovění. Po dobu trvání manželství byl správcem ženina jmění manžel, který jej mohl i zcizit. Prokazatelné „*mrhání*“ statkem ale bylo ze strany manželky napadnutelné.³³⁴

Doporučován byl rovněž třetinový dědický podíl shodný pro vdovce i vdovu. Dědické nároky ženy se odvíjely od jejího chování za manželova života. Zatímco „*věrné manželce*“ neměl muž kšaftovat méně než zmíněnou třetinu pozůstalosti, nepoctivé, nebo jinak se provinivší ženě mohl podíl snížit. Koldín ovšem podotýká, že pokud žena opustí zlého muže, svůj dědický nárok neztrácí. Další variantou bylo „*vzdání statku*“ mezi manžely, které do budoucna znamenalo rovné dědické díly pozůstalého manžela s dětmi.³³⁵ Po mužově smrti se žena mohla stát správkyní celého majetku, tohoto postavení však měla být zbavena, pokud by se svěřeným „*statkem mrhala*“. V případě nového sňatku musela z pozůstalosti vydělit svůj díl a složit podíly sirotkům, které samozřejmě nesměla šidit.

Ve venkovské právní praxi se uplatňovalo především majetkové společenství. To představovalo „*souhrn majetku užší rodiny, jež v případě skončení hospodaření hlavy rodiny (úmrtním, odchodem na výměnek) se formou ideálních podílů převádí na jednotlivé členy společenství.*“³³⁶ Všichni měli nárok na stejně vysoké díly z rodinného jmění. V případě úmrtí hospodáře usedlost přebíral některý z potomků, nebo se do jejího čela postavila ovdovělá manželka. Vladimír Procházka v této souvislosti mluví o vdovském nedílu, který byl více či méně provizorním řešením vzniklé situace. Následovalo zpravidla převzetí usedlosti některým z dospívajících dědiců, nebo mohl být do rodinného majetkového společenství přijat nový manžel vdovy.³³⁷

Pozdější právní vývoj vydělil oblasti takzvaného německého práva, které preferovalo systém vdovské třetiny. Vdova zde získávala plnou třetinu pozůstalosti a o zbytek se dělili

---

³³³ Ve skutečnosti však k uplatnění obvěnění v plné výši dvaapůlnásobku věna docházelo jen zřídka, protože snoubenci jen zřídka disponovali dostatečným majetkem, který by jim umožnil takto štědrý odkaz pro manželku uskutečnit. Srov. Antonín HAAS, *Omezení odúmrtní a vdovská třetina v starším českém městském právu*, Právněhistorické studie 17, 1973, s. 199-218.

³³⁴ M. LENDEROVÁ – B. KOPIČKOVÁ – J. BUREŠOVÁ – E. MAUR (edd.), *Žena v českých zemích*, s. 283-295.

³³⁵ Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876, s. 102-111 (§ CXXXVII – § CLIX). Srov. také K. MALÝ a kol., *Dějiny*, s. 105-106.

³³⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 368.

³³⁷ V poddanském prostředí měl vdovský nedíl jinou povahu než stejná instituce ve šlechtickém prostředí. Tamtéž, s. 373-376.

další dědicové. Tento způsob byl během 17. století vytlačen českým systémem rovných dílů, který ovdovělé ženě přiznával pouze stejný dědický díl s dětmi.³³⁸ To samozřejmě vedlo k omezení majetkové soběstačnosti vdov a znesnadnění jejich postavení. Menší dědický díl totiž znamenal nejen zhoršení šancí na sňatek či vedení samostatné domácnosti, ale také pokles životní úrovně ovdovělé ženy. Změny v právních nárocích členů venkovské rodiny přinesla především osvěcenská epocha.³³⁹ Velmi důležitý byl dvorský dekret z roku 1786, který definitivně potvrdil držitelům zakoupených statků právo svobodně kšaftovat a odkazovat svůj majetek podle vlastní vůle. Testamenty nezakoupených hospodářů podléhaly nadále konečnému schválení vrchnosti, která mohla i zasáhnout do výběru dědice usedlosti.³⁴⁰ V roce 1787 vešel v platnost dvorský dekret, který oproti dřívějším zvykům preferoval nejstaršího syna jakožto hlavního dědice zemřelého hospodáře.³⁴¹ Toto nařízení bylo zdůvodněno častými sňatky matek osiřelých, nezletilých dědiců, kterými obvykle bývali nejmladší synové. Kvůli nim docházelo de facto ke zcizování gruntů otčímy, jejichž pravomoci měly být nyní celkově oslabeny.³⁴² Podle následujících dodatků byla ovdovělá matka dospělého syna povinna mu grunt předat. Toto nařízení platilo i v případě, že byla původně byla zapsána jako spolumajitelka usedlosti,³⁴³ což do značné míry omezilo výhlídky ovdovělých žen na nový sňatek.³⁴⁴ Zmíněná nařízení se však v praxi patrně neosvědčila, protože patent císaře Leopolda II. z roku 1791 ustanovil rovná práva vdovců a vdov k držení selské usedlosti. Rovná dědická práva platila i pro všechny, tedy mužské

---

³³⁸ Tamtéž, s. 479-495. K dědickým systémům raného novověku blíže i D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 64-66.

³³⁹ Tereziánská a josefínská nařízení týkající se venkovského obyvatelstva shrnuje Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949,² zejména s. 348-384. Dědickému právu a jeho uplatnění v praxi se věnoval Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.- 18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-101. Podobně také A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 150-155, která uvádí i některá nařízení ohledně dědického práva, jež nakonec nevešla v platnost.

³⁴⁰ Počet nezakoupených selských usedlostí vzrostl po třicetileté válce, ale vzhledem k nedostatku hospodářů byly usedlosti děděny automaticky. Prosazování zákupu bylo do značné míry opatřením, jímž vrchnosti bránily zbíhání poddaných z gruntů. E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 94-101.

³⁴¹ K důležitosti těchto nařízení a jeho vlivu na život poddaných blíže Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická, 1999, s. 53-72; TÁŽ, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländlicher Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.

³⁴² J. KALOUSEK, *Řády selské*, s. 158-159, 168-173.

³⁴³ Jedná se o nařízení z 31. 3. 1788 a z 9. 5. 1788. Tamtéž, s. 168-173.

³⁴⁴ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 150-151.

i ženské dědice téhož stupně nacházející se v jedné linii příbuzenství. Tento patent potvrdil i dřívější zásadu o nedělitelnosti usedlostí, hlavní dědic měl na základě odhadní ceny dědictví vyplatit ideální podíly všem ostatním dědicům.³⁴⁵ Ovdovělé hospodyně se tedy mohly rozhodnout, zda a kdy předají grunt svému nástupci. Byly zákonem uznány za schopné postavit se do čela usedlosti a zároveň vychovávat své mladší děti, které tak měly patrně lepší pozici, než kdyby žily s matkou na výměnku u staršího sourozence.

Tento přístup potvrdil i občanský zákoník z roku 1811, který sice v mnoha ohledech preferoval patriarchální rodinné vztahy, zároveň ale přisuzoval ženám odpovědnost za výživu dětí v případě neschopnosti, nemajetnosti či nepřítomnosti otce. Za normálních okolností se však měly věnovat především „*péči o tělesnou výchovu a zdraví dětí*“. V případě úmrtí manžela byly ovdovělé matky povinny zajistit výchovu potomků.³⁴⁶ Dědictví mohla upravit buď poslední vůle nebožtíka, dědická smlouva, nebo mohl být odkaz rozdělen ze zákona. V takovém případě byl dědicem nejstarší syn, respektive nejstarší dcera. Na usedlosti však směl nadále hospodařit pozůstalý člen manželského páru.

Z hlediska zákonných norem tedy byly ženy po celé období raného novověku i počínající moderní éry podřízeny svým mužům, zároveň jim však byla přiznávána zodpovědnost za rodinný majetek i výchovu dětí v případě manželovy smrti. Dědické právo od konce 18. století uznávalo rovná dědická práva žen a mužů k usedlostem. Již od raného novověku měly vdovy z hlediska zákona oproti svobodným a vdaným ženám podstatně větší práva a znatelně širší prostor k manipulaci s majetkem. Ovdovění alespoň v teoretické rovině mohlo znamenat získání svobody, ta však byla do značné míry omezena majetkovými a sociálními poměry, v nichž se vdova nacházela.

---

³⁴⁵ J. KALOUSEK, *Řády selské*, s. 307-308. Nedělitelnost usedlostí menších než 80 měřic zůstala zachována až do roku 1869.

³⁴⁶ *Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Wien 1811, Erste Theil, § 89 – 136, §141 – 143.* K postavení žen z hlediska rakouských zákoníků blíže: Kateřina PALÁTOVÁ – Vendula KRAUSOVÁ – Tereza HAVELKOVÁ, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNIKOVÁ (edd.), *Dějiny žen*, s. 501-514. Vlivem ustanovení občanského zákoníku z roku 1811 na každodenní činnost a možnosti žen se zabývá Ellinor FORSTER, „*Ich glaube, es muß doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt.*“ *Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 51-82.

Majetkoprávní postavení venkovského člověka v rámci rodiny a společnosti vymezovaly vedle zákonných norem i různé smlouvy, o kterých již bylo pojednáno v kapitole o pramenech. Jakým způsobem tedy formovaly a ovlivňovaly životy konkrétních venkovských žen? Patrně nejdůležitější byla svatební smlouva.³⁴⁷ V ní bylo závazně stanoveno věno a výbava, které nevěsta dostávala z rodné usedlosti.³⁴⁸ Výbavu tvořily osobní věci novomanželky, oděvy, textilie a domácí náčiní, v novorychnovských smlouvách zpravidla bez bližší specifikace shrnované pod pojmem „*ženskej Einrichtung*“. Věnem se rozuměly především finanční prostředky, dobytek, nářadí, případně osivo, někdy i pronájem polností. Zános nevěsty byl ve svatebních smlouvách konkrétně vyjmenován a zároveň i vyčíslen v penězích. Dále byly stanoveny termíny, k nimž měly být jednotlivé položky věna dodány. Výbavu dostávala nevěsta okamžitě při sňatku, její předání bývalo součástí svatebního veselí. Při této příležitosti také byla uhrazena i část věna, zpravidla ve výši jedné poloviny celkové částky. Na zbytek si museli novomanželé počkat, někdy jim byl vydán po roce, jindy při dosažení zletilosti nevěsty, někdy i s odstupem několika let a v několika splátkách. Do celkové hodnoty věna bývaly započítávány i náklady na vypravení svatby.

Ženich naproti tomu upisoval své nastávající manželce podíl na usedlosti, kterou držel, nebo měl získat. Výše tohoto „protivěna“ zpravidla odpovídala hodnotě nevěstina zánosu. Některé ženy měly na manželově gruntu pojištěnu částku odpovídající celé jeho hodnotě, některé si mohly nárokovat jen malý obnos. Situace se obracela, pokud usedlost přinášela do manželství nevěsta a muž se měl přiznít. V takovém případě naopak ženich dostával zános v penězích, dobytku či nářadí, který mu byl na manželčině usedlosti pojištěn. Platilo, že čím větší byl zános manžela či manželky, tím pevnější bylo jeho / její postavení v rámci nové domácnosti. Největší hodnotou přitom bylo samozřejmě vlastnické právo k usedlosti. Muž, který se přiznít ke své ženě, se automaticky stával spolumajitelem a hospodářem, protože dosud neprovdaná žena fakticky nemohla usedlost převzít. Ještě na počátku 19. století byly do novorychnovských gruntovních knih jako majitelky nebo spolumajitelky usedlostí zapisovány zejména dědičky a nevěsty, které se na cizí grunt přivdaly s dostatečně

---

³⁴⁷ V rámci předkládané práce bylo využito celkem 33 svatebních smluv a smluv o předávání usedlostí, které spolu velmi úzce souvisely.

³⁴⁸ Srov. J. MRÁZKOVÁ, „*Přislíbujou*“, s. 68-73; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 253-256; A. VELKOVÁ, *Svatební smlouvy*, s. 79-82.

velkým věnem. Bohaté nevěsty si ve svatebních smlouvách vymíňovaly, že dalším dědicem statku se bezpodmínečně stane dítě narozené v právě uzavíraném manželství. Převod usedlosti na oba členy manželského páru se stal pravidlem až ve druhé polovině 19. století. Transakce týkající se celých gruntů však bývaly již od konce 18. století nezdědka podepisovány nejen hospodářem, ale i jeho ženou.³⁴⁹ Matky bývaly velmi často zmiňovány například ve svatebních smlouvách svých dětí.

Konkrétní výše věna i protivěna byla velmi proměnlivá, pohybovala se od několika zlatých či jedné krávy až po majetek v ceně několika tisíc. Odvíjela se od hodnoty usedlosti i od aktuální situace rodiny. Bylo také otázkou cti hospodáře určitého postavení, aby svým potomkům zajistil odpovídající majetkové zázemí a reprezentaci spojenou se vstupem do manželství. Šlo tedy nejen o současnou ekonomickou bilanci gruntu, ale i o počet dětí, které bylo potřeba vyplatit, protože všechny měly nárok žádat podíly ve stejné výši. K jejich uhrazení byly velmi často využívány právě zánosy nevěst nastupujících hospodářů. Grunty vzájemně spřízněných rodin bývaly z tohoto důvodu provázány systémem nedoplněných věn a dědických pohledávek.³⁵⁰ Systém preferující jediného dědice usedlosti znevýhodňoval sourozence nového držitele gruntu a pouze lépe situované rodiny byly schopny zajistit všem svým dětem přibližně stejnou životní úroveň.³⁵¹ Problémy nastávaly zejména v případě většího počtu dětí v rodině, kdy mladší sourozenci získávali pouze nepatrnou část z celkové hodnoty gruntu. Pro nového hospodáře byly náklady na vyplacení ostatních dědiců z usedlosti mnohdy příliš vysoké a někteří je vůbec nebyli schopni

---

³⁴⁹ Srovnatelná situace byla doložena i pro Štáhlavské panství, kde od konce 18. století významně vzrostl počet zápisů učiněných ve prospěch dcer. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 131-134.

³⁵⁰ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, zejména s. 155.

³⁵¹ Sestup do nižší společenské vrstvy v souvislosti se založením nové rodiny byl u všech skupin venkovské společnosti mnohem pravděpodobnější než vzestup. Na příklad v osnabrücké farnosti Belm si v letech 1771 – 1860 původní životní úroveň udržela přibližně třetina dětí velkých sedláků, čtvrtina z nich se ocitla v situaci podruhů. Ještě horší situace nastávala v případě dětí drobných hospodářů, z nichž celých 40 % se muselo obejít bez vlastnictví usedlosti. Jen velmi malou šanci na vzestup v podobě držení gruntu měli ti, kteří se narodili jako podruzi. Jürgen SCHLUMBÖHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe, Der Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650 – 1860*, Göttingen 1994, s. 370-378. Získání vlastního zázemí bylo relativně nejsnazší v období po třicetileté válce, během které se na českých panstvích řada gruntů ocitla bez majitele. Klesající šance na získání usedlosti, která se projevovala nárůstem domkářské a posléze podružské vrstvy, byla doložena i pro české prostředí. M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny*, s. 740-760; A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 813-826; TÁŽ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 60-70.

uhradit.³⁵² Důsledkem toho byly vysoké dluhy, které se předávaly z generace na generaci. Mladí hospodáři se zavazovali k vyplacení nejen svých sourozenců, ale i strýců a tet. Někdy ale nebyly podíly předány vůbec, což jejich nárokovatelům znesnadňovalo uzavření manželství a založení vlastní domácnosti. V takovém případě měli nárok na bezplatný život na usedlosti a jejich pohledávky byly evidovány jako dluhy.

Další důležitou položkou svatební smlouvy bylo určení dědických nároků mezi manžely pro případ smrti jednoho z nich. Zpravidla byly vymezeny dvě varianty, první pro případ bezdětného manželství, druhá měla přijít ke slovu, pokud by manželé měli žijící potomky. „*Kdyby děti nebyly*“, měl pozůstalý člen páru zpravidla zdědit vše. V případě, že by k rozpadu manželství došlo krátce po svatbě, což bývalo specifikováno tradiční lhůtou „*do roka a do dne*“, mělo dojít k vrácení celého zánosu nebo jeho části původní rodině. Situace se měnila po narození dětí, které se svým příchodem na svět automaticky stávaly členy rodinného majetkového společenství. Obvykle pak vdovec i vdova měli zdědit stejný díl s dětmi.

Vypsáním dědických nároků svatební smlouva v mnohém předcházela pozůstalostní řízení.³⁵³ Ženy kšaftovaly podstatně méně často než muži. Zatímco u hospodářů byl testament takřka pravidlem, vdané ženy svou poslední vůlí specifikovaly zřídka.³⁵⁴ Jejich pozůstalosti se vyřizovaly pouze v okruhu rodiny, k písemnému zmínění docházelo často až po letech, v rámci předání usedlosti novému držiteli.³⁵⁵ Kšafty vdov jsou sice

---

³⁵² Tyto důsledky jsou jasně patrné zejména při srovnání rodinných biogramů. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 174-190.

³⁵³ Celkem mohl být v předkládané práci záznam o pozůstalostním řízení využit u 194 ovdovělých žen. Z toho v 19 případech se dochoval pouze záznam o pozůstalostním řízení vdovy, ve 160 případech pouze záznam o vyřízení pozůstalosti manžela. Pouze pro 15 případů je možné využít jak pozůstalostní řízení muže, tak i vdovy. V některých případech byly záležitosti pozůstalostních řízení zaznamenány s většími či menšími obměnami vícekrát.

³⁵⁴ Nižší četnost ženských testamentů a především posledních vůlí vdaných žen byla doložena i pro prostředí raně novověké Anglie. Počet pořízení učiněných ženami přítom během 18. století klesal, snížil se i podíl žen, které byly vykonavatelkami posledních vůlí svých manželů. Na základě těchto poznatků lze usuzovat, že majetkoprávní postavení (ovdovělých) žen se postupně zhoršovalo. Amy Louise ERICKSON, *Property and widowhood in England 1660 – 1840*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 153-157. Zajímavý a metodologicky podnětný rozbor ženských testamentů venkovské a městské provenience předložila Beatrice MORING, *The standart of living of widows: Inventories as an indicator of the economic situation of widows*, *History of the family* 12, 2007, s. 233-249.

³⁵⁵ Výjimku představuje kšaft Anny Kouřimské, v jehož pozadí stál zřejmě faktický rozpad manželství. Umírající Anna roku 1811 omezila dědické nároky manžela ve prospěch svého otce a macechy. Důvodem byla obava, aby muž, který patrně opustil společnou domácnost, nebožčiny rodiče neošidil: „na svého otce starého nezapomíná, by k starosti kus chleba žebrati nemusel.“ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68 a.

četnější, ale mnohem méně obvyklé než mužské závěti. Také majetek, s nímž disponovaly, býval podstatně menší. Velmi často bylo o jmění vdovy rozhodnuto už při vyřizování pozůstalosti zemřelého manžela, kdy dědic poskytující výměnek měl po matčině získat její majetek.

Kšaftující ovdovělé ženy se zpravidla snažily spravedlivě podělit všechny děti, případně odměnit některého potomka za jeho péči. Například výměnkářka Kateřina Kučerová z Lešova roku 1829 odkázala svému synu Františkovi celý svůj podíl 200 zl. s odůvodněním, že o se o ni staral po dobu její šest let trvající nemoci a měl kvůli ní velké výlohy. Testamenty vdov se vyznačují detailním rozepsáním jednotlivých osobních věcí a drobných finančních částek, které byly obvykle pečlivě rozděleny mezi děti. Existovaly ale i ženy, které neváhaly svým kšaftem zakročit vůči dítěti, které se nějak zpronevěřilo rodinným nárokům. Osmaosmdesátiletá Rosina Rohovcová z Nového Rychnova přežila svého manžela o pouhého půl roku a na rozdíl od něj udělala poslední pořízení. Veškerý majetek a osobní věci rozdělna rovnoměrně mladšímu synovi a dvěma dcerám, nejstaršího Václava ale výslovně pominula. Důvodem byl patrně Václavův sňatek uzavřený pravděpodobně bez souhlasu rodičů.³⁵⁶

Usedlosti byly na Novorychnovsku zpravidla předávány či odkazovány v souladu s patentem z roku 1787 nejstaršímu synovi. Výhodou tohoto postupu byl brzký sňatek budoucího hospodáře a tím pádem i možnost dřívějšího disponování se zánosem jeho manželky. Pokud bylo v rodině více mužských potomků, rodiče se často snažili starší syny spolu s dcerami postupně „vybýt“ a předat méně zadluženou usedlost mladšímu dítěti. Dívky, které měly žijící sourozence mužského pohlaví, se stávaly dědičkami jen velice sporadicky, nejčastěji v případě, že bratr byl ještě příliš malý a usedlost bylo potřeba urychleně předat.³⁵⁷ Mladé ženy však mohly usedlost převzít pouze společně se svým manželem. Nejdůležitějším kritériem pro výběr budoucího hospodáře byla bezpochyby důvěra, které se dotyčný těšil u svých rodičů a zbytku rodiny. Vždyť právě na něm mělo v budoucnu záviset fungování gruntu, vyplácení sourozenců i zajištění péče o staré rodiče.

---

³⁵⁶ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 340.

³⁵⁷ Problematikou předání usedlosti dceři v případě žijících potomků mužského pohlaví se zabývá J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 379-410. Dokládá také, že výběr hospodáře se řídil především aktuální rodinnou situací, kdy se v případě potřeby do čela usedlosti postavil i starší syn, přestože dědičné právo v Belmu preferovalo nejmladšího syna. K podobným výsledkům došla i A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 192-204.

Ve zkoumané oblasti byla prokázána tendence hospodářů nepředávat usedlosti za svého života a zůstat v jejich čele až do smrti. Podle zповědních seznamů tvořily velkou část domácností descendentní rodiny, tedy takové, v jejichž rámci žili ženatí dědici usedlostí. Stejně tak záznamy v gruntovních knihách ukazují, že si hospodáři zpravidla ponechávali formální postavení hlavy domácnosti přesto, že již dosáhli pokročilého věku a určili svého dědice. To jednání mohlo být dáno řadou důvodů, například neochotou hospodářů vzdát se rozhodujícího postavení, či snahou zajistit i mladší potomky. Vysvětlení je možné hledat také v ekonomice regionu, která se z velké části odvíjela od protoindustriální textilní výroby. Ta umožňovala prodloužit dobu výdělečné činnosti stárnoucího jedince a zapojit všechny členy domácností.³⁵⁸ Výhodné bylo společné užívání dílny či pracovních nástrojů hospodářem a dědicem. Podobná situace mohla nastávat v rodinách tradičních řemeslníků.³⁵⁹

Umírající hospodáři ve své poslední vůli často modifikovali normy dědického práva i ustanovení daná svatební smlouvou. Především museli zohlednit věk vybraného dědice a jeho způsobilost převzít grunt. Situace byla poměrně jasná, pokud bylo možné postavit do čela usedlosti dospělého, schopného syna.³⁶⁰ V takovém případě byla vyčíslena hodnota majetku včetně pasiv, kterými byly především dluhy a nezaplacené pohledávky, a došlo k rozpočtení pozůstalosti mezi ostatní dědice.³⁶¹ Vdovy v takové situaci mohly v souladu se svatební smlouvou nárokovat část svého zánosu, například kusu dobytka, ale nejčastěji byl jejich díl vyčíslen ve shodné částce, jaká připadla dětem. Zvláště v případě chudších usedlostí však byl ovdovělým ženám pouze pojišťován výměnek. Častá byla také formulace, že vdově má být její podíl vyplacen, pokud o to požádá, nebo jej bude

---

³⁵⁸ Význam textilní produkce pro stárnoucí obyvatele novorychnovského panství dokládá i fakt, že přísívání alespoň půl míry lněného semene bylo takřka samozřejmou součástí výměnky i ve velmi chudých domácnostech.

³⁵⁹ Podobná situace byla zaznamenána v Podkrkonoší, kde někdy nedocházelo k oficiálnímu předávání usedlostí. Rodiny otce a syna zpravidla hospodařily a žily společně, pouze na základě ústní domluvy. Jarmila ŠTASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290. Srovnatelné závěry byly učiněny i pro řemeslnické domácnosti v oblasti západních Čech, které také často zahrnovaly rodinu budoucího dědice usedlosti. Alice VELKOVÁ, *Složení domácností domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 144-145.

³⁶⁰ K úloze vdov v rámci převodů usedlostí *inter vivos* a *post mortem* D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 116-119.

³⁶¹ Pozůstalost byla odhadnuta a sečtená suma byla rozpočítána na ideální díly. K vyplácení pozůstalosti však docházelo podobně jako při vydávání věna ve formě naturálií, kusů dobytka, nástrojů.

potřebovat. Samozřejmou povinností vkládanou na bedra ovdovělých žen byla odpovědnost za řádnou výchovu potomků, které měly „*živit, šatit, dobře vychovat a do školy posílat*“.³⁶² Pro případ potenciálního ovdovění byla ideální varianta, kdy žena byla dědičkou usedlosti svého otce, nebo byla zapsaná jako spolumajitelka manželova gruntu. Například Terezie rozená Bendová ztratila prvního muže roku 1830, po pouhých pěti letech manželství. Její tchán, novorychnovský rychtář, nebyl schopen vyplatit Terezii ani její dceru. Vdova grunt zdědila a v krátké době sem přivedla svého druhého manžela. Když ovdověla znovu, usedlost samozřejmě zůstala v jejích rukou, a v jednačtyřiceti letech se provdala potřetí.³⁶³

Častější bylo, že vdova měla nastoupit do čela usedlosti jako prozatímní hospodyně do doby, než skutečný dědic dosáhne dospělosti. V některých případech ovšem nebylo hospodaření ohraničeno synovou dospělostí, protože ovdovělé ženy byly mnohdy oprávněny hospodařit „*do libosti*“, tedy do doby, než se samy rozhodnout grunt předat. Nezletilým dětem byl vždy určen poručník, nejčastěji z okruhu manželových příbuzných, na jehož názory musela vdova brát ohled. Mohla se znovu provdat s tím, že v době zletilosti potomků bude povinna usedlost předat. I dočasné držení usedlosti dávalo prozatímnímu hospodáři dostatečnou příležitost pro zisk, což činilo sňatek s vdovou poměrně lukrativním. Navíc bylo možno obejít nástupnické právo dědiců a živnost od nich odkoupit, jak to učinil roku 1801 Vojtěch Jaroš z Milíčova. Jeho zesnulá žena Mariana měla z prvního manželství dvě dcery, které měly zdědit otcovskou usedlost. Vojtěch jim však vyplatil vedle věna i dědictví po matce a každé přidal ještě 30 zl. jako odstupné. Jednání otčíma s dcerami proběhlo hladce, v neposlední řadě jistě proto, že Vojtěch „*obě od maličkosti vychoval a také provdal*“.³⁶⁴

S postupujícím 19. stoletím se v kšaftech hospodářů z okolí Nového Rychnova vyskytují stále větší tendence k posilování postavení vdovy. Především v testamentech ze třicátých a čtyřicátých let se objevují ustanovení svědčící o rostoucí důvěře, kterou muži svým manželkám projevovali. Nejenže je neváhali jmenovat plnomocnými hospodyněmi až do „*zrostu*“ dětí nebo dokonce „*do libosti*“, ale mnohdy na nich nechávali i konečnou volbu

³⁶² Například pozůstalost Josefa Šeby z Řeženčic z 27. 10. 1834. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 44 ab.

³⁶³ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 12 ab; tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov, fol. 71 b-72 b.

³⁶⁴ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 8 a-10 b.

budoucího hospodáře. Stávalo se tak především tehdy, když byli synové ještě příliš mladí. Teprve v okamžiku, kdy dospěli, měla jejich matka rozhodnout, který z nich je způsobilější stanout v čele usedlosti. Kritériem měla být především schopnost zdárně vést hospodářství, ale také chování vůči matce. Například Vojtěch Homolka z Nového Rychnova odkázal domek v Novém Rychnově své ženě Alžbětě s tím, že až nebude moci pracovat, má právo jej předat „*tomu dítěti, který se k ní nejlepší chovat bude*“.³⁶⁵ Někdy umírající otec sice dědice určil, ale ponechal manželce možnost zvrátit své rozhodnutí v případě, že by se syn nevyvedl a matku „*poslouchat neměl*“.³⁶⁶ Takové ustanovení velmi posilovalo postavení vdovy a upevňovalo její autoritu uvnitř rodiny. Právo matky určit dědice usedlosti i dobu předání jistě motivovalo potomky, aby se k ní chovali dostatečně uctivě. Zároveň dávalo vdově možnost obrany v případě pochybností o schopnostech nebo charakteru určeného dědice.

Komplikovaná situace nastávala v případě, že zemřelý hospodář byl ženat vícekrát a usedlost měl zdědit potomek z prvního manželství. Ovdovělá žena pak sice dostala výměnek a její děti odpovídající podíly, ale vztahy s nevlastními dětmi nemusely být vždy harmonické. Někteří muži proto do svých kšaftů vkládali ustanovení pro případ neshod. V takové situaci měla být vdově zajištěna poklidná existence na usedlosti například samostatným bydlením. Kupříkladu Josefu Noskovi jeho otec ve své závěti nařizoval uvolnit nevlastní matce komoru a vyplácet výměnek v naturáliích v případě, že by se spolu nemohli „*srovnat*“.³⁶⁷

Některé vdovy neváhaly změnit poslední vůli svého muže či jiná, předběžně dojednaná ustanovení. Zpravidla zasahovaly v zájmu dětí a byly ochotny se v jejich prospěch vzdát části svých nároků. Jednou z nich byla novorychnovská selka Kateřina Hernová, ovdovělá roku 1816, která měla zajištěn poloviční podíl na poměrně bohatém gruntě svého muže v Novém Rychnově. V souladu s jeho poslední vůlí se svého postavení hospodyně zřekla ve prospěch nejstaršího syna Josefa a spokojila se výměnkem a podílem 72 zl., čímž usnadnila mladému hospodáři nástup do čela usedlosti i vyplácení podílů pro ostatní

---

³⁶⁵ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 108 b-109a.

³⁶⁶ Testament Pavla Razimy, sedláka z Řeženčic, z 31. 12. 1831. Tamtéž, fol. 96 ab.

³⁶⁷ Pozůstalost Josefa Noska z Nového Rychnova z 29. 8. 1843. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

dospělé děti.³⁶⁸ Rosálie Těšetíková z Nového Rychnova v roce 1844 zvýšila podíly svých osmi dětí na shodných 100 zl. Podle otcova testamentu měly zdědit pouhých 50 zl., zatímco hlavnímu dědici by připadla usedlost v ceně celých 900 zl. Vdova navíc zabránila odtržení části gruntu a zajistila vyplacení věna již provdané dceři Anně, o níž otcův kšaft vůbec nemluvil. O pět let dříve se přímo proti závěti svého manžela postavila její tchyně Marie Těšetíková, která dokázala, že nebožtík neoprávněně kšaftoval jejich 30 zl., a vymínila si jejich pojištění na synově usedlosti.³⁶⁹ Milíčovská selka Mariana Zemanová roku 1829 modifikovala poslední vůli svého muže tím, že do pozůstalosti nechala zahrnout i svou polovinu usedlosti a ponechala si kromě výměnku jen 40 zl. Svého syna pak zavázala, aby se postaral také o děvečku Marianu, které měl buď vyplatit 80 zl., nebo ji doživit do smrti.³⁷⁰

Někdy docházelo k úpravám uzavřených smluv bez iniciativy ovdovělé ženy a ani smluvně stvrzené dědické nároky nemusely znamenat opravdové zajištění. Rodiny jejich manželů někdy nebyly schopné dostát svým závazkům vůči vdově, zvláště pokud k ovdovění došlo krátce po svatbě. Příkladem může být osud Magdaleny Strnadové, jež byla ve svatební smlouvě uzavřené 6. 8. 1823 ustanovena jako dědička manželovy chalupy v Milíčově. Když o tři roky později Tomáš Strnad zemřel, Magdalena se do čela usedlosti nepostavila. Byl jí pouze vyplacen její „zános“ a dědický podíl po manželovi a hospodářem nadále zůstal Tomášův otec Jakub. Tchán argumentoval tím, že z chalupy „vyživen býti musí, a nejenom on, nýbrž i taky jeho bratři a děti na té chalupě jejich podíly k pohledávání mají“ a tím pádem nemůže Magdaleně vyplnit „vejlinky“ svatebních smluv. Za Jakubovým jednáním zřejmě stála také obava z případného sňatku mladé vdovy, čímž by se usedlost dostala do cizích rukou.³⁷¹

Nejméně často figurují vdovy v kupních smlouvách. Ke koupím cizí usedlosti vdovou nedocházelo, častěji nastávala situace, kdy vdova prodala majetek původně patřící manželovi. Zpravidla se však ovdovělé ženy snažily usedlost udržet pro své potomky. V jejich prospěch také vymáhaly pohledávky svých manželů a z pozice věřitelek

---

³⁶⁸ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 197 ab.

³⁶⁹ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 106 b-107a.

³⁷⁰ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 62 ab.

³⁷¹ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 111 ab, 138 a-139 b.

vstupovaly do dlužních sporů. Obvykle však byly takzvané „*aktiv-dluhy*“ řešeny už v rámci pozůstalostního řízení a dlužníci se museli zavázat k jejich splacení.

Z předcházejících odstavců je zřejmé, že postavení ovdovělých žen bylo z majetkoprávního hlediska velice různorodé. Zázemí vdov se odlišovalo nejen nominální hodnotou dědictví po manželovi, ale i také podstatou dědických nároků, které mohla vdova vznášet. Ještě komplikovaněji se situace jeví při pohledu na do rodin těchto vdov. Ukazuje se, že spíše než zobecňující kvantifikační a statistické metody je nutné využívat mikroskopické měřítko pohledu. Je třeba zaostřit pozornost na jednotlivé ovdovělé ženy a zkoumat je jako individuality řídicí se konkrétními životními situacemi a osobními strategiemi.

III. ŽIVOTNÍ STRATEGIE OVDOVĚLÝCH ŽEN

Ovdovění mělo pro každou ženu trochu jiné důsledky a přinášelo i odlišné vyhlídky, neboť postavení vdovy bylo určeno a ovlivňováno řadou okolností. Svou roli samozřejmě sehrávaly osobní pocity a názory ženy, o kterých se lze až na výjimky pouze domýšlet. Je nutné brát v potaz další subjektivní a bohužel také takřka nezjistitelné faktory, například zdravotní stav ženy,³⁷² její schopnosti či sebedůvěru. Životní úroveň vdovy určoval majetek a právní postavení, které k němu zaujímal. Klíčovou roli sehrávaly vztahy panující v rodině, které se odrážely už při sepisování manželova kšaftu a vyřizování pozůstalosti po něm. Velký vliv na utváření osudů ovdovělé ženy měli vlastní i nevlastní potomci. Děti do určité míry představovaly „zbraň“ v rukou své matky. Přítomnost žijících potomků zesnulého manžela vylučovala dědické nároky jeho sourozenců, neboť děti měly vždy přednost před svými strýci a tetami. Žena, která pro ně spravovala otcův majetek, byla do značné míry chráněna před majetkovými nároky sešvagřené rodiny.³⁷³ Rodinné okolnosti se mohly v průběhu času výrazně proměňovat stejně jako hmotné zázemí vdovy i její postavení uvnitř společnosti.

Rodina byla bezesporu nejsevěřenější, ale nikoli jedinou sociální skupinou, která jedince obklopovala. Neméně důležitou funkci měly i další seskupení a korporace, jejichž součástí se během svého života stával. Jejich rámec jedinci umožňoval utvářet svou vlastní identitu a vymezovat sebe sama. Zatímco v městském prostředí raného novověku sehrávala významnou úlohu cechovní společenstva a literátská bratrstva, na venkově bylo patrně nejdůležitější sociální kategorií sousedství.³⁷⁴ Postavení jedince ve „světě“ venkovského městečka či vsi určoval především vztah k ostatním obyvatelům obce, s nimiž žil v nejtěsnějším sousedství, které bylo nezřídka posíleno i pokrevním či duchovním

---

³⁷² Alice Velková jako významné kritérium k posouzení zdravotního stavu ženy navrhuje počet prodělaných porodů. Podotýká přitom, že ženy, které porodily vícekrát, již neměly chuť se znovu vdávat a opětovně postupovat rizika mateřství. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 35.

³⁷³ G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 288-295.

³⁷⁴ Zajištění pozůstalých manželek bylo v raně novověkých městech spjato s cechovními pravidly a rozvíjející se institucionalizovanou péčí. Naproti tomu na venkově byly ženy více svázány s dědickým systémem převádění usedlostí a se záchrannou rodinnou sítí, která jim mohla poskytnout podporu v případě nouze. Inspirativní srovnání okolností životních podmínek městských a venkovských vdov v 19. století uvádí Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Widows and their living arrangements in preindustrial France*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 101-116.

příbuzenstvím.³⁷⁵ Sociální síť, počínaje širším příbuzenstvem a sousedy až po představené obce, měla v životě ovdovělé ženy velký vliv. Tito lidé mohli vdově poskytnout účinnou pomoc, zároveň ale představovali sociální kontrolu, které se dotýčná musela podřídit.

Sociální pozice a obraz ovdovělé venkovské ženy byly určeny i dalšími faktory, které ovlivňovaly její každodenní život. Zcela zásadní roli hrál majetek a předměty denní potřeby, které žena užívala a jejichž vlastnictví ji zařazovalo na určité místo ve venkovské společnosti. Zvláštní a nejdůležitější kategorií byly nemovitosti, především dům a polnosti, a výrobní prostředky, tedy zemědělské nářadí, dobytek, případně dílna, jejichž spravování přímo určovalo životní úroveň vdovy.³⁷⁶ Druhou skupinu představují drobnější osobní předměty denní potřeby, jejichž užívání (ne)umožňovalo majitelce tuto životní úroveň prezentovat.³⁷⁷ I přesto, že vlastnictví konkrétních věcí je možné doložit jen u některých žen, lze si zejména na základě pozůstalostních inventářů udělat poměrně podrobný obrázek o životní úrovni vdov ve venkovské společnosti. Pouze ilustrativně lze použít skutečně dochované předměty hmotné kultury.

Vdovství zejména ve své počáteční fázi bezesporu představovalo především stresovou zátěž spojenou s emocionálním i finančním šokem, který následoval manželovu smrt. Zkušenosti z předcházejícího svazku zásadně ovlivňovaly postoje vdov stejně jako povědomí o průběhu manželství a vdovství žen žijících v blízkém okolí. Pro řadu vdov mohlo úmrtí manžela znamenat psychický otřes a dojem nenahraditelné ztráty, jiným se v okamžiku ovdovění ulevilo, přičemž výsledkem obou těchto pocitů mohlo být odmítnutí dalšího manželství. Především mladé ženy se zpravidla nechtěly smířit s tím, že by po zbytek života měly zůstat samy, ovšem byly i takové, které i přes relativně mladý věk do

---

³⁷⁵ V. BŮŽEK – P. KRÁL, *Člověk českého raného novověku*, s. 30-44.

³⁷⁶ Josef PETRÁŇ (ed.), *Dějiny hmotné kultury I. / 1.*, Praha 1985, s. 402-455; Kolektiv autorů, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007, 87-96, 245-259, 280-289; Jaroslav MANČAL, *Jak Zálesáci v 19. století bydleli*, Zálesí 9, 1927 – 1928, s. 116-120, 135-139, 150-151.

³⁷⁷ Cenným písemným pramenem, díky kterému lze rekonstruovat „životní úroveň“ venkovanek jsou gruntovní knihy, zejména inventáře obsažené ve svatebních smlouvách a pozůstalostních řízení. Podrobnost a vypovídací hodnota těchto inventárních soupisů je však velmi různorodá a zcela se vymyká možností „plošného“ zpracování. Zatímco v některých případech jsou důsledně zaznamenány i kusy oděvu a drobného domácího nářadí, jindy se „šacující“ spokojili s uvedením celkové hodnoty majetku a jednotlivými předměty se vůbec nezabývali. K možnosti využívání pozůstalostních inventářů pro rekonstrukci vybavení usedlostí i vztahu venkovského člověka k majetku a hmotné kultuře srov. Josef GRULICH – Pavel MATLAS, *Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (Jižní Čechy, 17. – 18. století)*, ČL 96, 2009, s. 1-34.

dalšího manželství nevstoupily. Svou roli zde hrála i příčina úmrtí prvního manžela. Vypovídací schopnost matrik zemřelých je z diagnostického hlediska omezená, je ale zřejmé, že některé ženy byly zaskočeny ovdověním v důsledku manželovy nehody nebo náhlého úmrtí.³⁷⁸ Jiné se naopak musely potýkat s vleklou chorobou svého muže, během které přebíraly odpovědnost za chod domácnosti. Ovdovění tak možná do jisté míry předpokládaly a zároveň věděly, co obnáší role samostatné hospodyně. To je mohlo povzbudit, nebo naopak odradit od pokusu postavit se do čela usedlosti. Podobně mohl fungovat příklad ovdovělé příbuzné.³⁷⁹ Zatímco pro některé ženy mohla být samostatně hospodařící matka či jiná vdova vzorem, který se snažily napodobit, jiné mohly být jejím osudem doslova „odstrašeny“.

Předěl mezi manželstvím a vdovstvím byl zásadním okamžikem v životě ženy. Znamenal změnu v osobním, společenském, právním i ekonomickém ohledu. Přechodové rituály konané v okamžiku úmrtí a pohřbu jedince byly zaměřeny především na odchod nebožtíka z pozemského světa a na zajištění jeho posmrtné spásy. Závažné však byly i změny, kterými procházeli jeho blízcí. Viditelným znamením přechodu mezi manželským a vdovským stavem bylo udržování smutku. Již byla zmíněna problematika vdovského šatu, důležitá byla společenská izolace a předepsané normy chování, především udržování smuteční nálady, nevycházení, zdržování se zábav. Důležité bylo též přiměřené a důstojné projevování žalu nad ztrátou manžela. Nárek nad nebožtíkem byl očekáván především během pohřbu, kdy dostával i velmi pevnou ritualizovanou podobu ve formě tzv. pohřebního pláče. Naopak příliš akcentovaný zármutek mohl vést k posměchu sousedů i k trápení duše zemřelého.³⁸⁰

Chování čerstvě ovdovělé ženy bylo pozorně sledováno jejími sousedy. Už během pohřebního průvodu docházelo k hodnocení jejích postojů a odhadování budoucího jednání. Posuzoval se například rozestup mezi vdovou a márami s nebožtíkem: šla-li pozůstalá manželka blízko za rakví, měla se brzy vdát, pokud byla vzdálenost delší, k novému sňatku mělo dojít později nebo vůbec. Podobně byl hodnocen i zármutek ovdovělé ženy, v některých krajích se říkalo, že když vdova hodně nařká, brzy se vdá. „Počestné“ chování

---

³⁷⁸ Ohledně diagnostiky příčin úmrtí blíže L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 185-191.

³⁷⁹ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 326-328.

³⁸⁰ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 247-264, 294-299.

ovdovělé ženy bylo bezpochyby sledováno i nadále, především ženskou částí venkovské společnosti. Platilo, že (ženská) sociální kontrola probíhala ve venkovské společnosti ve všech instancích a týkala se chování a jednání veškerých obyvatel vesnic a městeček. Jejím projevem a nástrojem byly „řeči“, které více či méně kriticky reagovaly na „správnost“ počinání jednotlivých členů venkovské společnosti a hodnotily jejich situaci.³⁸¹ V případě vdov byl sledován nejen způsob, jakým vdova zachovávala manželovu památku, ale jistě i úspěšnost vedení domácnosti a hospodářství. Mezi faktory, od kterých se odvíjel obraz ovdovělé ženy v očích sousedů, se řadily ekonomický (ne)úspěch, majetkové a rodinné poměry i osobní chování. Sociální okolí mohlo na ženu vyvíjet nátlak nebo jí naopak poskytnout účinnou pomoc.

Vdovství bylo bezesporu významnou a náročnou etapou v životním cyklu ženy. Ať již byly okolnosti ženina ovdovění jakékoli, otvírala se jí nová etapa. Nastávaly v zásadě čtyři varianty, jimiž se mohl další život vdovy ubírat. První možností, která se nabízela, bylo uzavření nového manželství, díky němuž se opět stávala vdanou ženou. Toto řešení zvolila přibližně šestina všech žen, ostatní zůstaly až do své smrti vdovami. Manželky zesnulých hospodářů procházely kratším či delším obdobím, během něhož stály v čele své usedlosti a řídily její chod. Další možností ovdovělé hospodyně byl odchod na výměnek zajišťovaný majitelem usedlosti, nejčastěji synem nebo zetěm. Řada žen žila na výměnku už za života svého manžela, takže ovdověním se jejich status příliš nezměnil. Zvláštní postavení měly vdovy – podruhyně, přestože i mezi nimi existovaly značné rozdíly. Mnohé ženy prošly po svém ovdovění několika z těchto životních etap.³⁸²

Tabulky č. V. 1. 4. a V. 1. 5. ukazují situaci 360 žen krátce po jejich prvním ovdovění. Nemělo by samozřejmě smysl zaznamenávat stav těsně po úmrtí manžela, protože toto období bylo pro většinu žen přechodné. I když k rozhodnutí o dalším postupu vdovy patrně

³⁸¹ Význam řečí, pomluv a drbů v systému „ženské“ sociální kontroly hodnotí Regina SCHULTE, *Bevor das Gerede zum Tratsch wird*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauen Geschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 67-73.

³⁸² S podobným rozdělením pracuje i trojice autorů, kteří zkoumali postavení ovdovělých mužů i žen na švédském venkově v letech 1814 – 1894. Uvádí pět strategií vázaných na věk a rodinnou i sociální situaci ovdovělé osoby, totiž samostatné držení usedlosti, nový sňatek, život v domácnosti dospělých dětí, pobývání v cizí domácnosti spojené někdy se závislostí na chudinské péči a migraci do jiné farnosti. Tuto poslední variantu lze jen těžko označit za samostatnou strategii, protože cílem migrace býval buď sňatek, nebo hledání lepších existenčních podmínek spojených například se soužitím s odrostlým potomkem nebo výhodnějším pracovním uplatněním. Migraci navíc nelze zaměňovat s „únikem“ dané osoby z pramenné evidence zkoumané oblasti. Martin DRIBE – Christer LUNDH – Paul NYSTEDT, *Widowhood strategies in preindustrial society*, *Journal of interdisciplinary history* 38, 2007, s. 207-232.

docházelo během relativně krátké doby, v pramenech evidenční povahy se projevilo až s určitým zpožděním. Byla proto srovnávána situace, ve které se ovdovělé ženy nacházely dva roky po svém ovdovění. Je patrný početní nárůst žen všech kategorií ve druhé polovině zkoumaného období. Je to dáno jednak obohacením pramenné základny o zpovědní seznamy, které umožňují lépe zachytit i neusedlé jedince, zároveň je patrné celkové zvýšení počtu obyvatelstva a rozšíření vzorku ovdovělých žen v tomto období. Bohužel, v případě jedné třetiny vdov není možné bezpečně rozlišit, jaké bylo jejich postavení po smrti manžela. U většiny z nich nebyl dohledán jiný údaj, než záznam v matrice zemřelých, který o předcházejícím životě vdovy mnoho nevyprávěl.³⁸³ Nezanedbatelné procento žen přežilo svého manžela jen o velmi krátkou dobu, není tedy možné ani odhadnout, jak by se jejich život nadále vyvíjel.³⁸⁴

V každém případě byla vdova v období po manželově smrti hlavou domácnosti. Ležela na ní zodpovědnost za vyřízení pozůstalosti, výchovu a zaopatření malých dětí, ve většině případů i za udržení chodu usedlosti. Především se musela samostatně rozhodnout o svém dalším osudu, s vědomím, že její jednání může poznamenat i životy jejích potomků. Pro mnohé ženy to bylo patrně vůbec poprvé, co se musely rozhodovat samy, neboť až do okamžiku ovdovění za ně důležité kroky činili jiní – rodiče, poručníci, manžel. Vdova musela zvážit nejen své osobní preference, ale také majetkovou a sociální situaci, společenské konvence a především potřeby a názory rodiny. Uzavření manželství, stejně jako předání usedlosti byly právní akty, jež nebylo možné zrušit, takže chybný krok mohl nezvratně negativně ovlivnit životní perspektivy dalších členů rodiny. Vědomí zodpovědnosti a případných rizik jistě velmi ztěžovalo postup ovdovělé ženy. Vzhledem k uvedeným skutečnostem sice bylo rozhodování vdovy o vlastním osudu do značné míry samostatné, málokdy však mohla ovdovělá žena jednat opravdu „svobodně“. To však neznamená, že by jednání venkovských vdov schematicky odpovídalo demografickým okolnostem a majetkoprávním poměrům ženy. Naopak při sledování konkrétních případů je zřejmé, že svá rozhodování pružně přizpůsobovaly rodinným a sociálním poměrům. V jejich chování je možné sledovat osobní a rodinné strategie, které měly vdově a její rodině napomoci nejen přežít, ale také naplnit představy o vlastním životě.

---

³⁸³ Typické jsou případy, kdy byla ovdovělá žena v matrice zemřelých označena pouze jako „vdova po ...“.

³⁸⁴ 37 (= 5,8 %) ovdovělých žen zemřelo do dvou let po smrti svého manžela, dalších 48 (= 7,5 %) jej přežilo jen o 3-5 let.

III. 1. Uzavření nového manželství

Vstup do nového manželského svazku přiváděl vdovu zpět mezi vdané ženy, opětovně jí tedy vracel její původní status. Přestože církevním ideálem byla představa „věčné“ manželky, která zachová svému muži věrnost až za hrob,³⁸⁵ v Evropě raného novověku byly nové sňatky stejně jako nevlastní rodičovství velmi obvyklou záležitostí.³⁸⁶ Obecně se soudí, že ovdovělé ženy byly k novým sňatkům nuceny svým sociálním okolím a tíživou ekonomickou situací. Je ovšem možné přijmout i opačný názor, podle kterého záleželo rozhodnutí pro nebo proti novému sňatku především na ženě samotné a jejích osobních schopnostech a preferencích. Předčasné rozpady manželství a následné uzavírání nových sňatků našly svůj obraz i ve folklóru, doloženy byly například „kočičí muziky“ konané při svatbách ovdovělých lidí.³⁸⁷ Dosud nebyla provedena pečlivější analýza českých etnografických pramenů týkajících se problematiky druhých sňatků, zdá se však, že směřují především k vdovcům a jejich novým partnerkám.³⁸⁸

Obecně platí, že většina sňatků byla uzavírána mezi svobodnými lidmi a že ovdovělí muži vstupovali do nových manželství častěji než ženy.³⁸⁹ Ve zkoumaném vzorku obyvatelstva se v 70 – 88 % případů brali snoubenci dosud svobodní. Sňatky vdovců se svobodnými dívkami se pohybovaly mezi 7 – 22 %, ve 2 – 7 % případů bylo manželství uzavíráno mezi vdovou a mláďencem. Nejméně obvyklé byly sňatky mezi dvěma ovdovělými snoubenci, tvořily v průměru kolem 2 % případů.³⁹⁰ Svatby osob, které

³⁸⁵ S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction*, s. 7.

³⁸⁶ Vícečetná manželství hrála významnou úlohu zejména v prostředí městských cechů, protože muži, kteří se oženili s vdovou po mistrovi, takřka automaticky získávali právo vést dílnu. Cechy se navíc někdy aktivně snažily vdovu provdat, protože ovdovělým ženám musely vyplácet podpory a nedostatek plnohodnotných, mužských pracovních sil cech ohrožoval. V souvislosti s řemeslnickými cechy je proto možné mluvit o „aktive Witwenpolitik“. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 233.

³⁸⁷ J. GOODY, *The Development*, s. 188-189.

³⁸⁸ P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 313-314.

³⁸⁹ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164. Počet sňatků, v nichž alespoň jeden z partnerů předtím ovdověl, v celoevropském měřítku klesl. Zatímco v raném novověku činil počet takových manželství 25 – 30 %, v 19. století už to bylo jen 10 %.

³⁹⁰ Výzkum byl proveden pro zkoumanou lokalitu pro jednotlivá pětiletá období v rozmezí let 1785 – 1855. Nejvíce sňatků bylo uzavíráno mezi oboustranně svobodnými snoubenci, v průměru 81 %. Maximální hodnoty tato manželství dosáhla ve druhé polovině čtyřicátých let 19. století, kdy tvořila 88 % uzavíraných sňatků. Naopak minimum svateb mezi svobodnými se odehrálo v následujícím období let 1851 – 1855, kdy tvořily pouze 70 % sňatků. V této době naopak dosáhl maxima (22 %) podíl svateb mezi vdovci a svobodnými dívkami. V oblasti západních Čech se podíl sňatků uzavíraný svobodnými lidmi stabilně pohyboval okolo 75 %, výrazně klesl zejména během mortalitní krize v sedmdesátých letech 18. století. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 375-376.

ovdověly v relativně mladém věku, bývaly velmi obvyklé a někteří badatelé dokonce považují schopnost uzavřít druhý sňatek za základní předpoklad vdovství.³⁹¹

Badatelé, zabývající se druhými sňatky vdov, shrnují podmínky, za nichž se mohla ovdovělá žena znovu vdát, v podstatě třemi postuláty. Vdova mající zájem vstoupit do nového manželství podle nich musela být mladá, bohatá a pokud možno bezdětná. Výzkumy však ukazují, že všechny tyto podmínky nemusely nutně platit, zároveň lze prokázat existenci žen, které i přes „splnění“ jmenovaných požadavků sňatek odmítly.³⁹² Jak ukazuje tabulka č. V. 1. 7, snaha a možnosti uzavřít nové manželství se s vyšším věkem ženy výrazně snižovala, protože vdovy mladší čtyřiceti let tvořily celých 80 % žen uzavírajících nová manželství. Zcela obvyklé byly druhé sňatky před dosažením třicátých narozenin žen. Jejich stáří ještě odpovídalo obvyklému sňatkovému věku, takže vdovství je v tomto ohledu nijak nehandicapovalo. Ani vdovy, které překročily čtyřicítku, však nebyly „neprovdatelné“, protože možnost vstoupit do nového manželství nebyla podmíněna jen mládím, ale i dalšími okolnostmi. Ženy středního věku často nemívaly o další manželství zájem, pro řadu z nich byla lákavá perspektiva samostatného hospodaření. Jiné se rozhodly preferovat spíše rodinnou strategii, podřídily své jednání zájmům svých dětí a urychleně předaly usedlost některému z nich. Ženy, které ovdověly až po padesátce, se často v pozici výměnkářek nacházely už za života svého manžela. Byly tedy dostatečně zajištěny a vdávat se nemusely, zároveň byly jen zřídkakdy dobrou partií. Sňatky postarších lidí byly považovány za nepatřičné, neboť takové manželství již nemohlo splnit svůj hlavní účel, totiž reprodukci. I když převážil názor, že vstup do manželství přináší starším lidem potřebnou vzájemnou oporu, vystavovali se letití snoubenci riziku posměchu i charivari.³⁹³

Již byl zmíněn věkový rozdíl mezi partnery, který mohl předznamenat rychlý rozpad manželství. Tabulka č. V. 1. 9. podrobněji ukazuje tuto problematiku v případě 96 novorychnovských žen, u kterých bylo možno zjistit věkový rozdíl v jejich prvním i druhém manželství. Je patrná velmi podstatná změna: zatímco ve svém prvním manželství byly tyto ženy v drtivé většině případů mladší než jejich manželé, druhé manželství ve

---

³⁹¹ B. A. HOLDERNESS, *Widows*, s. 428.

³⁹² Možnost volby pro nebo proti novému sňatku podtrhuje především Alice Velková, která zdůrazňuje možnost svobodného rozhodnutí ovdovělých žen. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 324-325, 338-339.

³⁹³ A. BURGIÉRE – Ch. CLAPISCH-ZUBER – M. SEGALÉN – F. LEBRUN (edd.), *Geschichte der Familie*, s. 146-147.

45,8 % uzavíraly s mladšími muži.³⁹⁴ Nejčastější variantou byly v obou případech přibližně vyrovnané svazky, kdy věkový rozdíl mezi partnery nepřesáhl pět let. Avšak zatímco první manželství více než třetina žen strávila s mužem o více než 10 let starším, v druhých manželstvích nastala podobná situace v necelých 18 % případů. Výrazně ubylo párů, kde byl mezi manželi generační věkový rozdíl.³⁹⁵

Ze 108 vdov, které se znovu vdaly, vstoupilo 38 (= 35 %) do druhého manželství s vdovcem, přičemž o deseti z nich je známo, že i svůj první sňatek uzavřely s ovdovělým mužem. Pravděpodobnost svatby s vdovcem stoupala s věkem ovdovělé ženy. Zatímco dvě třetiny žen, které ovdověly mezi 20 – 39 rokem věku, se podruhé provdaly za mládence, ve věkové kategorii 40 – 49 let vyhlídka na sňatek svobodným mužem klesala na polovinu a všechny tři vdovy, kterým bylo více než padesát, se vdaly za vdovce.³⁹⁶ Přestože se pravděpodobnost sňatku s ovdovělým mužem zvyšovala spolu s věkem ženy, nelze tvrdit, že by starším vdovám usilujícím o nové manželství nezbývalo, než si vzít vdovce. Tato skutečnost byla patrně dána také snahou o věkově vyrovnaná manželství, která je zvláště v případě druhých sňatků vdov velmi dobře patrná.³⁹⁷

Proč si některé ženy pro své druhé manželství vybraly svobodného muže a některé vdovce? Obě varianty mohly mít řadu výhod i nevýhod. Svobodní muži bývali zpravidla mladší, bez závazků, ale zpravidla také bez většího majetku a zkušeností s vedením hospodářství. Sňatek s vdovou pro ně znamenal především možnost přinejmenším dočasného zajištění.³⁹⁸ Manželé ovdovělých hospodyň se stávali prozatímními hospodáři, kteří mívali své postavení pojištěno i v gruntovních knihách. Jejich povinností bylo usedlost udržet v takovém stavu, v jakém ji přijímali, a při dosažení

³⁹⁴ Dosavadní výzkumy ukázaly, že nejobvyklejší věkový rozdíl mezi partnery v prvním manželství byl 5 – 9 let, o které byli muži starší než jejich ženy. Případy, kdy byl muž starší o více než deset či patnáct let, však nebyly výjimkou. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 397-398; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 396-397.

³⁹⁵ V případě prvního manželství si 15 žen vzalo muže o více než dvacet let staršího, přičemž osm z nich žilo s manželem starším o více než 30 let. Co se týče druhých sňatků, jen v pěti případech byl věkový rozdíl mezi manželi více než dvacetiletý (nejvýše 27 let), z toho v jednom případě byla žena o 22 let starší než její muž.

³⁹⁶ Ve věkové kategorii 20 – 29 let se za vdovce provdalo 8 z 33 vdov (= 24,3 %), ve věkové kategorii 30-39 let 17 vdov z 49 (= 34,7 %), z 18 vdov věkové kategorie 40 – 49 se za vdovce provdalo 10 (= 55,6 %).

³⁹⁷ Tato tendence byla prokázána i pro raně novověkou Anglii. Richard Grassby spočítal, že pokud došlo ke sňatku vdovy a vdovce, byli oba členové páru starší a věkový rozdíl mezi nimi nebyl příliš velký. Richard GRASSBY, *Kinship and capitalism. Marriage, family and business in the english-speaking world, 1580 – 1740*, Cambridge 2001, s. 135-137.

³⁹⁸ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 148-153; J. MRÁZKOVÁ, „Přislibujou“, s. 83-88.

zletilosti právního dědice mu usedlost předat. Dobré hospodaření bývalo kontrolováno sousedy, rychtářem i poručníky sirotků. K správnému nakládání se svěřeným gruntem zavazovalo také to, že bylo ponecháno na vůli nastupujícího hospodáře, jaký prozatímnímu hospodáři určí výměnek nebo podíl.³⁹⁹

I tak měli manželé dočasných hospodyň slušnou šanci si během spravování usedlosti naspořit. Narozdíl od skutečných vlastníků hospodářství totiž nemuseli splácet dluhy ani dědické podíly.⁴⁰⁰ Cokoliv zaplatili nebo investovali, jim takzvaně „přišlo k dobrému“ při předání usedlosti. Řeženčický sedlák Martin Salus osiřel roku 1806, když mu bylo pouhých pět let. Jeho matka Rosina se provdala za Josefa Uhlíře, s nímž spravovala grunt až do synovy zletilosti. Roku 1827, tři roky po převzetí hospodářství, byl Martin žalován svým otčímem kvůli splacení částky 500 zl. W. W., z nichž více než polovina měla připadnout Josefu Uhlířovi jako náhrada za to, co zaplatil během svého hospodaření. Rosina a Josef Uhlířovi přitom žili na statku Martina Saluse jako výměnkáři, na uhrazení jejich pohledávek nestačilo ani věno Salusovy manželky.⁴⁰¹

Výzkumy provedené pro západočeské panství Štáhlavy ukázaly, že v souvislosti s reformami dědického práva ve druhé polovině osmdesátých let 18. století postupně docházelo k omezování počtu prozatímních hospodářů. Jejich přítomnost již nebyla za potřebí, protože ovdovělé matky zpravidla dokázaly udržet usedlost po krátkou dobu, než dorostl nejstarší syn. Vdovám se tím namísto sňatků otvíral prostor pro samostatné hospodaření.⁴⁰² Muži, kteří nemohli získat vlastní usedlost, již měli méně příležitostí k tomu, aby svou situaci vyřešili sňatkem s ovdovělou ženou. Ti, kteří se přiznili k vdově, možná byli vzhledem ke svému poněkud vratkému postavení dočasného hospodáře ochotni svou ženu více respektovat. Vždyť právě díky ní dostali šanci postavit se do čela usedlosti, vylepšit své sociální postavení a také si vydělat.⁴⁰³

---

³⁹⁹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 420-435.

⁴⁰⁰ A. VELKOVÁ, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 58-59; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

⁴⁰¹ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 167 b-168 a; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 12 b-14 a.

⁴⁰² A. VELKOVÁ, *Sociální stratifikace*, s. 61-62; TÁŽ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, zejména s. 327-328; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

⁴⁰³ Moc a autorita ženy v rodině přímo závisela na jejím vlastnickém či dědickém poměru k usedlosti. Blíže Antoinette FAUVE – CHAMOUX, *Besitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR –

Sňatek s vdovcem často znamenal soužití se starším člověkem, který mohl mít například zdravotní problémy. Vdovci bývali obvykle ekonomicky dostatečně zajištěni, na druhou stranu mívali děti z předchozího manželství. Manželovi potomci samozřejmě vyžadovali pozornost a péči „macechy“, měli nárok vyplacení podílů po své zamřelé matce a do budoucna i na zdědění usedlosti. Soužití dětí narozených v různých manželstvích s sebou neslo nejen „přetížení“ prostorové a ekonomické kapacity domácnosti, ale i riziko konfliktů. Ani jednou se za vdovce neprovdala žena s více než čtyřmi dětmi.⁴⁰⁴ Vdovy nadto měly ve většině případů zázemí na gruntech svých prvních manželů. Žena, která zdědila po manželovi usedlost nebo alespoň výměnek, nepotřebovala druhým sňatkem získat „místo“, které by jí sňatek s vdovcem nabízel. Výhodný sňatek s ovdovělým vlastníkem usedlosti býval spíše strategií svobodných žen, které se z nějakého důvodu nemohly provdat za svobodného muže. Vdovy raději zůstávaly ve známém prostředí, v domech svých prvních manželů, které držely nebo měly zdědit jejich děti. Mezi těmi, které zůstaly žít na usedlosti svého prvního muže, bylo dokonce dvanáct žen, jejichž druhý manžel byl vdovec. Část z nich si pravděpodobně mohla vybrat, zda se odstěhuje, nebo zůstane „doma“, a rozhodla se pro druhou variantu. Tyto ženy se cítily jistěji u svých dětí, které jim měly poskytnout výměnek na usedlosti, k níž měly nezpochybnitelný právní nárok. Ani v případě, že se vdova po svém sňatku odstěhovala, nedocházelo k migracím na delší vzdálenosti.⁴⁰⁵

Je nutné zmínit také dobu, která uplynula mezi ovdověním a novým sňatkem. Obvykle se soudí, že toto období bylo velmi krátké, trvající pouze po dobu, kdy bylo nutné držet smutek. Skutečně 38 ze 108 zkoumaných žen (= 35 %) se vdalo během několika měsíců po

---

Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 182-185.

⁴⁰⁴ Ze 38 sňatků uzavřených mezi vdovcem a vdovou bylo 18 nevěst bezdětných, 11 mělo jedno nebo dvě děti. Ostatní čtyři ženy měly tři nebo čtyři děti.

⁴⁰⁵ U čtvrtiny znovu provdaných vdov nebylo možné průběh ani místo jejich nového manželství sledovat. 60 % žen zůstalo po uzavření nového sňatku v místě, kde žily se svým prvním manželem. Pokud došlo k stěhování mimo původní obec, jednalo se většinou o lokalitu náležející k farnosti nebo panství Nový Rychnov. Prokazatelně se mimo panství provdalo 7 % žen, ale i v tomto případě se jednalo o místa vzdálená méně než 20 km. Srovnatelné výsledky přinesla i studie Josefa Grulichy o sňatkových migracích v okolí Českých Budějovic. Prokázal, že ovdovělé osoby migrovaly v souvislosti se sňatkem podstatně méně než svobodní lidé, i když vdovy se stěhovaly častěji než vdovci. Souběžně s uzavřením druhého manželství nezměnilo místo pobytu více než 80 % žen, případné migrace se odehrály v okruhu 14 km od jejich původního bydliště. Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, HD 30, 2006, zejména s. 60-67.

smrti prvního manžela a dalších 15 (= 14 %) zůstalo vdovami pouze rok. Většina ostatních uzavřela nové manželství do pěti let po smrti prvního muže, deset žen však žilo osaměle delší dobu. Nezdá se tedy, že by se ovdovělé ženy ve všech případech snažily provdat co možná nejrychleji, jako by další manželství bylo nejlepším, či jediným řešením vzniklé situace. Ukazuje se, že s novým sňatkem nejméně spěchaly ženy, které ovdověly krátce před dosažením čtyřicítky nebo těsně poté. V tomto věku byly na vrcholu fyzických sil, měly dostatek zkušeností s vedením hospodářství a také se mohly opřít o pomoc dorůstajících dětí. Delší lhůta mezi ovdověním a druhým sňatkem dávala ženě možnost zkusit si roli samostatné hospodyně a poskytla jí dostatek času k uvážení nového sňatku i výběru ženicha. Je možné, že některé ženy se pro další manželství rozhodly poté, co zjistily, že samostatné hospodaření je pro ně příliš náročné. Vdovy, které byly poprvé vdané jen krátce, zřejmě nechtěly rezignovat na další partnerské vztahy nebo se ještě „necítily“ na úlohu samostatné hospodyně. Postarší ženy mohly hledat v novém manželovi oporu pro hospodaření, na které již samy nestačily. Tyto ženy si byly vědomy svých snižujících se šancí na uzavření nového manželství, nemohly tedy s novým sňatkem příliš otálet.

Co se týče rodinného zázemí žen uzavírajících nové sňatky, jako nejpodstatnější se jeví počet, věk a pohlaví dětí z ženina prvního manželství. To bylo důležité především z hlediska nového hospodáře a jeho vyhlídek na případné získání usedlosti.⁴⁰⁶ Více než třetina novorychnovských vdov vstupovala do nového svazku bezdětná. Necelých 30 % vdov mělo v okamžiku druhé svatby jedno nebo dvě děti. Jednatřicet (= 28,7 %) žen mělo ve stejné situaci tři nebo čtyři žijící děti, osm bylo matkami více než pěti dětí. Pro potenciálního ženicha vdovy mohly její děti představovat finanční břemeno, ale i vítanou pracovní sílu, zvláště v případě rukodělné domácí výroby.⁴⁰⁷

Jedním z nejobvyklejších stereotypů, které se váží k problematice druhých sňatků, je obraz sirotka odstrkovaného a leckdy i týraného nevlastním rodičem. Velmi rozšířená byla zejména představa zlé nevlastní matky, která preferuje vlastní děti. Dobrá macecha se objevovala jen velice zřídka, v lidové kultuře byli sirotci, zejména dívky, vnímáni jako tragické postavy.⁴⁰⁸ Častá byla také obava, že znovuprovdaná matka bude šidit děti

---

⁴⁰⁶ Například J. MRÁZKOVÁ, „Přislibujou“, s. 84-88.

⁴⁰⁷ Srov. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 96-97; J. GOODY, *Proměny*, s. 90-91.

⁴⁰⁸ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 306.

z prvního manželství ve prospěch nového partnera. Bylo prokázáno, že děti hrály při uzavírání druhých sňatků svých rodičů velmi významnou úlohu. Velká většina svatebních smluv podepisovaných vdovcem či vdovou byla uzavřena s ohledem na děti z předchozího manželství. Jejich cílem byla zcela jednoznačně snaha předejít případným konfliktům uvnitř rodiny s dětmi z více manželství.⁴⁰⁹ Obava z toho, že znovuprovdaná žena bude preferovat zájmy nového muže, panovala i v raně novověké Francii, kde byl roku 1560 vydán edikt o druhých sňatcích, který měl zabránit ochuzování dětí z prvních manželství. Rozbory svatebních smluv a testamentární praxe však ukázaly, že ovdovělé matky se bez ohledu na legislativu vždy snažily zajistit práva svých potomků i na úkor nového partnera.⁴¹⁰

Přítomnost dětí ovlivňovala rozhodování matky především v osobní rovině. Pocit zodpovědnosti vůči nim byl důležitým momentem v životních postojích vdov. Bezdětná žena se řídila jen svými vlastními zájmy, kdežto ovdovělá matka musela brát v potaz také potřeby a případně i názory potomků. Jistě nešlo jen o materiální zajištění a „vybytí“, ale také o jejich výchovu a celkovou péči o ně. Ke slovu přicházely i obavy ze vztahů dětí a otčíma, případně i ze soužití s jeho potomky z předchozího manželství. Výhrady proti svatbě své matky mohli mít především dospívající synové toužící stanout v čele hospodářství. Její sňatek by totiž oddálil jejich nástup do čela usedlosti, nebo by znamenal nutnost vyplatit její podíl či navýšení výměnku. Pohnutku pro vstup do nového manželství naopak představoval názor, že malé děti potřebují otce, a obava vdovy, že se jí samotné nepodaří zajistit rodině dobrou životní úroveň. Starost o tři malé děti byla zřejmě důležitým podnětem k uzavření druhého sňatku Terezie rozené Coufalové. Její první muž byl syn sedláka žijící v podruží u svého otce. Dva měsíce po jeho smrti, v červnu roku 1838, se provdala za chalupníka Tomáše Homolku, který se ve svatební smlouvě výslovně zavázal postarat o její děti do doby, než si budou moci samy na sebe vydělat. Sňatkem s nezámožnou Terezií získal hospodyně a náhradní matku pro tři vlastní potomky z prvního svazku.⁴¹¹

---

⁴⁰⁹ G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 284-310.

⁴¹⁰ Lyndan WARNER, *Widows, widowers and the problem of „second marriages“ in sixteenth-century France*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood*, s. 84-107.

⁴¹¹ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 139 b.

S ohledem na prospěch dětí některé ženy dokonce rezignovaly na část svých nároků po zemřelém manželovi. Hojkovský sedlák Martin Jírů roku 1821 odkázal své ženě Kateřině celý statek v hodnotě 1800 zl. Během pozůstalostního řízení se čtyřiatřicetiletá vdova dědictví zřekla a prohlásila, že bude hospodařit jen do dospělosti šestnáctiletého syna Martina. Spokojila se pouze s částkou 138 zl., čímž vědomě snížila své šance na „sňatkovém trhu“. Přesto se o šest let později znovu vdala, v době, kdy všechny tři její děti již odrostly. Se svým druhým manželem Tomášem Pechem žila dál na statku jako výměnkářka a porodila mu ještě další tři potomky.⁴¹² Nelze tedy říci, že by ovdovělé matky byly „neprovdatelné“, jejich pozice však byla ztížena a ovlivněna odpovědností vůči dětem.

Ohledem na ostatní členy rodiny mohly být motivovány sňatky, kdy si vdova brala některého příbuzného prvního manžela. Bylo možné předpokládat, že takový otčím se bude k nevlastním dětem chovat lépe. Rodina se nerozrostla o cizího člověka, což bylo výhodné i z ekonomického hlediska. Tato situace nastala v případě Kateřiny, vdovy po šafáři Josefu Čechovi, se kterým měla pět dětí. V říjnu roku 1815 se vdala za Václava Čecha, blízkého příbuzného svého prvního muže. Sňatek prospěl všem zúčastněným, protože Josef po sobě nezanechal žádný nemovitý majetek a jeho vdova nebyla nijak zajištěna. Měla pouze spravovat podíly svých dětí v celkové výši 360 zl. Ženich Václav po prvním manželovi své ženy převzal funkci novorychnovského vrchnostenského šafáře. Rodina se nemusela nikam stěhovat a Mariana si uchovala poměrně prestižní postavení šafářky, což mohlo být dalším důvodem jejího rozhodnutí. Děti navíc Václava znaly, nepřivedla tedy domů neznámého a cizího člověka.⁴¹³ Podobně jako Kateřina Čechová jednala i Kateřina Pavlíčková z Milíčova. Její první manžel je uváděn jako švec a podruh. Po jeho smrti se vdova přestěhovala ke svému švagrovi, domkáři Matějovi Pavlíčkovi, kterého si o tři roky později, 16. 9. 1849 vzala. Při uzavření manželství odpadly záležitosti spojené s vyplácením dědických podílů a věna, bylo tedy výhodné pro Kateřinu i Matěje. Nejednalo se však jen o ekonomický kalkul, protože první dcera se jim narodila už čtyři měsíce před svatbou.⁴¹⁴

---

⁴¹² Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 249 b-250 a.

⁴¹³ Tamtéž, fol. 37 b-40 b.

⁴¹⁴ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 34, kniha č. 14 – 34.

V případě krátkého trvání manželství znamenalo pro ženu ovdovění život na „cizí“ usedlosti, často s povinností vyplácet podíly sešvagřeným příbuzným. Soužití s mužovou rodinou mohlo vést i ke konfliktním situacím. Snahou vdovy proto mohlo být rychlé uzavření nového sňatku a odchod. V takové situaci se ocitla Kateřina rozená Páčalová, jež se přivdala do Lešova na usedlost, kterou držela její ovdovělá tchyně Mariana Pekárková, oprávněná hospodařit „do libosti“. Na gruntě navíc vázly dluhy na podílech pro pět manželových sourozenců. Kateřinin muž po třech letech manželství roku 1807 zemřel a dědicem usedlosti byl ustanoven jejich teprve tříměsíční syn Josef. Jeho podíl byl vyčíslen na 774 zl., postavení hlavy domácnosti si však nadále ponechala babička Mariana. Kateřině nebyl ani vyměřen výměnek či dědický podíl, pouze měla na usedlosti nadále žít a „být nápomocna“. Josef usedlost sice po letech opravdu zdědil, Kateřina se ale provdala hned dva měsíce po ovdovění a na nějaký čas z Lešova odešla. Její chvatně uzavřené druhé manželství mohlo být únikem ze soužití s rodinou prvního muže a dominantní tchyní.⁴¹⁵

Konfliktní situace patrně nastávaly také v případech, že žena byla poprvé provdána za vdovce, jehož usedlost zdědil potomek z jeho prvního manželství. Sňatek se mohl stát důvodem i příležitostí, jak opustit nevládné prostředí.⁴¹⁶ Vdova navíc v novém manželovi získala oporu pro případné spory s rodinou prvního muže. Řeženčická selka Mariana Pechová ovdověla v třiačtyřiceti letech poté, co svému manželovi porodila osm dětí, z nichž pouze tři přežily svého otce. Hospodářem se stal její nevlastní syn František. Po čtyřech letech života v pozici výměnkářky se Mariana roku 1811 provdala za ovdovělého sedláka Václava Maška ze Švábova. Teprve o rok později došlo k vyrovnání ohledně výměnku, který Marianě zanechal první manžel. Ještě další rok zůstaly nevyřešeny dědické nároky Marianina nejmladšího syna Josefa. Situace musela být opět projednána u soudu, kde sirotka zastupoval jeho otčím Václav Mašek.⁴¹⁷

Komplikované rodinné poměry svého prvního muže musela před svým novým sňatkem vyřešit Barbora Rychtářů ovdovělá roku 1841. Chalupnické usedlosti čp. 6 v Trsovech

---

⁴¹⁵ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84 a-87 a.

⁴¹⁶ Odchod z manželovy domácnosti mohl být cílem také Anny Novákové z Hojkova, která ovdověla roku 1853. Její muž byl více než o tři desítky let starší a svůj čtvrtlán odkázal synovi z prvního manželství Jakubovi, který byl věkově vrstevníkem své macechy. Anna u něj žila rok na výměnku, pak se provdala za ovdovělého Jiřího Jíru a odešla s ním mimo panství. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 14 – 34, kniha č. 14 – 34.

⁴¹⁷ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68 b, 77 a.

pomohlo z dluhů Barbořino věno, měla se tedy stát dědičkou veškerého majetku. Při pozůstalostním řízení vyšla najevo existence tří nelegitimních potomků jejího muže. Vdova se v jejich prospěch dobrovolně vzdala dědického podílu po manželovi ve výši 162 zl., nepochybně také proto, že její jediná dcera zemřela v kojeneckém věku. Zatímco k manželovým dětem dokázala být velkorysá (nebyly totiž ani zmíněny v kšaftu), od jeho rodiny nekompromisně požadovala rychlé navrácení celého svého zánosu v ceně 400 zl. Tato poměrně vysoká částka usnadnila Barboře nový sňatek s hornocerekvickým řemeslníkem, pro její švagry však znamenala nucený prodej usedlosti a odsun do podruží.⁴¹⁸

Některé ženy se pro nové manželství rozhodly až po několika letech hospodaření.⁴¹⁹ Postavení samostatné hospodyně bylo bezesporu velmi náročné a vdova jej mohla po nějaké době shledat příliš namáhavým a obtížným. Dana Štefanová doložila, že ovdovělým hospodyním mohlo být vrchností dokonce nařízeno, aby se provdaly za schopného muže, který by spravoval statek do dospělosti dědiců.⁴²⁰ Majetek nového manžela případně pomohl uhradit dlužné pohledávky váznoucí na usedlosti. Vdova Kateřina Razimová tři roky sama hospodařila selském gruntě v Řeženčicích. Na statku žilo pět sourozenců zemřelého manžela a také jeho teta s dvěma dětmi. Příbuzným se nedařilo vyplácet podíly, takže měli nárok na bydlení na usedlosti. Situace se změnila až v roce 1853 po příchodu Kateřinina druhého muže Františka Nepraše. Mladý hospodář, o 18 let mladší než jeho žena, měl zřejmě dost prostředků i energie na to, aby příbuzné vyplatil a přiměl k odstěhování. Sňatek byl „strategický“ především z jeho pohledu, protože se mu podařilo získat usedlost, kterou po manželčině smrti zdědil. Vdově Kateřině však pomohl z bezvýhodné situace držitelky zadluženého hospodářství.⁴²¹

Obvykle se soudí, že pro uzavření druhého manželství byl zásadní majetek a že postarší či dětmi obdařené ženy musely svůj „handicap“ vyvážit dostatečným hmotným zázemím. Ukazuje se ale, že jmění vdovy mělo spíše vliv na výběr partnera, než na samotný fakt uzavření nového manželství. Sňatek mohly uzavřít ženy ze všech kategorií venkovské

---

⁴¹⁸ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 46 b.

⁴¹⁹ Podrobněji jim bude věnována pozornost v následující kapitole.

⁴²⁰ D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 131.

⁴²¹ NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 70 b-71 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

společnosti, i když výběr nového partnera byl jejich ekonomickým zázemím do značné míry ovlivněn. V souvislosti se svatbami vdov nedocházelo k velkým sociálním výkyvům. Stejně jako u prvních sňatků převažovala homogenní manželství, uzavíraná v rámci jedné sociální vrstvy.⁴²² Bylo také časté, že si žena vzala příslušníka stejného, nebo podobného řemesla, které vykonával její první muž. Manžely vdov proto bývali především synové příslušníků téže vrstvy venkovské společnosti, kteří ve sňatku s vdovou viděli příležitost k získání vlastního zázemí.

Důležitější než nominální hodnota majetku byl právní nárok, který k němu ovdovělá žena mohla uplatňovat. Vdova, která byla majitelkou nebo jedinou (dospělou) dědičkou gruntu, se velmi pravděpodobně vdala. Bez ohledu na to, zda se jednalo o selský statek nebo domkářskou usedlost, totiž byla dobrou „partii“ pro muže své sociální kategorie. Pozice vdovy se zhoršovala s přítomností dalších dědiců, přičemž se nemuselo jednat jen o děti zemřelého hospodáře, ale i o jeho sourozence či členy širší rodiny. Pokud bylo dědiců více, býval reálný podíl vdovy velmi malý a sňatek s ní přestával být lukrativní, přestože se původně jednalo o bohatou usedlost. Nevdávaly se pouze vdovy po sedlácích, ale i ženy stojící na opačném konci společenského žebříčku. Ve zkoumaném vzorku znovuprodaných žen k venkovské elitě patřila přibližně čtvrtina, jednalo se o 4 vdovy po mlynářích a 21 selku. Nejčastěji se znovu vdávaly ženy po zemřelých chalupnících a řemeslnících (celkem 44 případů), kteří tvořili většinu usedlého obyvatelstva panství. Naději na nový sňatek však měly i ovdovělé domkářky či podruhně, které dohromady tvořily více než čtvrtinu žen, jež šly k oltáři podruhé.⁴²³ Terezie Bártová měla udržet domek zděděný po svém manželovi do „zrostu“ syna Jakuba, který byl v roce 1794, kdy zemřel jeho otec, teprve čtyřletý. I přesto, že celý majetek činil pouze 30 zl., se znovu provdala. Její druhý manžel Tomáš Mareš byl čtyřicetiletý tkadlec, syn výměnkáře. Tereziina domkářská usedlost odpovídala jeho vlastnímu zázemí a společenskému postavení

---

⁴²² K sňatkovým strategiím blíže A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 163-167. Srov. také Věra HRUŠKOVÁ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve 2. polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133-148.

⁴²³ Mezi prvními manžely znovuprodaných žen byli 4 mlynáři, 21 sedlák, 1 vrchnostenský šafář, 29 chalupníků, 15 řemeslníků zpravidla kombinujících řemeslo s drobným hospodářstvím (tkalci, truhláři, tesaři, ševci, krejčí), 1 učitel, 9 domkářů, 4 vysloužilí vojáci pobírající malou rentu, 13 podruhů, dva výměnkáři a ponocný. U osmi žen nebylo povolání jejich prvního manžela zjištěno.

a znamenala pro něj velmi slušnou perspektivu, protože ve své situaci „lepší“ sňatek nemohl očekávat.⁴²⁴

Nejdéle s novým sňatkem otálela Marie Pechová z Nového Rychnova. Její případ ukazuje nejen možnost odložit vstup do nového manželství, ale i to, že pro určité jedince mohlo být lukrativní i pouhé vyženění výměnku. Marie se vdala až po 13 letech vdovství, roku 1825, v době, kdy její nejstarší syn a hlavní dědic Václav dosáhl zletilosti. Není jisté, kdy přesně se Václav ujal usedlosti, v každém případě u něj posléze na výměnku žila matka i se svým novým manželem. Z pramenů nelze vyčíst, proč se Marie, která tak dlouho úspěšně sama spravovala selskou usedlost, nakonec rozhodla provdat, se sňatkem však zjevně čekala do doby, kdy její děti budou schopny se o sebe postarat. O něco jasněji se jeví motivace jejího nového manžela. Tomáš Klubal, syn mezenského sedláka, se ženil poprvé a byl o 12 let mladší než jeho žena. Ve svých pětatřiceti letech zřejmě neviděl jinou perspektivu než manželství s vdovou. Je však zajímavé, že si vybral zrovna Marii, která sice byla majitelkou poloviny selského statku, ale v době svatby už počítala s jeho brzkým převedením na syna. Pro jejího ženicha, nemajícího šanci získat vlastní usedlost, však byl dostatečně zajímavý i výměnek, na kterém žil ještě čtyři roky po Mariině smrti. Odstěhoval se patrně až roku 1839 v souvislosti s novým sňatkem s Kateřinou Homolkovou, od jejíhož bratra koupil domek čp. 36 v Novém Rychnově. Ve svých takřka padesáti letech se tak konečně stal majitelem usedlosti, ze selské vrstvy však „propadl“ až mezi domkáře.

Ženy, které žily s prvním manželem v podruží, byly zpravidla odkázány pouze na námezdní práci, snažily se tedy provdat z obavy, že se nebudou moci samy uživit. Přibližně polovině z nich se podařilo polepšit si sňatkem s řemeslníkem či dokonce majitelem drobné usedlosti, díky čemuž se zařadily se mezi usedlé obyvatelstvo. I v případě, že si znovu vzaly podruha, měly díky jeho pracovní síle a výdělku naději na lepší životní úroveň. Vdova žijící sama s dětmi v podruží mohla navíc působit dojemem svobodné matky a nový manžel pro ni znamenal nejen oporu v každodenním životě, ale i potvrzení statutu spořádané ženy.

Pro vdovy, které po manželově smrti neodmítly další partnerský vztah, ale zároveň nechtěly vstoupit do nového manželství, připadala v úvahu varianta nesezdaného soužití. Konkubináty a mimomanželské sexuální styky jsou však doložitelné pouze v případě, že

---

⁴²⁴ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 335.

v jejich rámci došlo k početí dítěte. Na novorychnovském panství nepředstavovala svobodné mateřství v druhé polovině 19. století žádnou výjimku. Sonda do poměrů v městečku Nový Rychnov ukázala, že mezi lety 1833 – 1855 se zde narodilo devadesát dětí šedesáti čtyřem svobodným matkám. Přímo v matrice je poznámka o legitimizaci připsána v případě 13 dětí, je ale jisté, že počet „předmanželsky“ narozených potomků byl ještě o něco vyšší, protože takřka polovina svobodných matek se posléze provdala. Šestnáct žen porodilo za svobodna opakovaně a alespoň u některých lze předpokládat, že jejich děti se narodily v trvalém, byť oficiálně nepotvrzeném svazku. Velká většina svobodných matek nezůstala ani opuštěna příbuznými, ale slehla uvnitř své rodiny.⁴²⁵ Nelze tedy přijmout názor proklamovaný starší literaturou, že svobodné mateřství muselo definitivně „zničit“ život ženy.⁴²⁶

Novější výzkumy dokazují, že od konce 18. století docházelo ve vnímání ilegitimity k výraznému posunu. Velký význam mělo především osvícenské zákonodárství, které se snažilo omezit odsuzující přístup společnosti, který mohl těhotné dívky přivést až k pokusu o potrat či infanticidium, jež zůstávalo hrdelním zločinem.⁴²⁷ Je však nesporné, že pohled na svobodné matky, „závitky“ či „prespanky“ i jejich děti zůstával velmi dlouho negativní. Početí nemanželského dítěte bylo považováno za projev hříšného smilstva a jako takové zasluhovalo trest. Neprovdané matky byly zřetelně odlišeny a odděleny od ostatních svobodných dívek. Měly vyhrazeno zvláštní místo v kostele, nesměly chodit k muzice, hlavu musely nosit stále přikrytou šátkem. Ani v případě, že se posléze vdaly, nemohly při svatbě znamení svého „pádu“ odložit.⁴²⁸

Narození nelegitimního dítěte, tedy existenci mimomanželského vztahu možné dokázat u šesti novorychnovských vdov. U třech z nich se jednalo o „předmanželské“ těhotenství, následované sňatkem uzavřeným ještě v období gravidity nebo krátce po narození dítěte.⁴²⁹

---

⁴²⁵ Čtyřicet pět nemanželských porodů se odehrálo v domácnosti rodičů matky, dalších pět žen porodilo u příbuzných.

⁴²⁶ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

⁴²⁷ V českém prostředí jsou zásadní a průkopnické práce Daniela TINKOVÉ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004, s. 310-356; TAŽ, *Ilegitimita*; TAŽ, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, s. 27-76.

⁴²⁸ I svobodné dívky, které se vdávaly těhotné, musely mít během svatby přikrytou hlavu, v žádném případě nesměly jako ozdabu použít rozmarýnový věneček.

⁴²⁹ K metodice výzkumu problematiky nemanželských dětí i používání pojmů „nelegitimní“ a „nemanželský“ blíže Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš

Byla již zmíněna Kateřina Pavlíčková, jejíž stejnojmenná dcera přišla na svět čtyři měsíce před druhou svatbou své matky. Už jako manželské dítě se roku 1836 narodil Josef Brynda, i když k sňatku jeho rodičů došlo o pouhé tři dny dříve. Mezi druhou svatbou Rosálie Formanové, vdovy po svobodníku Janu Homolkovi, a narozením její dcery Antonie v roce 1847 uplynulo pouhých 8 měsíců. V tomto případě mohlo jít o předčasný porod, ale vzhledem k tomu, že dítě bylo životaschopné, lze předpokládat předmanželské početí.

Marie Sekavová z Nového Rychnova porodila dceru dva a půl roku po ovdovění, ale až po uplynutí dalších čtyřech let se znovu vdala. Zda byl otcem dítěte Mariin druhý manžel Václav Janoušek nelze prokázat, ale je pravděpodobné, že se v inkriminované době znali, neboť Janouškovi příbuzní tehdy žili jako podruzi na usedlosti čp. 5, kde v podruží u své tchyně dosud pobývala i Marie.⁴³⁰ Alžběta Hermanová a Kateřina Voříšková porodily nemanželské potomky po čtyřletém období vdovství. Chalupníci Kateřině Vrculové se šest let po ovdovění narodil syn František a o dva roky později ještě Josef. Kateřina v té době samostatně hospodařila na usedlosti v Kopaninách, až čtyři roky po Josefově narození, roku 1846, předala chalupu svému bratrovi a odstěhovala se neznámo kam. Zda se po svém odchodu vdala a případně za koho, se nepodařilo zjistit.⁴³¹

Malý počet těchto žen neumožňuje podrobit nemanželská soužití vdov statistice, je ale zřejmé, že pocházely z nižších i středních vrstev venkovské společnosti, nelze tedy hovořit o sociální podmíněnosti tohoto jevu.⁴³² Čtyři ze zmíněných ovdovělých žen se v době narození svého dítěte nacházely v postavení hospodyně. Možná využívaly práv, které jim získaná role hlavy domácnosti přinášela, aby se svým životem nakládaly podle vlastních představ. Udržování nemanželského vztahu by pak bylo možné hodnotit jako nechuť vzdát se rozhodujícího postavení na usedlosti.⁴³³ Naproti tomu jednání Kateřiny Pavlíčkové, která nemanželsky otěhotněla v nejistém postavení kolísajícím mezi situací příbuzné hlavy domácnosti a podružím, by bylo možné vykládat jako strategii vedoucí k zajištění si

---

JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (=Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205-212.

⁴³⁰ SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

⁴³¹ Tamtéž.

⁴³² Většina dosavadních výzkumů ukazuje, že svobodné mateřství bylo především záležitostí žen z nižších vrstev společnosti, děveček a podruhyň. Srov. např. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 171-174, 208-210; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 214-218; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 252-253.

⁴³³ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 338.

ženicha i jistější budoucnosti. Ke všem zmíněným případům došlo až ke konci zkoumaného období, ve druhé čtvrtině devatenáctého století. Došlo v tomto období uvnitř venkovské společnosti k zvýšené toleranci nemanželských těhotenství? Souvislost lze nalézt ve vzrůstajícím množství nemanželských dětí, které se v daném období rodily svobodným ženám. Od počátku devatenáctého století stoupal celozemský průměr ilegitimních porodů, maxima dosáhl v první polovině čtyřicátých let, kdy se mimo manželství rodilo 14 % dětí.⁴³⁴ Tomuto vývoji odpovídala i situace ve zkoumané oblasti, i když počet nemanželských dětí během jednotlivých let značně kolísal. V řadě případů lze doložit existenci stabilizovaných konkubinátů, kdy po odkládaném sňatku následovala formální legitimizace dříve narozeného dítěte nebo dětí. Vzhledem ke zvyšující se „obvyklosti“ potomků svobodných žen patrně rostla i smířlivost venkovské společnosti ke svobodnému mateřství.⁴³⁵ Do jaké míry se tato tolerance přenášela i na vdovy, nelze posoudit, v jejich případě však byla určitě nižší. Lze předpokládat, že důvodem nesezdaného soužití svobodných lidí bývala ekonomická nemožnost uzavřít manželství a založit vlastní domácnost. Naproti tomu vdovy již zpravidla nějaké vlastní zázemí měly. Pokud tedy nechtěly zůstat po smrti prvního manžela samy, mohly se bez větších obtíží vdát, což byla jistě schůdnější a společensky přijatelnější cesta než konkubinát.

Problematika druhých sňatků je takřka jedinou oblastí, kde dosavadní výzkumy nabízí srovnání situace ovdovělých mužů a žen. Pravidelně bývá konstatováno, že vdovci uzavírali nové sňatky častěji a s menším časovým odstupem než ženy ve stejné životní situaci. Obvykle se také předpokládá, že vdovci měli snazší cestu ke vstupu do manželství a více možností ohledně výběru nevěsty. Časté a rychlé sňatky vdovců byly dlouhodobým celoevropským fenoménem, Margaret Pelling dokonce v této souvislosti mluví o mužské „*longue durée*“.⁴³⁶ Lze však také připustit, že vdovci byli mnohem více svázáni stereotypy „mužskosti“ a odpovídajícím očekávaným chováním, díky čemuž se nacházeli v obtížnější situaci než vdovy, jež přece jen mohly do určité míry převzít roli svých zesnulých

---

⁴³⁴ L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti*, s. 164-165. Na počátku devatenáctého století se nemanželsky rodilo pouze 5 % dětí, což odpovídá i situaci v 17. a 18. století. Srov. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 196-198.

⁴³⁵ V společenské a právní rovině přinesla změnu pohledu na problematiku nemanželských dětí a svobodného mateřství především osvícenská epocha, důležitý byl zejména josefský patent z roku 1782 o nemanželských dětech. D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*, s. 133-172.

⁴³⁶ M. PELLING, *Finding widowers*, s. 45-46.

manželů.⁴³⁷ Právě tato potřeba získat hospodyně nutila ovdovělé muže uzavírat nová manželství častěji a rychleji, než tomu bylo u žen.⁴³⁸ V případě domácností starších ovdovělých mužů mohla roli hospodyně převzít starší dcera, jejíž nové postavení v čele domácnosti vyjadřovalo například i oblékání matčiných šatů.⁴³⁹ I přesto absence ženy vážně narušovala chod domácnosti, proto bylo pro vdovce nejjednodušším a nejbezpečnějším řešením uzavřít nové manželství co možná nejdříve.⁴⁴⁰ V některých oblastech byli ovdovělí muži nuceni k novým sňatkům i znevýhodněním ve správním a fiskálním aparátu.⁴⁴¹ Kromě toho měli narozdíl od ovdovělých žen velmi nízkou šanci obdržet charitativní podporu, což mohlo být dalším z důvodů rychlých svateb vdovců.⁴⁴² Časnější uzavření druhého manželství v případě ovdovělých mužů souviselo i s kratší dobou povinného smutku.⁴⁴³

Tyto tendence lze doložit i ve zkoumané oblasti. Sonda do poměrů městečka Nový Rychnov prokázala, že v první polovině 19. století počet dříve ovdovělých ženichů více než dvojnásobně převýšil množství vdov, které uzavřely nové manželství.⁴⁴⁴ Více než třetina ženících se vdovců překročila v době smrti první manželky hranici padesáti let, zatímco ovdovělých žen se po padesátce provdala pouhá 3 %.⁴⁴⁵ Pravděpodobnost sňatku s vdovou byla v případě vdovců mladších čtyřiceti let velmi nízká a ani ve vyšším věku nepřekročila hranici 40 %. Naproti tomu ženy mohly druhý sňatek s mláďencem očekávat pouze pokud ovdověly mladé, po překročení čtyřicítky už šance na sňatek se svobodným mužem klesala

---

⁴³⁷ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 309-314.

⁴³⁸ Srov. také Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 70; O. HUFTON, *Frauenleben*, 310-313; A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 338.

⁴³⁹ P. SHARPE, *Survival strategies*, s. 222.

⁴⁴⁰ M. PELLING, *Finding widowers*, s. 50-51.

⁴⁴¹ S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction*, s. 10-11.

⁴⁴² P. SHARPE, *Survival strategies*, s. 224-225.

⁴⁴³ Ve Švédsku byla právně určena na půl roku u mužů a dvojnásobně dlouhé období v případě žen. M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood strategies*, s. 228. V Polsku se na konci 18. století 64 % mužů ženilo do pěti měsíců od smrti první ženy. Přibližně stejné procento žen se provdalo do roka, ale v prvních měsících po ovdovění žádná, protože nejprve bylo nutno vyloučit možnost těhotenství s prvním manželem. C. KUKLO – M. KAMECKA, *Marriage strategies*, s. 29-43.

⁴⁴⁴ V letech 1801 – 1855 v městečku Nový Rychnov uzavřelo nový sňatek 24 vdov a 59 vdovců.

⁴⁴⁵ Srovnatelné údaje lze uvést pro západočeské Štáhlavy, kde se 94 % mužů, kteří ovdověli před padesátkou, znovu oženili, sňatek uzavřela i čtvrtina vdovců, kterým bylo v okamžiku manželčina úmrtí více než šedesát let, zatímco ženy po pětačtyřicítce se podruhé nevdávaly. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 152.

na polovinu. Novorychnovské ovdovělé padesátnice již se svatbou s mláďencem vůbec nemohly počítat, zatímco tři ze čtyř vdovců starších šedesáti let si vzali dosud neprovdanou ženu.⁴⁴⁶ Podobně jednoznačně hovoří i údaje o intervalu mezi ovdověním a dalším sňatkem. Takřka 90 % mužů uzavřelo druhé manželství do dvou let po smrti první ženy, ostatní žili jako vdovci delší dobu, nejdéle však pět let. Oproti tomu období vdovství u žen mohlo trvat výrazně déle. Jak již bylo ukázáno, 9 % vdov uskutečnilo nový sňatek po více než 5 letech od smrti prvního manžela.

Jedna z mála studií, která se zabývá možností uzavřít druhé manželství pro obě pohlaví dokládá, že předpokládané rozdíly mezi muži a ženami nebyly tak velké. Dokazuje, že i v případě vdovců hrál velkou roli počet závislých dětí a majetek, i když věková hranice umožňující vstup do nového manželství byla posunuta až k šedesátce.⁴⁴⁷ Muži měli sice větší šanci znovu se oženit, s postupujícím věkem, vyšším počtem potomků a nižším majetkovým zázemím však museli snižovat své nároky na budoucí nevěsty. Byl již zmíněn případ Pavla Švestky, nezáměrného otce desíti dětí, který své potíže při hledání nové partnerky odůvodňoval mimo jiné špatnou finanční situací vrchnostenského zaměstnance. Dva roky po smrti první manželky se mu podařilo se znovu oženit. Jeho nevěstou se stala Terezie Chaloupková, třicetiletá svobodná matka dvou malých dětí, žena bez majetku a nadto s porušeným sociálním statutem.

Sňatek byl pro vdovce snazší zejména v sociálním ohledu. Muži po celý život zůstávali zástupci své původní rodiny a to bez ohledu na počet uzavřených manželství. Ženy měly situaci složitější. Už v okamžiku, kdy se provdaly poprvé, se stávaly součástí dvou rodinných struktur, vlastní a manželovy. Pokud se vdávaly podruhé, zůstávaly vázané na rodinu prvního manžela, především na své děti. Vdovci měli v tomto smyslu o poznání snazší pozici, neboť stáli v čele svého vlastního rodu.⁴⁴⁸ Vdovy i vdovci, kteří vstupovali do nového manželství se zpravidla snažili zajistit si své postavení a dědické nároky pečlivěji, než lidé, kteří sňatek uzavírali poprvé. Gesa Ingendahl doložila, že ovdovělé ženy, které si braly vdovce, si takřka vždy nechávaly svůj majetek a dědictví smluvně pojistit, zatímco při sňatku vdov a svobodných mužů byly svatební smlouvy sepisovány jen

---

⁴⁴⁶ Podrobněji tabulka č. V. 1. 14.

⁴⁴⁷ A. BIDEAU, *A demographic and social analysis*, s. 32-39.

⁴⁴⁸ E. ENNENOVÁ, *Ženy*, s. 76.

ve třetině případů.⁴⁴⁹ Významnou roli jistě hrály i zcela osobní motivy a obavy z každodenních obtíží. Zejména pro vdovu, která zažila relativní svobodu rozhodování při řízení vlastní rodiny a usedlosti, mohl být sňatek s vdovcem problematický, protože znamenal přesun do cizí, jinak zavedené domácnosti, jíž nedávno spravovala manželova předchozí žena.⁴⁵⁰ Na druhou stranu mohl být sňatek s přestárlým mužem vědomou strategií, jejímž uplatněním mohla žena relativně snadno nabýt majetek.⁴⁵¹

Patrně nejčastějším obrazem souvisejícím s vícečetnými sňatky je negativně konotovaná představa macechy. Otcové měli mnohem větší vliv na řízení osudů svých dětí než matky, rozhodovali o jejich životním osudu, sňatku, profesi. Otcovská moc – *patria potestas* znamenala autoritu, zatímco „moc“ ženy spočívala především v lásce potomků, na které měla sílu působit. Mateřství a s ním spojená mateřská láska byly vnímány jako přirozená úloha a povinnost ženy. Jejich potlačení či porušení vždy znamenalo odsudek, a to i v případě, že se jednalo o „vyvdané“ děti.⁴⁵² Na počátku raného novověku se vedle mateřské lásky začala prosazovat také láska otcovská. Otcovství mělo však nadále především sociální a veřejný charakter, zatímco symbolem a důkazem mateřské lásky byly především porodní bolesti a fyzické nasazení ženy při péči o potomka.⁴⁵³ Otec vedle toho působil i jako vzor a první učitel svých dětí, zejména synů. Žena naproti tomu tradičně zodpovídala za výchovu dívek, místo dcery bylo vždy po boku matky.⁴⁵⁴ Osiřelé děti byly považovány za politováníhodné, představa utiskovaného sirotka patřila mezi časté folklorní náměty. Lidová vyprávění zaznamenávají napjaté vztahy mezi dětmi vdovce a jejich

---

⁴⁴⁹ G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 279-288.

⁴⁵⁰ E. FOYSTER, *Marrying*, s. 113.

⁴⁵¹ Richard Grassby uvádí případy žen, které díky několika krátkým svazkům nahromadily formou dědictví značné jmění. R. GRASSBY, *Kinship and capitalism*, s. 147.

⁴⁵² Symbolem dokonalé mateřské lásky byla samozřejmě Panna Maria. Vedle obrazu Madony s dítětem a trpící Matky stojící pod křížem bylo velmi oblíbené ztvárnění scény z dětství Panny Marie vyučované sv. Annou. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 292-298.

⁴⁵³ Claudia OPITZ, *Mutterschaft und Vaterschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 137-153; Heinrich R. SCHMIDT, *Hausväter vor Gericht. Der Patriarchalismus als zweischneides Schwert*, in: M. DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten*, s. 213-236.

⁴⁵⁴ Představa, že dcera bude věrným obrazem své matky zacházela až do extrémů, předpokládalo se například, že matka-čarodějnice vychová i ze své dcery čarodějnici. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 292-305.

macechou, postava otčima se neobjevuje tak často.⁴⁵⁵ Zatímco ztráta otce znamenala především absenci právní ochrany dítěte, která však byla zaručena i zákonem a působením veřejných institucí, přítomnost macechy evokovala v první řadě nedostatek každodenní péče, emocionální averzi a nenahraditelnost vlastní matky.⁴⁵⁶ Pro odrůstající děti ale byla svatba ovdovělého otce patrně přijatelnější, než nový sňatek matky, protože v osobě matčina ženicha přicházel na usedlost hospodář, mající hlavní slovo.⁴⁵⁷

Předcházející odstavce ukázaly, že vstup do nového manželství byl v případě vdov podmíněn řadou faktorů, které však nelze generalizovat a zužovat na výsledky statistiky. Sňatky ovdovělých žen sice odpovídaly demografickým, ekonomickým i společenským okolnostem, zároveň v nich jsou patrné individuální osobní a rodinné strategie. Při rozhodování pro nebo proti novému manželství vstupoval do hry nejen věk či zdravotní stav ženy, ale také majetek a především právní vztah, který k němu dotyčná zaujímala. Důležitá byla také přítomnost dětí i jiných příbuzných. Je však nutné zdůraznit velký podíl osobního rozhodování ženy, které bylo důležité zejména při vlastním výběru budoucího partnera. Zvažování nového sňatku bylo velmi obtížné už proto, že jednou uzavřené manželství nebylo možné zrušit. Ovdovělá žena se ve většině případů musela ohlížet nejen na své zájmy, ale nesla i zodpovědnost za své děti a usedlost. Vdovy si toho byly vědomy a věděly, že pokud svého nového partnera vyberou špatně, poznamená to nejen jejich vlastní život, ale i osudy celé jejich rodiny. Výběr nového manžela byl proto velmi pečlivý⁴⁵⁸ a sňatku vdovy někdy předcházelo i několikaleté rozvažování. O tom, že pro řadu žen nebylo uzavření nového manželství nutností, svědčí i vysoký podíl vdov, které preferovaly jiné řešení své situace.

---

⁴⁵⁵ Opět je možné zmínit některá přísloví, například „svedené děti, svedené neštěstí“, „kolik vran bílých, tolik macech dobrých“. František Ladislav ČELAKOVSKÝ, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978, s. 242-244.

⁴⁵⁶ Jednou z příčin negativního obrazu nevlastního rodičovství mohl být fakt, že děti z prvního manželství leckdy po sňatku pozůstalého rodiče opouštěly původní rodinu. Venkovské usedlosti musely řešit neustálé napětí mezi potřebou pracovních sil a nutností je uživit, takže po příchodu nové manželky hospodáře děti z prvního manželství zpravidla odcházely, ať už do služby, nebo kvůli sňatku a založení vlastní domácnosti. Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Existuje středoevropský model rodiny pro předstatistické období?*, in: Blanka FILIPCOVÁ (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 100.

⁴⁵⁷ Beatrice MORING, *Widowhoodoptions and strategies in preindustrial northern Europe: socioeconomic differences in household position of the widowed in 18th and 19th century Finland*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 79-99.

⁴⁵⁸ Slovy Alice Velkové, ovdovělé ženy „nebyly ochotné provdat se kohokoliv.“ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 338.

III. 2. Vedení usedlosti

V kapitole č. II. 3. již byly zmíněny právní podmínky, za kterých se ženy mohly postavit do čela domácnosti. Cesta k samostatnému hospodaření se otvírala pouze ovdověním, protože svobodné ženě nemohla být správa usedlosti svěřena. Možnost stanout v čele hospodářství nezávisela jen na zákonných normách, ale i na celkové sociální a ekonomické situaci gruntu i regionu. Podle Vladimíra Procházky mělo v raném novověku hospodaření ovdovělé ženy vždy charakter provizoria, které bylo v krátké době vyřešeno předáním usedlosti nebo nástupem nového manžela vdovy.⁴⁵⁹ Autor však zároveň podotýká, že z právního hlediska se ženám nekladly žádné překážky ohledně držení statků a samostatné hospodaření vdovy naráželo především na praktické, hospodářské potíže.⁴⁶⁰

Příklad jihočeského Chýnovska ukázal, že v období po třicetileté válce se do čela usedlosti postavilo jen velmi málo vdov. Tento jev souvisel s celkovou nestabilitou nemovitostní držby, problémem udržet prosperitu v poválečných časech a velkými nároky vznášenými na majitele gruntů.⁴⁶¹ Výzkum prokázal, že i zdejší hospodáři-muži raději brzy předávali své usedlosti a dávali přednost výměnku, který přinášel stabilní příjem v podobě výměnkářských dávek a umožňoval ekonomickou aktivitu nezatíženou vrchnostenskými povinnostmi. Podobné výsledky přineslo i zkoumání převodů poddanských usedlostí na frýdlantském panství v téže době. Usedlosti zde byly často prodávány nepříbuzným kupcům po poměrně krátké době hospodaření původního majitele.⁴⁶²

Postupně se však situace konsolidovala a po roce 1750 již hospodáři většinou předávali grunty svým příbuzným, nejčastěji synům nebo zeťům. Prodloužila se i doba, kterou strávili v čele usedlosti.⁴⁶³ Stoupající kontinuitu hospodaření jednotlivých rodin na

---

⁴⁵⁹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 373-380.

⁴⁶⁰ Tamtéž, s. 104-105.

⁴⁶¹ Josef Grulich uvádí, že v jím sledovaném období pouze 36 z celkového počtu asi 1000 zkoumaných venkovských usedlostí bylo řízeno ženami. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268. V letech 1625 – 1825 takřka 30 % usedlostí vřesecké rychty po smrti původního hospodáře přebírali noví manželé vdov. TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo*, s. 34-42.

⁴⁶² D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 123-141.

⁴⁶³ Zatímco v letech 1625 – 1710 byly vřesecké selské grunty předávány v 80,6 % a chalupnické usedlosti v 84,0 % případů cizím osobám, v následujícím období poklesla tato čísla na 30,9 % u sedláků a 27,3 % u chalupníků. V období 1625 – 1710 celých 88,8 % hospodářů předávalo své usedlosti do 20 let od převzetí, v letech 1711 – 1795 to bylo jen 46,3 %. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291-322. Rychlé střídání majitelů usedlostí je považováno za doklad nestability především v případě, že počet hospodářů na jedné usedlosti během 50 let přesáhl průměrnou hodnotu 2,5. Tato nestabilita je doprovázena také zvýšenou migrací obyvatelstva. TÝŽ, *Převody*, s. 120-136.

konkrétních usedlostech doložila pro 18. století i Alice Velková. Prokázala, že na přelomu 17. a 18. století začal vznikat rodový majetek, který se jednotlivé rodiny snažily udržet a lpěly na zachování gruntu alespoň v rámci širší rodiny.⁴⁶⁴ Prvořadým zájmem i ctí každého hospodáře se stávalo udržení, rozšíření a předání gruntu zděděného po předcích.⁴⁶⁵

Významnou roli při změnách majitelů sehrávaly platné právní normy týkající se předávání poddanských hospodářství. Rozlišovalo se mezi zakoupenými a nezakoupenými usedlostmi, přičemž pouze zakoupení hospodáři měli právo s grunty manipulovat, odkazovat je či předávat. Úplnými vlastníky svých nemovitostí bývali pouze svobodníci, tedy držitelé živností osvobozených od poddanských povinností. Vrchnosti si udržely pravomoc zasahovat do poddanské držby, činily tak pouze v případě, že se poddaní dopustili neposlušnosti, nebo nebyli schopni grunt řádně spravovat a plnit své závazky. Odúmrť, která dávala vrchnostem právo zabrat usedlost po smrti jejího držitele, byla na jednotlivých panstvích postupně rušena už od konce 15. století.⁴⁶⁶

Zatímco v 16. století, které bylo obdobím konjunktury, byla velká část usedlostí zakoupená, v období po roce 1618 počet nezakoupených gruntů vzrostl. Tento vývoj byl dán celkovým úpadkem a vyčerpáním způsobeným třicetiletou válkou. Vzhledem k nedostatku hospodářů však mohly být statky děděny a předávány takřka automaticky. Na některých panstvích na přelomu 17. a 18. století docházelo i ze strany vrchnosti ke snahám o obnovení zákupu, který se ukázal být důležitým stabilizačním činitelem.⁴⁶⁷ V době nestability po třicetileté válce, kdy byla většina usedlostí prodávána nepříbuzným osobám, nebyly přesně stanoveny zásady dědického nástupnického práva k usedlostem. Až do roku 1869 platilo, že selské grunty byly v zásadě nedělitelné. Jejich držení se mohl ujmout pouze jeden z potomků starého hospodáře, aniž by bylo určeno který. Pravidla dědické posloupnosti se regionálně odlišovala, všeobecně ale byli preferováni mužští potomci před dcerami. Často byla uplatňována zásada dědických nároků nejmladšího syna, potvrzená rozhodnutím dvorské rady válečné z roku 1771. Roku 1769 české gubernium ponechalo rozhodnutí ohledně dědice zcela na vůli otce-hospodáře. Tento trend ještě posílilo vydání

---

⁴⁶⁴ Trh s nemovitostmi se v západních Čechách „rozhybal“ až v 19. století, kdy někteří hospodáři začali preferovat osobní strategie, vedoucí k zajištění užší rodiny, před zájmy rodinného gruntu. A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 825-834.

⁴⁶⁵ J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 133.

⁴⁶⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95-126, 207-237.

⁴⁶⁷ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-101.

patentu potvrzujícího kšaftovní právo poddaných roku 1786. O rok později vyšel císařský patent ustanovující jako dědice nejstaršího syna v případě, že by dosavadní hospodář zemřel bez závěti.⁴⁶⁸

K recepci posledně zmíněného patentu z roku 1787 docházelo jen pozvolna, i když se postupně ukazovaly jeho výhody oproti staršímu systému. Preferování mladších synů jako dědiců umožňovalo starým hospodářům delší držení gruntu, díky čemuž mohli postupně vyplácet své děti a usedlost předávat méně zatíženou dluhy na podílech. Často se ale stávalo, že se otec dospělosti svého nástupce a předání usedlosti vůbec nedožil. Tím se otvírala příležitost pro prozatímní hospodaření vdov a jejich druhých manželů, i když v případě nutnosti mohl otcovskou usedlost převzít kterýkoli jiný syn, případně dcera. Pokud byla usedlost postupována staršímu synovi, stoupala pravděpodobnost, že předání usedlosti z otce na syna proběhne hladce, bez mezičlánku dočasného hospodaření. Sňatek dědice usedlosti a věno jeho nevěsty také napomohlo plynulému a postupnému vyplácení ostatních dětí starého hospodáře.⁴⁶⁹

Dědické právo nejstaršího či nejmladšího syna nebylo žádným rigidním pravidlem, ale spíše tendencí nebo preferovaným řešením. V případě předčasné smrti hospodáře mohlo dojít k převzetí usedlosti kterýmkoli dítětem či jiným příbuzným.⁴⁷⁰ Lze předpokládat, že zvláště při předání usedlosti mezi živými hrála důležitější úlohu než zákonné normy aktuální rodinná konstelace. Nároky na nového hospodáře byly velmi vysoké, musel nejen udržet usedlost pro sebe, ale zároveň zajistit rodičům výměnek a sourozencům vyplatit jejich podíly, bez kterých se mohli jen těžko osamostatnit. Bylo tedy v zájmu celé rodiny, aby se novým majitelem usedlosti stal pokud možno ten nejschopnější. Odstupující hospodáři samozřejmě nejlépe znali své děti a pokud měli o předpokládaném nástupci nějaké pochybnosti, jistě byli schopni své rozhodnutí změnit. Pokud se vybranému dědici naskytla možnost získat „místo“ jinde, bývalo této příležitosti využito a na jeho místo nastoupil jiný potomek.

---

⁴⁶⁸ A. VELKOVÁ, *Zásahy státu*; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 275-276.

⁴⁶⁹ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 101-108; A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 150-163.

⁴⁷⁰ Srov. Georg FERTIG, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhundert*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 106-108.

To se projevovalo tím, že na místa hospodářů nastupovali synové narození v různém pořadí. Například v jihočeském Záblatí nastupovali prvorození a druhorození synové stejně často.⁴⁷¹ Jasnou preferenci synů určitého pořadí se nepodařilo doložit ani pro Chýnovsko.⁴⁷² Poněkud odlišný byl vývoj na západě Čech, kde byla prokázána poměrně důsledná recepce dědického patentu z roku 1787. Jeho postupné přijetí se zejména od dvacátých let 19. století odráželo nejen v oblasti předávání usedlostí, ale i ve sňatkovém věku a životních vyhlídkách sourozenců dědiců usedlostí. Analýza kšaftů z této oblasti však ukázala, že pokud docházelo k předání usedlostí závětí, odkázalo celých 43 % testátorů majetek jinému dědici, než byl nejstarší syn.⁴⁷³

V souvislosti s dědickým právem bývá diskutována teorie, jíž německá historiografie označuje jako „*Stellenmechanismus*“ či „*Nischenmechanismus*.“ Tato myšlenka, která vychází z postulátů Johna Hajnala o západoevropském modelu rodiny a tzv. „Mackenrothovy teorie“ o řetězci mezi dědictvím, převzetím usedlosti, manželstvím a porodností v evropských předindustriálních společnostech, má dlouhou vědeckou tradici.⁴⁷⁴ Podle této teorie bylo uzavření sňatku závislé na zisku „místa,“ tedy živnosti skýtající obživu pro nově založenou domácnost. Především pro muže mělo být v podstatě nemožné vstoupit do manželství dříve, než dosáhli samostatnosti a získali vlastní, nezávislý zdroj obživy. Pro venkovskou rodinu se mělo stát zcela zásadním okamžikem předání rodné usedlosti dědici, který by tímto nabyl zcela zvláštního postavení. Přebírání živností se přitom mělo řídit jasnými a takřka nezměnitelnými pravidly a zákonitostmi.

Zatímco v makroperspektivě vycházející ze statistického bádání lze tyto postuláty pokládat za věrohodné, mikrohistorické bádání Hajnalovu teorii i „*Stellenmechanismus*“ zpochybnilo.⁴⁷⁵ Ukázalo se totiž, že spíše než o evropském sňatkovém modelu je třeba

---

⁴⁷¹ Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.

⁴⁷² J. GRULICH, *Okolnosti*, s. 117-118.

⁴⁷³ A. VELKOVÁ, *Sňatkový věk*; TÁŽ, *Proměny*, 842-845; TÁŽ, „*Kdyby mi pánbůh*“, s. 531.

⁴⁷⁴ Otázce fungování výše zmíněných principů se věnuje sborník Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, který jednoznačnou platnost Hajnalova modelu i teorie *Stellenmechanismu* vážně zpochybnil. V českém prostředí se těmito otázkám ve spojitosti s českým dědickým právem věnuje E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-94. Nověji k tomuto tématu A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 848-852.

⁴⁷⁵ Srov. G. FERTIG, „*Wenn zwey Menschen*“, Podtrhuje nutnost mikrohistorického přístupu pro bádání o venkovském obyvatelstvu. Zároveň dokládá, že populační vývoj oblasti často více než na dědickém právu závisel na růstu cen a ekonomické situaci v regionu.

mluvit o soustavě různých systémů, které se proměňovaly v závislosti na aktuální společenské a ekonomické situaci a v jejichž rámci bylo možné uplatňovat rodinné a individuální strategie. Hermann Zeitlhofer na základě výzkumu sňatečnosti a transferu usedlostí v jihočeské farnosti Kapličky dokázal, že počet domácností výrazně převyšoval počet domů a že řada rodin mohla existovat bez přímého vlastnictví půdy.⁴⁷⁶ Christine Fertig doložila, že předání usedlosti a sňatek dědice nebyly „přelomovými body“ v životě venkovské rodiny, protože ke generační výměně v čele hospodářství docházelo postupně a změna byla dlouho připravována.⁴⁷⁷ V rámci domácnosti často žila rodina dědice usedlosti, který postupně přebíral povinnosti a práva hospodáře, aniž však muselo dojít k oficiálnímu transferu. Druhou možností bylo formální převedení usedlosti, při kterém si odstupující otec vymíňoval, že nadále zůstane spolujednatel nebo hospodářem. Podobné rozhodnutí mohlo být i výsledkem tlaku dědice na dosavadního držitele usedlosti.⁴⁷⁸

Tento systém byl pro své účastníky jistě výhodný, badateli však často znemožňuje odpovědět na otázku, kdo byl v konkrétní době skutečnou hlavou domácnosti a kdy přesně grunt předal, respektive získal. V případě ovdovělých hospodyň je problematika o to složitější, že vdovám jakožto dočasným hospodyním nebyl zpravidla činěn zvláštní zápis do gruntovní knihy. Určité vodítko mohou poskytnout seznamy majitelů usedlostí, ty však zaznamenávají právní majitele a nezohledňují ony hospodáře či hospodyně, jež byli skutečnými, respektovanými hlavami rodiny. V případě ovdovělých žen mohl být tlak na alespoň formální převedení usedlosti ve prospěch dědice ještě vyšší, než když šlo o stárnoucího hospodáře. Z výzkumů Sheilagh Ogilvie a Jeremy Edwardse vyplývá, že i kvůli tomu bylo v raně novověkých Čechách méně ženských hlav domácností než v jiných evropských zemích. Podíl samostatných hospodyň měl sestupnou tendenci, zároveň kolísal

---

⁴⁷⁶ Herman ZEITLHOFER, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640 – 1840*, in: J. SCHLUMBOHM – Ch. DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen*, s. 36-89. K teorii Stellenmechanismu blíže TÝŽ, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650 – 1840*, in: Markus CERMÁN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257-276.

⁴⁷⁷ Ch. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 65-89.

⁴⁷⁸ Jarmila Šťastná uvádí, že v chudých oblastech s vysokým podílem domácí textilní výroby nebyly usedlosti oficiálně předávány a rodiny starého i nového hospodáře žily často pohromadě, aniž byl formálně stanoven výměnek. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283-290. Tendenci k „nepředávání“ usedlostí především mezi řemeslnickými vrstvami obyvatelstva doložila i A. VELKOVÁ, *Složení domácností*, s. 142-146. K problematice předávání usedlostí obecněji TÁŽ, *Proměny*, s. 834-852.

v závislosti na přírodních, společenských i ekonomických podmínkách. „Proti“ ženám v čele usedlostí působila řada faktorů, mimo jiné i růst tržně zaměřené ekonomiky, protože pro samostatné hospodyně bylo výhodnější udržování tradičního rodinného hospodaření.⁴⁷⁹

Alice Velková, která zkoumala postavení venkovanek 19. století, naopak na základě normativních pramenů prokázala zvyšující se práva žen k rodinnému majetku.⁴⁸⁰ Šance vdov na samostatné držení usedlosti se zvyšovala po přijetí zákonných norem ohledně dědického práva v letech 1786 – 1791. V důsledku ustanovení výsadního dědického práva nejstaršího syna se snížila šance vdov na uzavření nového manželství, protože již nemohly svým ženichům nabídnout prozatímní hospodaření do zletilosti mladšího syna. Důležitá byla ustanovení patentu o dědickém právu z roku 1791, která ženám umožnila samostatné držení usedlostí a nechávala na jejich vůli, kdy usedlost předají. Řadě žen pomohlo potvrzení kšaftovního práva pro poddané roku 1786, protože někteří hospodáři se snažili své ženy pomocí poslední vůle zabezpečit. Vzhledem k tomu, že v případě Nového Rychnova je možné zkoumat pouze poměrně úzký časový úsek, nelze říci, jak se zmiňované reformy odrazily na počtu ovdovělých žen a na jejich životních osudech. Nemožné je například sledovat předpokládanou změnu po zavedení nástupnických nároků nejstaršího syna. Takřka všechny evidované ženy ovdověly až po roce 1786 / 1787. Jejich nástupce buď určil testament zemřelého hospodáře, nebo ze zákona dědil nejstarší syn.

Z tabulek č. V. 1. 4. a V. 1. 5. je zřejmé, že samostatné hospodaření bylo po celé bádané období často preferovaným řešením životní situace vdovy. Déle než dva roky stálo v čele usedlosti prokazatelně 85 vdov, tedy 13,3 % z celkového počtu ovdovělých, což je o 3,5 % méně než žen, které uzavřely nové manželství. Je-li srovnávána situace, ve které se ovdovělé ženy nacházely dva roky po ovdovění, ukazuje se, že v jednotlivých desetiletích byl počet žen, které hodlaly alespoň nějakou dobu samy hospodařit, stejný nebo vyšší než těch, které se snažily rychle provdat. Výjimku tvoří období let 1785 – 1795, kdy se provdalo 16 žen, ale do čela usedlosti se nepostavila ani jediná. Je možné, že se tu odrazily změny v právním řádu, které podtrhuje Alice Velková. Vdovy se zároveň v tomto období

---

⁴⁷⁹ Na počátku novověku tvořil podíl ženských hlav domácností v Čechách 1 % – 8 % z celkového počtu domácností, zatímco v evropských státech býval tento podíl 13 – 18 %. S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 14-17.

⁴⁸⁰ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 851-854.

stávaly žádanými nevěstami proto, že ženatí muži v čele usedlostí nepodléhali vojenským odvodům, které hrozily v době napoleonských válek.

Jedenáct žen, které po prvním ovdovění hospodařily déle než dva roky, po určité době znovu uzavřelo sňatek. U některých mohla být tato prodleva způsobena například snahou dobře uvážit vstup do nového manželství a výběr ženicha. Jiné se snažily před uzavřením druhého manželství vyjasnit poměry v původní rodině, případně počkat, až budou všechny děti soběstačné. Některé ženy se napřed pokusily hospodařit samy a až poté se přiklonily k alternativě druhého sňatku. Co všechno mohlo být příčinou takové změny názoru? V určitých případech mohly být důvodem zcela osobní pohnutky ovdovělé ženy. Jiné vdovy po čase shledaly, že samostatné hospodaření prostě nezvládají. Pro některé bylo motivací k sňatku vědomí, že s přibývajícími léty již na všechny povinnosti nebudou stačit. Důvodem mohla být i potřeba zaštitit se mužskou autoritou v případě, že byl na vdovu vyvíjen tlak ze strany příbuzných prvního manžela nebo i vlastních potomků, kteří se snažili získat usedlost pro sebe.⁴⁸¹

Mezi samostatnými ovdovělými hospodyněmi byly velké rozdíly nejen v sociální a ekonomické rovině, ale i v jejich právním postavení. Hospodařit bylo oprávněno bylo 115 žen, z nichž pouze 59 zůstalo v čele usedlosti déle než dva roky. Ostatní svého práva nevyužily a o vedení gruntu neprojevíly zájem. Zpravidla se rychle se provdaly (31 případů), nebo usedlost prodaly či postoupily některému z dětí. Například třiašedesátiletá Kateřina Buštová z Nového Rychnova směla podle kšaftu svého muže hospodařit až do své smrti. Chalupu však okamžitě předala své nejmladší dceři Marianě a jejímu manželovi. Svě rozhodnutí nijak nezdůvodnila. K předání usedlosti ji nenutil její zdravotní stav, protože zemřela až po šesti letech života na výměnku. Zřejmě na ni příliš netlačili ani příbuzní, neboť dvě starší dcery byly vdané a „vybyté“ už za života otce a dědička Mariana byla v době zisku usedlosti teprve jednadvacetiletá. Motivací ovdovělé Kateřiny byl patrně výměnek a pojištění zánosu, který tvořil bezmála polovinu ceny chalupy. Vdova měla jistou poklidnou existenci, v případě sporů by si totiž mohla

---

⁴⁸¹ Doložena jsou například udání na neschopnost podávané příbuznými hospodařící vdovy, kteří usilovali o to, aby byla usedlost předána jim. S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 22-23.

nárokovat vyplacení svého věna, což by pro nové držitele usedlosti znamenalo nemalou zátěž.⁴⁸²

Některé ženy byly (spolu)majitelkami usedlosti a mohly stát v jejím čele takzvané „*do libosti*“. Toto právo jim zaručovala svatební smlouva či zápis v pozemkové knize a potvrzoval manželův testament. Jiné měly hospodařit pouze prozatímně, „*do zrostu*“ dědice, kterému byly povinny usedlost předat. „*Zrostem*“ byla míněna právní zletilost, ustanovená na 24. rok věku. Ještě důležitější než stáří byla faktická způsobilost k vedení usedlosti. Venkovská společnost považovala za dostatečně schopné i jedince mladší čtyřiaadvaceti let. Po dosažení dvacátých narozenin se mohl muž bez větších problémů postavit do čela domácnosti, ojediněle se vyskytovali i hospodáři mladší. Například Rosálie Procházková z Trsova měla po svém ovdovění roku 1837 hospodařit ještě šest let, do dospělosti syna Prokopa. Odpovědnost za okamžitou opravu domku, který hrozil zřícením a nebezpečím úrazu, však vrchnost ihned přenesla na budoucího, teprve osmnáctiletého dědice.⁴⁸³ Jen u některých samostatně hospodařících žen lze na základě gruntovních knih konkrétně říci, jaké bylo jejich postavení z právního hlediska a kdy přesně hospodařily. V případě řady vdov docházelo k výše zmíněnému postupnému předávání usedlosti. Lze například zachytit situaci Kateřiny Pavlíčkové, milíčovské chalupnice, která ovdověla jako devětačtyřicetiletá roku 1818. Jejímu nejstaršímu synovi a budoucímu dědici Matějovi bylo v té době 16 let. Usedlost měla zdědit vdova, protože byla její spolumajitelkou, ale rozhodla se ji zadarmo, „*bez náhrady*“ přepsat na syna Matěje. Ve smlouvě o odstoupení chalupy si však vymínila, aby do smrti „*se vším vládla*“. V čele usedlosti je evidována až do svého úmrtí roku 1844, kdy na její místo ve svých dvaadvaceti letech konečně nastoupil syn Matěj.

Další východisko pro sledování držby usedlostí vdovami poskytují nejruznější soupisy obyvatelstva. Lze využít seznam vlastníků půdy stabilního katastru z roku 1829.⁴⁸⁴ Závěr sledovaného období zachycuje soupis majitelů usedlostí, vypracovaný v souvislosti

---

⁴⁸² NA Praha, *APA, Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 28 b; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 335; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 207 b.

⁴⁸³ Krátce poté Prokop z Trsova z neznámých důvodů odešel, načež vdova domek prodala. Zemřela zde o 26 let později, jako osmdesátiletá výměnkářka. Není známo, z jakých důvodů se Rosálie nemohla, nebo nechtěla postavit do čela usedlosti, přestože jí v době ovdovění bylo teprve 54 let. Výměnkem pojištěným při prodeji domku však zabezpečila nejen sebe, ale i postiženého syna Jana. Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 131 ab.

⁴⁸⁴ Na Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

s vyvázáním z povinnosti placení desátku v roce 1849.⁴⁸⁵ Oba seznamy zaznamenávají jména právních vlastníků usedlostí, bez ohledu na to, kdo byl oním „plnomocným“ hospodářem respektive hospodyní, tedy faktickou hlavou domácnosti. Lze také předpokládat, že v případě krátkodobého, prozatímního hospodaření vdovy, která měla usedlost v dohledné době předat určenému nástupci, mohlo být do seznamu rovnou zapsáno jméno dědice. Pro poslední část sledovaného období poskytují informace zповědní seznamy, které zachycují hierarchii uvnitř domácností. Tento pramen měl v době svého vzniku k zapisovaným rodinám nejbližší, protože byl vytvářen kněžími, kteří byli s obyvateli farnosti v těsném kontaktu. Je pravděpodobné, že spíše než nominální vlastníci jsou v čele usedlostí zaznamenáni hospodáři, mající v rodině hlavní slovo.⁴⁸⁶ Pro srovnání byl zvolen první z řady dochovaných zповědních seznamů, vypracovaný pro rok 1833. Tento seznam má chronologicky blízko k soupisu majitelů půdy ze stabilního katastru a především poskytuje dostatek údajů, neboť právě v období let 1826 – 1835 stálo v čele usedlostí nejvíce žen.

Stabilní katastr zaznamenává k roku 1829 v městečku Nový Rychnov tři samostatné hospodyně, které tvořily 2,1 % všech hospodářů. Zповědní seznam z roku 1833 přináší údaj třikrát vyšší, v Novém Rychnově mělo hospodařit devět žen, jinými slovy 6,3 % usedlostí bylo spravováno vdovami. Toto číslo odpovídá údajům zjištěným z matrik a gruntovních knih, počet samostatných hospodyň se zvýšil kvůli většímu počtu zemřelých držitelů gruntů. Seznam majitelů usedlostí z roku 1849 uvádí v celé zkoumané oblasti deset hospodyň, tedy necelé 3,5 %. Uvedené procentní podíly domácností vedených vdovami jsou nižší, než čísla udávaná zahraničními badateli pro raný novověk.⁴⁸⁷ Přesto se jedná o poměrně významný podíl domácností, jež svědčí o tom, že hospodaření vdovy nebylo úplnou výjimkou.

Doba, kterou strávily jednotlivé ovdovělé hospodyně v čele svých usedlostí, byla velmi různorodá. Obvyklé bylo krátké, přechodné držení usedlosti, trvající maximálně rok nebo dva. Během tohoto období se vyřizovala pozůstalost zemřelého hospodáře, řada žen

---

⁴⁸⁵ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 79, kart. 13.

⁴⁸⁶ Seznamy až na výjimky podávají shodné informace o jménech hospodářů v dané době.

⁴⁸⁷ Ve Wildbergu bylo roku 1736 15 % domácností vedeno vdovami, S. OGILVIE, *A Bitter living*, s. 213. Vyšší počty ženských hlav domácností bývají zaznamenány pro města, Olwen Hufton uvádí, že průměrně jejich podíl dosahoval kolem 12 %. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 343.

zvažovala nový sňatek, vyjednával se prodej, nebo podmínky předání usedlosti, které bylo často vázáno na sňatek dědice. Zajímavější je obrátit pozornost na 85 žen, které zůstaly v čele usedlosti déle než dva roky, tedy na ty, jež se alespoň pokusily samostatně hospodařit. Celkem 26 žen (= 30,6 %) stálo v čele gruntu poměrně krátce, 3 – 5 let. Nejobvyklejší bylo držení usedlosti po dobu 6 – 10 let (32 případů = 37,6 %), 18 žen (= 21,2 %) bylo hospodyněmi déle než deset let, z toho pěti se podařilo hospodařit déle než 20 let.⁴⁸⁸ Srovnatelné výsledky jsou uváděny pro západočeské Štáhlavsko, kde ovdovělé ženy nejčastěji hospodařily 5 – 9 let. Ani v této oblasti nebylo výjimkou, že vdovy, které měly k usedlosti dispoziční právo, zůstávaly v jejím čele velmi dlouho, nelze tedy pochybovat o tom, že řízení hospodářství bylo jejich vlastní volbou.⁴⁸⁹

Nejdéle zůstala samostatnou hospodyní hojkovská selka Kateřina rozená Kubů, která v čele své usedlosti setrvala celých 37 let. Její manžel, tkadlec Jan Voříšek zemřel roku 1807, když jejich synu Vojtěchovi nebyl ještě ani rok. Kateřina stála v čele usedlosti až do své smrti, patrně však nebyla úplně sama. Čtyři roky po ovdovění porodila nemanželskou dceru, jejíž otec mohl být Kateřině oporou při vedení domácnosti. K sňatku, který by znamenal ztrátu rozhodujícího postavení, se však neodhodlala. Samostatnost této ovdovělé hospodyně potvrdil i zápis v matrice zemřelých, kde byla uvedena pouze svým dívčím jménem, kterým byly nadále „*po chalupě*“ označováni i její potomci.⁴⁹⁰ Pro řadu žen bylo samostatné hospodaření zajímavou životní perspektivou. Nesporně však s sebou neslo řadu obtíží. Je proto důležité se ptát, které ženy se k samostatnému hospodaření odhodlaly a za jakých podmínek měly šanci v tomto postavení uspět.

Ze srovnání tabulek č. V. 1. 7. a č. V. 1. 11. je zřejmé, že věková skladba žen, jež se rozhodly pro nový sňatek, a vdov, které samostatně hospodařily, je velmi odlišná. Je patrné, že ženy, které ovdověly před dosažením čtyřicítky, zpravidla preferovaly manželství, zatímco po překročení této věkové hranice výrazně přibývalo žen, které se odhodlaly k samostatnému hospodaření. Snaha postavit se do čela usedlosti výrazně klesala až po

---

⁴⁸⁸ Devět žen hospodařilo 11 – 15 let, čtyři ženy 16 – 20 let, pět žen více než dvacet let. U devíti žen se nepodařilo přesně zjistit, jak dlouho stály v čele usedlosti, u většiny z nich se jednalo o dobu dlouhou přibližně 6 let.

⁴⁸⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 257-259.

⁴⁹⁰ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 32, knihy č. 14 – 32.

šedesátce.⁴⁹¹ Se stoupajícím věkem se také snižovala doba samostatného hospodaření. Nejenže starší ženy měly častěji dospělé potomky a méně sil k zvládnutí řízení chodu usedlosti, ale také se zvyšovala pravděpodobnost úmrtí hospodyně. Takřka 40 % všech samostatných hospodyň ovdovělo v době, kdy jim bylo mezi čtyřiceti a padesáti lety. V tomto věku se ještě mohly vdát, ale perspektiva samostatného hospodaření pro ně zřejmě byla zajímavější. Především se zdá, že pro ženy této věkové kategorie byl nástup do čela usedlosti nejsnazší. Pokud nebyly nemocné, měly v tomto věku dostatek fyzických sil k zvládnutí hospodaření. Během doby strávené v čele gruntu po boku manžela stihly nabýt zkušenosti a také získat autoritu, která jim samostatné hospodaření usnadnila.⁴⁹² Delší držení usedlosti manželským párem znamenalo větší pravděpodobnost, že grunt bude v době úmrtí hospodáře vyplacen a nebudou na něm váznout břemena v podobě výměnku či povinnosti splácet podíly sourozencům. Ovdovělé ženy v tomto věku měly odrostlé děti, které jim byly schopny s hospodařením pomoci, zároveň však ještě nepožadovaly předání usedlosti ve svůj prospěch.

Mladší vdovy zpravidla preferovaly nové sňatky, bezpochyby také proto, že byly žádanějšími partnerkami, než jejich starší vrstevnice. Dosud neměly dostatek vědomostí ohledně vedení gruntu, naopak byly často matkami velmi malých dětí, které vyžadovaly jejich pozornost, aniž by byly schopny účinně pomáhat při pracích v domácnosti. Na druhou stranu zde byla rodina prvního manžela, která se pochopitelně snažila udržet usedlost ve svých rukou. Prokázán byl také tlak, který byl na „příliš mladé“ vdovy vyvíjen a nutil je do nových manželství. V samostatném hospodaření vdov se nepochybně odráží snaha ovdovělých žen udržet majetek pro své potomky. V případě nového sňatku existovalo riziko, že prozatímní hospodář se pokusí získat grunt sám pro sebe. Mladé ženě, která na usedlosti svého prvního manžela zatím nestrávila mnoho času, nemusela tato alternativa nijak vadit. Naproti tomu pro hospodyně, jež do zděděného gruntu „investovala“ několik let života a práce, bylo převedení usedlosti do cizích rukou nežádoucí. Nastupující mladou hospodyně mohl její věk handicapovat ještě v jednom ohledu. Jako žena, která byla ještě nedávno podřízena autoritě svých nebo manželových rodičů, mohla mít potíže se

---

⁴⁹¹ Naproti tomu se polské ženy v 18. století nejčastěji stávaly hlavami domácností kolem 60. roku života. Cesary KUKLO, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 92-94.

⁴⁹² Obvykle byly tyto ženy vdané okolo 20 let.

získáním respektu, jímž by podepřela svá rozhodnutí. Problém mohli představovat například sourozenci zesnulého hospodáře nebo v případě větších gruntů čeledíni, kteří byli nejednou přibližně stejně staří jako jejich hospodyně.

Zmíněné důvody způsobily, že osm z patnácti žen, které ovdověly před pětatřicátkou a pokusily se samy hospodařit, se po nějaké době znovu vdalo. Existovaly však i výjimky. Chalupnice Marie Brtnická z Milíčova ovdověla roku 1804 v 29 letech. Usedlost udržela pro svého syna Josefa, který byl v době otcovy smrti teprve dvouletý. Dalo by se předpokládat, že dvacet let samostatného hospodaření bude ovdovělé ženě „stačit“ v kladném i záporném slova smyslu a že usedlost předá, jakmile syn doroste. Marie však setrvala v čele usedlosti až do roku 1830, kdy teprve došlo k projednání pozůstalosti po jejím manželovi. Chalupu oficiálně předala synovi, až když mu bylo 28 let, přičemž veškeré jmění bylo rozděleno mezi něj a jeho sestru Marianu. Vdova Marie Brtnická zemřela po osmi letech života na výměnku u svého syna Josefa.⁴⁹³

Proti nástupu samostatného hospodaření žen starších pětapadesáti let působilo několik faktorů. Tyto ženy byly velmi často výměnkářkami již za manželova života, případně v domácnosti s nimi žil ustanovený dědic usedlosti. Vdovy tohoto věku již ani neměly zájem pouštět se do náročných povinností hlavy usedlosti a lze předpokládat, že odstoupení se od nich do značné míry očekávalo. Nátlak na ně vyvíjeli dospělí, ženatí synové, kteří si přáli zaujmout místo v čele gruntu. Mezi syny a jejich ovdovělými matkami mohlo leckdy dojít i k velmi vyhroceným konfliktům, vyloučena nebyla ani možnost veřejných slovních ataků a přímých fyzických napadení.⁴⁹⁴ Ke slovu se hlásili i sourozenci nástupců, kteří nárokovali své dědictví. K vyplácení podílů byla zapotřebí vysoká prosperita hospodářství, kterou měl lepší šanci zajistit mladý hospodář se svou ženou, než jeho stárnoucí matka.

Samostatné hospodaření postarší vdovy mohlo být výsledkem nepříznivé rodinné situace. Ze sedmi případů, kdy se do čela usedlosti postavila žena starší 55 let, předcházelo jen čtyřikrát hospodaření vdovy nástupu vlastního syna. Anna Razimová z Nového Rychnova neměla se svým manželem děti, dědicem usedlosti se stal Razimův profesní kolega, zámečnický mistr Jakub Veselý. Vdova si však směla usedlost ponechat až do své

---

⁴⁹³ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 91 ab.

⁴⁹⁴ Problém udržení „mateřské“ autority uvnitř vlastní rodiny ústící někdy ve velmi tvrdé konflikty mezi matkami-hospodyněmi a jejich syny zkoumá Janine M. LANZA, *After father's death: Authority and conflict in the eighteenth-century French household*, The history of the family 13, 2008, s. 71-84.

smrti.⁴⁹⁵ V případě Anny Homolkové, vdovy po novorychnovském fišmistrovi, byla situace komplikována přítomností „nevybytých“ synů z Homolkova prvního manželství, i když podle kšaftu měla usedlost zdědit Annina dcera Marie provdaná Frantalová. Aby bylo možné uskutečnit převod na dceru z druhého svazku, bylo potřeba nejprve zvýšit podíly synům z prvního manželství. Hospodaření vdovy vytvořilo podmínky pro hladký převod usedlosti na vybranou dědičku.⁴⁹⁶ Komplikované bylo stáří Kateřiny Vítkové z Milíčova. Po manželově smrti roku 1809 měla odejít na výměnek, který jí měl zajistit její syn. Ten ale zemřel na vojně, takže roku 1815 byla chalupa přepsána zpátky na Kateřinu. Usedlost předala až těsně před svou smrtí roku 1822 dceři Kateřině provdané Rejzkové. Zemřela jako výměnkářka v lednu 1823 v osmdesáti letech.⁴⁹⁷

Určující vliv na to, zda vdova nastoupí do čela usedlosti a na jak dlouhou dobu, měla její rodina. Mezi ovdovělými samostatnými hospodyněmi byl vyšší počet žen s více dětmi než mezi vdovami, které vstoupily do nového manželství. Pouze čtyři samostatné hospodyně byly bezdětné, bez výjimky ovdověly kolem padesátého roku života a vládu nad usedlostí si mohly ponechat až do smrti. Grunt pak zpravidla zdědili manželovi synovci. Patnáct vdov se stalo hospodyněmi s jedním nebo dvěma dětmi, jedna žena měla pouze nevlastní dceru.⁴⁹⁸ 34 žen (= 40,0 %) mělo tři nebo čtyři potomky, 19 (= 22,4 %) bylo matkami pěti nebo šesti dětí, zbylých 8 žen (= 9,4 %) mělo sedm nebo osm potomků. Počet dětí v podstatě odrážel věk ženy, protože meziporodní intervaly byly velmi stabilní, dlouhé přibližně 2 – 3 roky. To, že 40 % vdov mělo v době nástupu do čela usedlosti 3 – 4 žijící děti, koresponduje s faktem, že nejčastěji se stávaly samostatnými hospodyněmi ženy okolo čtyřicítky. Matky jednoho nebo dvou dětí byly zpravidla mladé, takže z výše uvedených důvodů preferovaly sňatek. Naopak žena, která už porodila sedmé nebo osmé dítě byla zároveň matkou dospělého nebo dospívajícího potomka, který se mohl ihned ujmout usedlosti po zemřelém otci.

S převodem gruntu nebylo třeba čekat až do zletilosti, tedy čtyřiaadvacátých narozenin dědice, ale hospodářem se mohl stát i dvacetiletý mladík. Ještě jednodušší byla situace u dcer, které se v případě potřeby mohly jako velmi mladé provdat za zletilého muže

---

⁴⁹⁵ NA Praha, APA, Vs *Nový Rychnov*, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 230 b-231 a.

⁴⁹⁶ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 183 Pelhřimov, fol. 77 ab.

⁴⁹⁷ Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 153 a.

⁴⁹⁸ Jedná se o Annu Strakovou-Bakusovou, o níž je pojednáno níže.

a přivést na grunt dospělého hospodáře. Většina vdov se o rychlý převod usedlosti nepokusila a vydržela v čele hospodářství alespoň do právní zletilosti dědice. O předávání usedlostí vdovami bude ještě učiněna zmínka, ale uvedené případy již ukázaly, že samostatné hospodyně často překročily stanovenou dobu hospodaření a grunt si ponechaly i přes dospělost vybraného nástupce. Příkladem může být Kateřina Tomanová z Nového Rychnova, matka pěti dětí, která se do čela chalupnické usedlosti postavila roku 1840. Nejstarší syn Josef byl v té době už vybyt, vdova měla prozatímne hospodařit dva roky, do zletilosti mladšího dvaadvacetiletého Jana. V čele usedlosti je však uváděna ještě roku 1855.⁴⁹⁹ Anna rozená Dolejší poprvé ovdověla roku 1800 po tříletém manželství s Ondřejem Strakou z Trsova. Tehdy bezdětná vdova se v pozůstalostním řízení vyrovnala s nevlastní dcerou a ponechala si Strakův domek, kam do roka přivedla svého nového manžela Antonína Bakuse. Během třináctiletého manželství porodila pět dětí, z nichž jí čtyři přežily. Potřetí se neprovdala, přestože jí v době druhého ovdovění bylo teprve 40. V čele usedlosti stála dalších dvacet let, až do své smrti roku 1834. Zanechala po sobě kšaft, kterým odkázala domek synu Vojtěchovi v ceně 200 zl. s povinností vyplatit staršího bratra Jana. Usedlost přitom mohla snadno předat už během svého života, protože když umírala, bylo jejímu nejmladšímu dítěti 25 let.⁵⁰⁰

Se svými vlastními dětmi se ovdovělé ženy dohodly relativně snadno, a to nejen kvůli blízkým osobním vztahům a imperativu poslušnosti vůči rodičům. Rodina jako celek směřovala k uplatňování podobných strategií. V případě nátlaku ustanoveného dědice se mohla ovdovělá žena opřít o ostatní potomky, v jejichž zájmu mohlo být matčino setrvání na pozici hlavy domácnosti. Pro malé i dospívající děti bylo patrně výhodnější, pokud byly dětmi hospodyně, než kdyby matka odešla na výměnek. Předání usedlosti sice teoreticky nemohlo ohrozit jejich nároky na vyplacení dědických podílů,⁵⁰¹ ale postavení mladšího hospodářova sourozence je do značné míry stavělo na roveň čeledi či podruhů. Dalo se předpokládat, že dědic bude preferovat zájmy usedlosti a svých vlastních potomků na úkor sourozenců. Naproti tomu ovdovělá hospodyně pravděpodobně směřovala svou péči i výnosy gruntu ke všem svým dětem.

---

⁴⁹⁹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 185 b-186 a.

⁵⁰⁰ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 15 ab.

⁵⁰¹ G. FERTIG, „Wenn zwey Menschen“, 109-118.

Na druhou stranu řada ovdovělých žen raději ustupovala názorům či nátlaku svého syna či zetě, než aby riskovala konflikt s ním. Opět tady nehrály roli pouze „mateřské city“ vdovy, které jí velely postupovat v souladu se zájmy dětí. I ženy, které se postavily do čela hospodářství, musely počítat s tím, že časem budou muset kvůli věku či zdravotnímu stavu odejít na výměnek a stanou se na svém nástupci závislé. Pro takový případ bylo samozřejmě výhodnější mít s budoucím hospodářem korektní vztahy. Více problémů než vyrovnání s vlastními potomky patrně přinášelo jednání s dětmi z manželova prvního manželství. Svědčí o tom fakt, že pouze čtyřikrát hospodařila vdova proto, aby usedlost předala nevlastnímu synovi.⁵⁰² V ostatních případech došlo k vyrovnání právních nároků nevlastních dětí již před ovdověním nebo pomocí kšaftu hospodáře. Lze tedy předpokládat snahu mužů zajistit pozici své druhé manželky a společných dětí. Potíže, ale i účinnou pomoc mohli přinášet rodiče a sourozenci zemřelého hospodáře. Mohli se pokoušet získat usedlost pro sebe, nebo naopak ovdovělou hospodyně podpořit ve snaze zabránit jejímu opětovnému sňatku a příchodu nového manžela jakožto hospodáře.

Udržet si postavení hospodyně vůči příbuzným každopádně vyžadovalo prosazení vlastní autority. Podařilo se to Terezii Razimové z Těšenova. Její muž zemřel po dvanáctiletém manželství roku 1842. Svým testamentem se patrně snažil manželku zajistit, odkázal jí 53 zl., což činilo takřka třetinu jeho aktiv. Kromě toho měla Terezie spravovat chalupnickou usedlost až do dospělosti jediného syna Jana, kterému bylo v době otcova úmrtí 11 let. Až do své smrti si však hlavní slovo udrželi Razimovi rodiče, kteří jsou v čele domácnosti uváděni ještě roku 1848. Kromě nich zde dosud žil i Václavův ženatý bratr, který měl nárok na polovinu ceny usedlosti. Terezii se však podařilo uhájit svá i synova práva a švagra vyplatit. Patrně k tomu posloužilo i věno její snachy Magdaleny, se kterou se Jan oženil, když mu bylo teprve devatenáct. Ovdovělá Terezie poté zůstala v čele usedlosti minimálně do roku 1855.⁵⁰³

Udržení usedlosti nevyžadovalo jen získání respektu, ale především značné pracovní nasazení. V protokolech o vyjednání pozůstalostí a zápisech převádějících držbu usedlostí do rukou ovdovělých hospodyň se objevují požadavky, které na ně byly kladeny. Především měly svěřený statek udržovat v dobrém stavu a řádně plnit povinnosti vůči státu

---

⁵⁰² Za vdovce bylo provdáno celkem 11 žen, které později samy hospodařily.

⁵⁰³ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 26 b-27 b; MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy. č. 14 – 35.

a vrchnosti, výslovně bývá zmiňována především kontribuce a robota. Automaticky se očekávalo, že se postarají o výživu i výchovu dětí. Až na výjimky nebyla příkazována povinnost vyplácet podíly a dlužné částky vázoucím na usedlosti, protože hospodaření vdovy bylo považováno do značné míry za přechodné a prozatímní hospodáři nemuseli splácet pohledávky zaznamenané na spravované usedlosti.

„Zmrazení“ dlužných pohledávek znamenalo výraznou posilu pro hospodaření. Především vrchnost byla ochotna odložit splátky do jí podřízených úvěrových institucí, jako byla sirotčí nebo kostelní kasa.⁵⁰⁴ Naproti tomu byla schopna pomoci vdově s vymáháním dlužných pohledávek u soukromých věřitelů. Například Terezie Vejvodová žádala při vyřizování manželovy pozůstalosti právo vymáhat dluhy u Josefa Herny.⁵⁰⁵ Bohužel otázku, za jakých podmínek byly schopny ovdovělé hospodyně získat půjčku a od koho, nelze zodpovědět.⁵⁰⁶ V prostoru novorychnovského panství nebyly nalezeny žádné obligace vystavené vdovami. Lze předpokládat, že v případě nouze mohly obdržet peněžní obnos, naturálie či předměty denní potřeby na dluh od sousedů nebo příbuzných.

Vzhledem k tomu, že vdovám zpravidla nebyl učiněn zvláštní zápis do pozemkových knih, je až na výjimky nemožné zkoumat míru zadlužení statků během doby jejich hospodaření.⁵⁰⁷ Energicky se do čela usedlosti postavila těšenovská selka Kateřina Klubalová. Důvěru v manželčiny schopnosti vyjádřil ve svém kšaftu i její muž, který jí umožnil volné nakládání s usedlostí, včetně úpravy dědických podílů a stanovení výměnku. Během sedmiletého hospodaření zvýšila aktiva zadluženého statku o 250 zl., což se

---

⁵⁰⁴ Dluhy do sirotčí, kostelní a kontribuční pokladny obnášely značný podíl zadlužení venkovských usedlostí. Na novorychnovském panství byly od roku 1799 zapisovány do knih obligací a knih kvitancí. Tyto knihy bohužel neobsahují rejstříky, takže hledání v nich je velmi problematické, patrně však neobsahují žádné dlužní úpisy znějící na jména ovdovělých žen. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1445 – 1448, sign. 194 Pelhřimov – 197 Pelhřimov (knihy kvitancí); tamtéž, inv. č. 1449 – 1451, sign. 198 Pelhřimov – 200 Pelhřimov (knihy obligací).

⁵⁰⁵ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 342. V případě, že usedlost zdědil někdo jiný, dohlížela vrchnost spolu s rychtáři a poručníky na řádné pojištění či složení dědických podílů pro sirotky. Novorychnovská kniha listin zaznamenává i sérii tří protokolů z roku 1818, na jejichž základě byli odsouzeni tři cejlečtí hospodáři k rychlému splacení svých dluhů „do pozůstalosti“ po Františku Veselém. Dlužné částky vymáhala vdova Rosina jménem svých nezletilých dětí. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 90 a-92 a.

⁵⁰⁶ Funkcí sirotčích a zádušních pokladen i jiných osob a institucí poskytujících poddaným úvěr a problematikou zadlužení venkovských usedlostí se zabývá Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 67-78; Týž, *Poddaní na venkově*, s. 323-328.

⁵⁰⁷ Doložené převody usedlostí přímo na vdovu se v případě panství Nový Rychnov týkají většinou bohatších, selských usedlostí.

podánilo mimo jiné i díky věnu snachy.⁵⁰⁸ Josefa Nosková z Nového Rychnova 15 let držela statek, na němž v době převzetí vázlo více než 600 zl. dluhu. Jednání vdovy lze bezesporu označit jako strategii směřující k prospěchu rodiny a gruntu jako celku. Mimo jiné se zřekla svého zánosu ve výši 500 zl. a spokojila se s prozatímním hospodařením a pojištěním částky, která odpovídala podílům jejích dětí. Zemřela v čele domácnosti roku 1852 ve věku dvaasedesáti let. Usedlost zdědil její syn František, který v době matčiny smrti dosáhl plnoletosti. Protokol o pozůstalostním řízení výslovně uvádí, že díky vdově bylo vyplaceno mnoho podílů, které byly připsány „k lepšímu“ novému majiteli.⁵⁰⁹ Naproti tomu během hospodaření Kateřiny Pekárkové se hodnota její milíčovské usedlosti snížila o 200 zl. I ona se ovšem snažila vyplácet dluhy a podíly.⁵¹⁰

Nebyl nalezen ani jediný záznam o nuceném prodeji (licitaci) zadluženého gruntu patřícího vdově.⁵¹¹ Přesto však není možné tvrdit, že by všechny hospodyně byly tak úspěšné jako výše zmíněné Kateřina Klubalová či Josefa Nosková. Řada žen pravděpodobně spíše udržovala svěřené hospodářství a za množstvím druhých sňatků a převodů usedlostí lze tušit ekonomické obtíže či faktickou neschopnost vdovy řídit chod hospodářství. V některých případech došlo po smrti manžela k prudkému finančnímu propadu, který mohl skončit odchodem rodiny do podruží,⁵¹² nebo rozprodáváním součástí usedlosti. Anna Kouřimská ovdověla po 26 letech manželství roku 1844. Domek v Novém Rychnově zdědil František, nejstarší z jejích devíti dětí, který byl ovšem v době otcovy smrti na vojně. Anna se proto postavila do čela domácnosti, kde je uváděna ještě roku 1855, přestože se František vrátil již roku 1845. Anna však udržovala pouze prázdný domek – zbytek byl během jejího hospodaření „prodán kvůli hladu“.⁵¹³

Ekonomická i sociální situace ovdovělé hospodyně, stejně jako podmínky jejího hospodaření se odvíjely od velikosti a typu zděděné usedlosti. Mezi historiky nepanuje

---

⁵⁰⁸ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 37 b-38 a; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 14 b-18 a.

⁵⁰⁹ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 76 a-77 b; tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 146 b-147 b.

⁵¹⁰ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84 a-87 a.

⁵¹¹ Dana Štefanová prokázala, že zadlužení usedlostí nelze spojovat s hospodařením vdovy. Na základě smluv o transferech usedlostí zjistila, že formulace smluv uzavíraných ženami se neliší od ujednání, které ve kterých figurovali pouze muži. D. ŠTEFANOVÁ, *Vdovy*, s. 61.

⁵¹² Těmito případy se zabývá kapitola č. III. 4.

⁵¹³ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 344.

shoda, jaká velikost hospodářství byla „nejvhodnější“ pro samotnou hospodyni. Objevují se tvrzení, že pro chod větších usedlostí bylo zapotřebí pracovního nasazení páru, tedy hospodáře a hospodyně.⁵¹⁴ Lze ovšem přijmout myšlenku, že bohatá selka měla možnost najmout si čeled' a na práce na usedlosti pouze dohlížela, takže mohla zastat i úlohu svého zemřelého muže.⁵¹⁵ Naopak domkářské stavení nevyžadovalo přílišnou údržbu ani obdělávání polností a péči o větší množství dobytka, absence vlastního hospodářského zázemí však nutila vdovu k neustálému shánění námezdní práce, ať už v zemědělství nebo protoindustrii. Mezi těmito dvěma póly se nachází menší zemědělské usedlosti. Majitelky středně velkých statků byly podle Olwen Hufton ve velmi obtížném postavení, protože jejich manžel osobně, bez pomoci čeledě, zastával všechny mužské práce. Zpravidla neměly možnost nastálo zaměstnávat čeledína či děvečku a pokud se chtěly postavit do čela usedlosti, musely zvládnout všechny povinnosti samy, pouze s přispěním příbuzných.⁵¹⁶ Největší problémy patrně nastávaly v případě, že rodina byla závislá na příjmu z manželovy řemeslnické činnosti nebo na jeho služebním platu. Ženy sice obvykle pomáhaly svým mužům, ale k samostatnému výkonu řemesla jim chyběly nejen odborné znalosti, ale především příslušná oprávnění.⁵¹⁷ Majitelky bohatých městských dílen mohly najmout tovaryše, pro vdovy po drobných venkovských řemeslnících, kteří obživu zpravidla doplňovali zemědělskou prací, však tato alternativa sotva připadala v úvahu. Výjimku zřejmě představovaly mlynářky, protože zde byl pomocný personál nutný vždy, i když se mlýn nacházel v rukou muže.⁵¹⁸

Snahou rodiny zemřelého vesnického řemeslníka bylo udržet dílnu pro některého syna, dokladem jsou pečlivé soupisy řemeslnického náradí v pozůstalostních inventářích i testamentární odkazy těchto nástrojů. Podobná situace mohla nastat i u některých specializovaných zaměstnanců vrchnosti. Například po smrti myslivce Jana Svobody musela jeho rodina uvolnit myslivnu, „flinty“ si však ponechala vdova, protože třináctiletý

---

⁵¹⁴ S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 22-25.

⁵¹⁵ Mezi samostatnými hospodyněmi bylo velké množství selek i v západočeských Štáhlavech. Pouze jedna chalupnická vdova zde zemřela v postavení hlavy domácnosti. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 154.

⁵¹⁶ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 327-329.

⁵¹⁷ K cechovním překážkám hospodaření vdov blíže S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 258-263; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 336-338; A. FROID, *Never married*, s. 25-34.

⁵¹⁸ S. OGILVIE, *A Bitter living*, s. 229.

syn Jan prohlásil, že chce pokračovat v otcově povolání.⁵¹⁹ Ve zповědních seznamech jsou vdovy, které stály v čele usedlostí patřících původně řemeslníkům, obvykle označovány povoláním svého manžela. Je možné, že některé řemeslo skutečně vykonávaly, zvláště pokud se jednalo o textilní nebo potravinářskou profesi, které na panství převažovaly.⁵²⁰ Těžko si však lze představit, že by žena působila například jako truhlář (Terezie Straková) nebo kovář (Alžběta Homolková), neboť tato povolání vyžadovala nejen odbornou zručnost a fyzickou sílu, ale i povolení k provozování. V takovém případě dílna buď nepracovala, nebo ji vedl někdo jiný, například dorůstající syn.

Při podrobnějším pohledu na 85 zkoumaných domácností, které byly déle než dva roky řízeny vdovou, se ukazuje, že většina z nich byla orientovaná spíše na zemědělství. Zaznamenáno bylo jen 10 vdov, jejichž manželé se živili pouze řemeslem nebo službou. Dalších 14 hospodářů kombinovalo zemědělství a řemeslnou práci, z toho 5 bylo majiteli selské a 6 chalupnické živnosti, 3 vlastnili domek. Deset mužů bylo držiteli pouze domkářské usedlosti bez uvedení řemesla. Ostatní muži, jejichž manželky se po ovdovění postavily do čela domácnosti, byli uváděni jako držitelé zemědělských usedlostí. Chalupníci v počtu 39 převažovali nad sedláky, kterých bylo pouze dvanáct.

Z čtyřiačtyřiceti domácností, v nichž bylo před úmrtím hospodáře provozováno řemeslo, zůstala řemeslná výroba zachována pouze v osmi, přičemž pět usedlostí bylo závislé pouze na této činnosti. Dvě třetiny žen, jejichž manželé provozovali nějakou nezemědělskou živnost se od provozování řemesla úplně odklonily. Zpravidla se mohly opřít o hospodářské zázemí, takže příjem z řemesla nutně nepotřebovaly. Tento jev potvrzuje závěry ohledně ženské práce učiněné pro oblasti raně novověkého Německa. Zemědělství a tradiční formy rodinného hospodaření spolu s pracemi, které bylo možné vykonávat v domácnosti, byly i zde nejvíce preferovaným způsobem obživy ovdovělých žen.⁵²¹

V literatuře bývá velmi často diskutováno životní úroveň domácností řízených ženami, východiskem badatelů se při tom často stávají seznamy plátců daní.⁵²² Richard Wall zkoumal postavení anglických žen na základě fiskálních soupisů a došel k závěru, že počet

---

⁵¹⁹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 122 a-124 a.

⁵²⁰ Srov. O. HUFTON, *Frauenleben*, 340-342.

⁵²¹ S. OGILVIE, A. *Bitter living*, s. 206-268.

⁵²² Gesa Ingendahl uvádí, že obvykle platilo daně 15 – 20 % vdov. V Ravensburgu konce 18. století, který autorka sledovala, se mezi plátce daní řadilo pouze 13 % žen. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 89.

samostatných vdov platících daně v plné výši byl nepoměrně nízký vůči celkovému počtu ovdovělých žen stojících v čele vlastní domácnosti.⁵²³ Ariadne Schmidt dospěla při zkoumání téže problematiky na příkladu raně novověkého Holandska k poněkud jinému výsledku. Podle ní byl nepoměrně vysoký počet ženských hlav domácností zároveň na nejnižších i na nejvyšších příčkách seznamů daňových poplatníků.⁵²⁴ Samostatné ženy v čele domácností tedy převažovaly zejména mezi nejbohatšími, případně nejchudšími skupinami obyvatel. Situace na panství Nový Rychnov se jeví odlišně. Přibližně čtvrtina samostatných hospodyň se řadila k vyšším vrstvám venkovské společnosti, neboť šlo o vdovy po sedlácích nebo bohatších řemeslnících. Pouze 15 % vdov patřilo k nejnižší postavené skupině usedlého obyvatelstva, domkářům závislým hlavně na námezdní práci. Převážná většina (takřka 60 %) ovdovělých hospodyň náležela ke středním vrstvám společnosti, kam lze zařadit chalupníky a provozovatele drobnějších, především textilních řemesel. Tato čísla přibližně odpovídají podílům, které měly jednotlivé sociální kategorie na počtu vdov uzavírajících nové sňatky.⁵²⁵ Lze tedy říci, že vdovy všech vrstev měly přibližně stejné šance na uzavření nového manželství i na nástup do čela usedlosti.

Na selských gruntech mohlo být samostatné hospodaření vdovy usnadněno možnostmi najmout stárou, placenou čeleď. Mezi samostatnými hospodyněmi je však patrná převaha chalupnic, tedy majitelek nepříliš zámožných zemědělských usedlostí. Podobně jako domkářky si musely poradit samy a zajistit chod hospodářství a tím i obživu pouze s pomocí své rodiny. Sheilagh Ogilvie uvádí, že největší problém ovdovělých majitelek usedlostí spočíval v nedostatku pracovní síly, který byl patrný zejména v okamžiku, kdy původní rodinu opustily děti.⁵²⁶ Vlastní potomci byli nejbližším, nejpřirozenějším a nejlevnějším zdrojem pracovní síly, které mohla ovdovělá hospodyně využít, vždyť prosperita usedlosti byla i v jejich zájmu. Odrůstající děti byly pro svou matku důležitou oporou, ovdovělé hospodyně se však často musely obrátit o pomoc i mimo nejužší rodinu. Důležité je proto ptát se po složení domácností řízených ovdovělou ženou. Především

⁵²³ Richard WALL, *Widows and unmarried women as taxpayers in England before 1800*, The history of the family 12, 2007, s. 250-267.

⁵²⁴ A. SCHMIDT, *Survival strategies*, s. 268-281.

⁵²⁵ Srov. předchozí kapitola III. 1. Vdovy patřící k elitě venkovské společnosti tvořily přibližně čtvrtinu žen vstupujících do nového manželství, necelá polovina žen náležela ke střední vrstvě společnosti, přibližně šestina byla vdovami po domkářích. Rozdíl způsobují především znovuprovdané podruhyňe a ženy, u nichž nebylo možné určit povolání prvního manžela. Srov. také tabulku č. V. 1. 5.

⁵²⁶ S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 248-257.

mladým vdovám mohli pomoci rodiče a sourozenci (ať už vlastní nebo manželovi) dosud žijící na usedlosti. V úvahu připadala i možnost využít čeledí, případně ubytovat podruhy. Vyšší počet členů domácnosti znamenal sice více pracovních sil, ale také větší nároky na výnos usedlosti. Lze tedy předpokládat, že zejména cizí osoby se v domácnostech nezdržovaly déle, než to bylo pro chod hospodářství nezbytné.

Cenné informace pro období druhé třetiny 19. století poskytují zpovědní seznamy, na jejichž základě bylo možné zjistit, jak vypadaly domácnosti 55 samostatných hospodyně poté, co nastoupily do čela usedlosti. Ukázalo se, že pouze v čtyřadvaceti případech se jednalo o jednoduchou domácnost vdovy s dětmi, v dalších jednatřiceti případech šlo o rozšířenou rodinu či složenou domácnost.⁵²⁷ Dvanáctkrát byli zastoupeni výměnkáři, obvykle jeden nebo oba rodiče zemřelého manžela, v devíti případech na usedlosti žili sourozenci respektive švagři či švagrové ovdovělé hospodyně. Co se týče cizích osob, jednoznačně převažovali podruzi nad čeledí (24 oproti 5 případům). Už z těchto čísel je patrná snaha vystačit při správě usedlosti s rodinnými zdroji, nebo ubytovat podruhy ochotné pomáhat pouze za poskytnuté bydlení.

Tabulka č. III. 2. 1. **Rodinní příslušníci a cizí osoby v domácnostech vdov, 1785 – 1855.**

DOMÁCNOSTI VDOV	Pouze s dětmi	S výměnkáři	Se švagry/sourozenci	S podruhy	S čeledí
Pouze s dětmi do 20 let	4	9	7	11	2
S dětmi nad 20 let*	20	3	2	13	3
CELKEM	24	12	9	24	5

* V domácnosti vdovy se vyskytovalo alespoň jedno dítě starší 20 let.

Zajímavější výsledky přináší analýza složení domácností porovnaná s věkem nejstaršího potomka vdovy. Tabulka č. V. 1. 12. a graf č. V. 1. 6. dokládají, že dorůstající děti představovaly nejdůležitější zdroj pracovní síly, a to bez ohledu na sociální úroveň rodiny. V domácnostech, kde bylo alespoň jedno dítě starší dvaceti let,⁵²⁸ se ve většině případů

⁵²⁷ Využívána je Laslettova typologie rodin publikovaná již roku 1969. Podrobněji M. ANDERSON, *Approaches*, s. 22-27. Do českého prostředí ji přenesl E. MAUR, *Základy*, s. 98-99. K typologizaci rodiny v české historiografii blíže i J. HORSKÝ – E. MAUR, *Die Familie*, s. 7-35.

⁵²⁸ Je samozřejmé, že práci v hospodářství se věnovaly děti podstatně mladší než dvacetileté. Vzhledem k velkým věkovým rozdílům mezi sourozenci nebylo neobvyklé, že ovdovělá matka takřka dospělých potomků musela zároveň věnovat pozornost nejmladším dětem, kteří se narodily krátce před smrtí svého

neobjevovaly osoby, které nepatřily k nejužší rodině. Oproti tomu v domácnostech žen, které měly pouze mladší děti, byli pravidlem zejména jiní rodinní příslušníci, ale i podruzi. Pouze čtyři vdovy, které neměly ani jedno dospělé dítě, dokázaly vést usedlost bez pomoci dalších lidí. S šesti dalšími žili na usedlosti pouze příbuzní, ostatních jedenáct ubytovalo cizí osoby, ovšem pouze dvakrát se jednalo o čeleď. S vyšším věkem vdovy a jejich dětí logicky klesala pravděpodobnost, že se ve společné domácnosti budou nacházet výměnkáři, odcházeli ale i sourozenci či švagři hospodyně. Nelze však říci, že by na jejich místo nastupovali podruzi či čeleď. Spíše byli plynule nahrazováni vlastními dětmi hospodyně, které si na usedlost postupně přiváděly své protějšky.

Nejčastějším typem domácnosti spravované vdovou bylo rodinné jádro, tvořené matkou a dětmi.⁵²⁹ V nadpoloviční většině případů však vdova stála v čele rozšířené rodiny nebo složené domácnosti. V řadě případů se jednalo o rodinu rozšířenou ascendentně, v níž byli přítomni členové starší generace. Další možností bylo kolaterální rozšíření, kdy v domácnosti žil sourozenec vdovy či jejího muže, případně obojí. V pozdějších letech hospodaření vdovy někdy přibyla ještě rodina ženatého syna, tedy descendentní rodinné jádro. Vedle vlastních příbuzných vdovy mnohdy žila i cizí podružská rodina. Podoba domácností se během času dynamicky proměňovala podle aktuálních potřeb rodiny. Především na menších usedlostech byli podruzi vytěšňováni ve prospěch příbuzných.

V předchozích odstavcích byla několikrát zmíněna délka hospodaření vdov, hodnoty pro jednotlivé věkové kategorie ukazuje tabulka č. V. 1. 11. Průměrná doba samostatného hospodaření byla přibližně osm let, šest žen zůstalo v čele usedlosti déle než dvacet let. Délka samostatného hospodaření závisela na řadě okolností, na stáří a fyzickém stavu vdovy, věku jejich dětí, velikosti a stavu usedlosti, v neposlední řadě také na schopnostech a chuti postavit se do čela živnosti. Každopádně je patrné, že pro řadu žen nebylo hospodaření nějakou krátkodobou epizodou či provizoriem. Nezdá se ani, že by se ovdovělé hospodyně snažily svého postavení rychle „zbavit“ a pokoušely se usedlost

---

otce. Teprve v době, kdy nejstarší potomek dosáhl zhruba 20 let, klesla na minimum pravděpodobnost, že v rodině ovdovělé ženy budou velmi malé děti.

⁵²⁹ Tyto poznatky jsou srovnatelné se situací v polských městech na konci 18. století. Ženské domácnosti byly vždy menší, v některých místech byla dokonce polovina ženských domácností tvořena jen jednou osobou. Platilo ovšem, že čím menší sídlo, tím méně lidí žilo zcela osaměle. Spolu s ovdovělými matkami v průměru přebývalo pouze 0,5 – 1,4 dítěte a zejména v domácnostech chudých žen se pohybovalo jen velmi málo dalších osob, nejčastěji se jednalo pouze o jednu mladou ženu z blízkého příbuzenstva vdovy. C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 110-111, 153.

převést na mužského hospodáře, jakmile to bylo možné. Alice Velková uvádí, že šťáhlavské vdovy zpravidla nestály o hospodaření do smrti, ale uvolňovaly místo svým potomkům.⁵³⁰ Novorychnovské ovdovělé hospodyně sice také v drtivé většině postupovaly usedlostí svým dětem, s převody ale většinou příliš nespěchaly. Okolnosti transferu usedlosti byly podrobněji zkoumány ve 38 případech, kdy po vdově převzal hospodaření syn.⁵³¹ Z toho patnáctkrát byla usedlost převedena po smrti ovdovělé ženy, třiadvacetkrát proběhl převod mezi živými. Přibližně v polovině případů byl majetek předán dědici při dosažení dvaceti čtyř let nebo krátce předtím, tedy v souladu s dědickým právem. Pouze čtyřikrát získal nový hospodář usedlost od matky dříve, než mu bylo dvacet. Tyto případy by potvrdzovaly hypotézu o provizorním hospodaření vdov, které se snažily oprostít se co nejdříve od obtíží, které hospodaření přinášelo.

Druhá polovina uskutečněných převodů tuto myšlenku do značné míry popírá. Ze sedmnácti transakcí devět proběhlo mezi živými, osmkrát zdědil nový hospodář usedlost až po matčině smrti. Zajímavý je především věk dědiců okamžiku, kdy nastupovali do čela usedlosti. Na patnáct z nich byla usedlost převedena, až když překročili třicítku, z toho v deseti případech nastupoval hospodář více než pětatřicetiletý. Pokud převod proběhl po smrti vdovy, není jisté, zda by v čele usedlosti nezůstala ještě o něco déle. V těchto případech se ovšem nabízí otázka, jak vypadalo „hospodaření“ ženy, která již přesáhla hranici stáří, například Kateřiny Pavlíčkové, jež se v postavení hospodyně dožila 75 let. Často zřejmě docházelo k neformálnímu a postupnému převádění pravomocí hlavy domácnosti na vybraného dědice, který byl v době oficiálního transferu usedlosti nezřídkem několik let ženatý a měl vlastní rodinu. Vymezení rolí v rodině bylo otázkou dohody a výsledkem každodenního soužití jejích členů. Je však nesporné, že pro některé vdovy bylo důležité udržet si alespoň formální postavení hlavy domácnosti. Pro ženu, jež sama po několik let úspěšně řídila chod hospodářství, mohlo být obtížné vzdát se vybudovaného postavení. Stejně tak ovšem nelze pochybovat o tom, že pro řadu žen byl výměnek vítaným

---

⁵³⁰ A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 147.

⁵³¹ Pouze osm žen ukončilo své hospodaření prodejem. Jedenáct žen, jak již bylo zmíněno výše, se po několika letech samostatného hospodaření znovu provdalo. Pouze po pěti ovdovělých hospodyních převzala usedlost dcera a zeť, po jedné vdově zdědila usedlost snacha a její manžel. Ve zbylých případech bohužel nebylo zjištěno přesné datum převodu usedlosti, řada transakcí se uskutečnila až po roce 1855. Podrobněji tabulka č. V. 1. 13.

odchodem „na odpočinek“, který je zbavil vysokého pracovního nasazení i velké zodpovědnosti.

Vedení usedlosti bylo náročné i pro úplný manželský pár, pro ovdovělou ženu představovalo zátěž o to větší. Svědčí o tom poměrně vysoký počet žen, které se po hospodaření trvajícím pouze několik let rozhodly grunt převést na mužského hospodáře, ať už jím byl syn nebo nový manžel. V českých zemích byli ovdovělí muži vůči vdovám nejvíce zvýhodněni v letech 1787 – 1791, kdy si vdovec směl ponechat usedlost, na níž hospodařil, i v případě, že jeho zesnulá manželka byla její spolumajitelkou, zatímco vdova musela statek za všech okolností postoupit dospělému nástupci.⁵³² Pozice ovdovělého muže-hospodáře byla zpochybnitelná pouze tehdy, když dotyčný prozatímně hospodařil do zrostu nevlastních dětí na usedlosti své ženy. V takovém případě měl povinnost grunt předat, jakmile se jeho nástupce stane dospělým. Pokud byl vdovec hospodářem na svém vlastním statku, záleželo pouze na něm, kdy a komu jej postoupí, navíc řízení usedlosti mužem bylo vnímáno jako samozřejmé a žádoucí.

Věk, který měl v případě žen vliv především na případné uzavření sňatku, u mužů ovlivňoval hlavně odchod na výměnek.⁵³³ Hranice vnímání vlastního stáří přitom byla u mužů vyšší než u žen.⁵³⁴ Na základě výměnkářských smluv bylo doloženo, že ženy v průměru předávaly svou usedlost z důvodu „sešlosti věkem“ v 63 letech, kdežto muži podobné zdůvodnění užívali až kolem sedmdesátky.⁵³⁵ Na základě výzkumů provedených pro různé části Evropy je zřejmé, že muži po ovdovění preferovali spíše sňatek spojený se setrváním v čele domácnosti, zatímco pro ženy bylo typičtější samostatné vedení vlastní usedlosti.⁵³⁶ V polských městských sídlech věk osamělých hospodářů pohyboval mezi 40 – 59 lety, samostatné hospodyně byly obvykle mladší.⁵³⁷ Vedení usedlosti bez partnerky či odchod na výměnek v souvislosti s ovdověním u hospodářů přicházely ke slovu až v pokročilém věku. Většina starých mužů, kteří překročili šedesátku, nadále stála v čele své

---

⁵³² A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 151.

⁵³³ Srov. například M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood strategies*, s. 218-221.

⁵³⁴ Problému stáří v dějinách se ze sociologického hlediska věnuje sborník Peter BORSCHIED (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995. Stáří jako společenský fenomén kolísající mezi fyziologickými projevy stárnutí a kulturními diskurzí představuje Dietrich von ENGELHARDT, *Altern zwischen Natur und Kultur. Kulturgeschichte des Alters*, in: Tamtéž, s. 13-24.

⁵³⁵ A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 146.

⁵³⁶ M. DRIBE – Ch. LUNDH – P. NYSTEDT, *Widowhood strategies*, s. 218-221.

⁵³⁷ C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 125.

rodiny, zatímco ženy řídily vlastní domácnost jen v polovině případů.⁵³⁸ Po dosažení padesátého roku života zůstávali muži obvykle ženatí a v čele svých usedlostí i v západních Čechách.⁵³⁹

V případě panství Nový Rychnov lze domácnosti vdovců a vdov sledovat na základě zpovědních seznamů. Zajímavé je především srovnání počtu ovdovělých hospodyň a hospodářů v čele usedlostí. Poměr obou pohlaví byl roku 1833 přibližně stejný: 26 žen a 29 mužů pro celou zkoumanou oblast, tedy 7,6 % a 8,5 % všech domácností. Rozdíl je však ve věku a v rodinném zázemí těchto lidí. Zatímco věk vdov stojících samostatně v čele usedlostí se nejčastěji pohyboval mezi 40 – 60 lety, drtivá většina vdovců v tomto postavení překročila šedesátku. Nejmladšímu bylo 48 let, dalším pěti bylo mezi 50 a 60 lety, ostatní byli starší. Jak již bylo zmíněno, domácnosti ovdovělých žen byly více různorodé. Vdovy, které spravovaly grunt bez pomoci, pouze spolu s více či méně odrostlými dětmi, nebyly výjimkou. Naproti tomu všichni vdovci stojící v čele svých statků měli vedle sebe dospělé děti, obvykle ženatého dědice usedlosti s rodinou. Tento poznatek potvrzuje výsledky, ke kterým došla řada badatelů, zabývajících se problematikou vedení usedlostí ovdovělými lidmi. Pro osamělého muže bylo obtížné stát sám v čele domácnosti a muži, kteří nechtěli odejít na výměnek, se zpravidla museli oženit.⁵⁴⁰

Nastoupení do čela usedlosti nutilo ženu přijmout obrácenou genderovou roli a zvládat vedle svých vlastních povinností i nemalé nároky kladené za normálních okolností na muže-hospodáře. Přinášelo jim však také dosud upíraná práva, především přímou kontrolu nad svým majetkem a posílení autority uvnitř rodiny. Lze předpokládat, že pro řadu žen představovalo udržení usedlosti pro děti morální imperativ. Úspěšné řízení hospodářství znamenalo nejen uspokojení, ale i určitou prestiž uvnitř venkovské společnosti, zároveň se

---

⁵³⁸ Městské domácnosti vdovců navíc byly velmi stabilní co do udržení statutu, zatímco pro ženu ovdovění obvykle znamenalo snížení životní úrovně i společenského postavení. Vdovci měli u sebe také častěji děti, v Polsku průměrně na vdovce připadalo 0,9 – 2,0 dítěte, na ženu pouze 0,5 – 1,4. Cesary KUKLO, *Elderly women in the cities of central Europe in the eighteenth century*, *The history of the family* 5, 2000, s. 458-462; Týž, *Kobieta samotna*, s. 146-154.

⁵³⁹ Muži, kteří přesáhli padesátý rok života, v 22,6 % zemřeli jako vdovci, zatímco ženy jako vdovy umíraly v 44,3 % případů. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 151.

⁵⁴⁰ V Belmu počet domácností řízených samostatnou ženou vždy převažoval nad usedlostmi, v jejichž čele stál osamělý muž. Podíl domácností, v jejichž čela stála pouze žena, se v letech 1651 – 1858 pohyboval mezi 10,2 – 14,7 %, zatímco muži stáli v čele v 4,1 – 6,8 % případů. J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*, s. 234.

ale jednalo o velmi náročné období v životě ženy. Řada vdov proto raději volila odchod na výměnek, který jim měl zaručit jistotu klidného dožití.

III. 3. Výměnek

S postupujícím věkem přicházela ke slovu otázka zajištění jedince na stáří. Věk, kdy člověk začal být vnímán jako starý, nebyl nijak přesně definován a také moderní badatelé pracují s odlišnými čísly. Obvykle je za hraniční považováno dovršení šedesátého, případně pětadesátého roku života. Nebyl určen ani věk, kdy měl jedinec odejít na odpočinek a předat živnost svému nástupci.⁵⁴¹ Obecně lze říci, že stáří nastávalo v okamžiku, kdy už člověk nebyl schopen dále pracovat a musel se spolehnout na pomoc svého okolí. Pro venkovského člověka byl nejdůležitějším a nejrozšířenějším způsobem zabezpečení výměnek.⁵⁴² Jakožto instituce vázaná smluvně na nemovitost se však týkal pouze usedlého obyvatelstva. Ovšem ani lidé nemající přístup k půdě zpravidla neskončili zcela bez pomoci, museli se však spolehnout pouze na rodinnou a sousedskou solidaritu. Zajištění výměnku souviselo s předáním usedlosti. Poskytován byl obvykle dítětem, které se zavázalo k péči o stárnoucí rodiče výměnou za postoupení živnosti.⁵⁴³

Z právního hlediska nebyl rozdíl mezi tím, zda grunt přebíral příbuzný odstupujícího hospodáře, nebo cizí osoba. Dohoda o výměnku byla obvykle součástí smlouvy o postoupení / prodeji usedlosti, přičemž cena gruntu mohla být vzhledem k jeho ustanovení snížena. Výměnek měl z právního hlediska povahu reálného břemene váznoucího na usedlosti, takže pokud došlo k opětovnému prodeji, musel nový hospodář dostát závazkům obsaženým ve smlouvě.⁵⁴⁴ V případě, že výměnek zajišťoval potomek odstupujícího hospodáře, přicházel ke slovu i morální závazek zabezpečit rodiče. Ten byl

---

⁵⁴¹ Podle Davida Gaunta se lidé v raném novověku i v 19. století nejčastěji vzdávali svých usedlostí mezi padesáti a šedesáti lety, tato věková hranice se začala zvyšovat až po první světové válce. David GAUNT, *The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe*, in: Peter LASLETT – Jean ROBIN – Richard WALL (edd.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, s. 263. Stáří jako kulturní konstrukt zkoumá Dietrich von Engelhardt. Doložil proměnlivost hranice mezi produktivním věkem a stářím i odlišné vnímání staroby v průběhu doby. D. von ENGELHARDT, *Altern*, s. 13-24.

⁵⁴² Cesary Kuklo označuje jako „staré“ jedince, kteří překročili šedesátý rok života. Ty, kteří se dožili pětadesátky vnímá jako „velmi staré“. Podle tohoto rozdělení jen čtvrtina starých žen zůstávala vdaná. C. KUKLO, *Elderly women*, s. 455. Problémem definice stáří vzhledem k českému venkovskému obyvatelstvu se zabývá Alice Velková, která jako hranici „staroby“ vnímá dosažení padesáti let věku. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 145-156; TÁŽ, *Staré ženy*. Problematikou vnímání starých žen se věnuje Sylvia HAHN, *Women in older age – „old“ women?*, *History of the family* 7, 2002, issue 1, s. 33-58.

⁵⁴³ Výměnkem se z právního hlediska zabývá Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898; Cyril HORÁČEK, *Výměnek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900; Podobně i Jaromír SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, *Věstník české akademie zemědělské* 19, 1943, s. 101-104. Nověji shrnuje zákonné normy týkající se výměnkářských smluv A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 99-103.

⁵⁴⁴ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435-452; TÝŽ, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, *ČL* 49, 1962, s. 55-63.

později zákonem potvrzen jako vyživovací povinnost rodinných příslušníků vůči sobě navzájem. Obvykle se výměnek týkal bývalého hospodáře a hospodyně, často se jeho plnění vztahovalo na vdovu s dětmi, mohl být zřízen i pro handicapovaného člena rodiny. Postavení sourozenců nového hospodáře obvykle nebývalo upraveno výměnkem, protože měli zákonný nárok na výživu z usedlosti, dokud nedospěli a nebyly jim vyplaceny dědické podíly. Mohlo dojít také k zrušení výměnku náhradou, vyplácením naturálií nebo jednorázovým složením odpovídající sumy. Určení výše výměnku záleželo na vůli odstupujícího hospodáře, v zásadě však nesmělo dojít k přetížení usedlosti nadměrnými dávkami. V tomto ohledu mohla ve prospěch poskytovatele i gruntu zasáhnout vrchnost, později krajský úřad.⁵⁴⁵

Podmínky výměnku se odvíjely od velikosti a stavu postupované usedlosti, jejích výnosech, zatížení poddanskými povinnostmi, stavu dluhů a výší nevyplacených podílů. Jeho výše se mohla měnit, například po smrti jednoho z výměnkářů nebo po vzájemné dohodě s hospodářem. Výměnek měl odstupujícímu hospodáři zajistit nerušené bydlení, stravu, nezbytnosti denní potřeby, v případě nutnosti péči a ošetření, očekávalo se i zaplacení pohřbu. Majitelé bohatších usedlostí mohli požadovat vystavění samostatného domku, nebo vyhrazení určitého prostoru na gruntě, například komory a části hospodářských stavení. Součástí výměnku býval i chov vlastního dobytka, nárok na užívání polností nebo odevzdání stanoveného dílu úrody, někdy i možnost vykonávat řemeslnou práci, například tkát nebo příst. Po roce 1833 již nesmělo být součástí výměnku užívání polí patřících k usedlosti, protože takováto úmluva se rovnala faktickému rozdělení usedlosti. Náhradou býval takzvaný sypaný výměnek, tedy vydávání určitého množství obilí či jiných plodin, nebo prisívání, kdy bylo povinností hospodáře předat výměnkáři výtěžek z daného množství vysetého zrna. Další možností bylo chování dobytka „*na píci hospodářověj*“, někdy se výměnkář na oplátku zavazoval pomáhat při obdělávání půdy. Objevoval se i požadavek vyplácení peněžních částek.⁵⁴⁶

Diskutována bývá míra zatížení usedlosti výměnkem. Snaha mladých hospodářů dostat se co nejrychleji do čela usedlosti vedla k tomu, že přistoupili na nevýhodnou smlouvu s výměnkářem a nechali usedlost neúměrně zatížit. Výměnkář, který býval majitelem

---

⁵⁴⁵ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 101-102.

⁵⁴⁶ Srov. také V. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek*; J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*.

bohatší usedlosti a uzavřel výhodnou dohodu se svým nástupcem, získal někdy i lepší postavení, než v jakém byl hospodář sám. Přesné plnění domluvených dávek bylo vyžadováno především v případě, že se novým hospodářem stal cizí člověk, vlastním dětem výměnkáři část povinností leckdy odpouštěli.⁵⁴⁷ Potíže přicházely zejména v době neúrody, kdy výměnkářovo trvání na stanovených dávkách mohlo hospodářství vážně ohrozit.⁵⁴⁸ David Gaunt uvádí řadu příkladů lidových rčení a citátů z výměnkářských smluv, ve kterých je zdůrazňována závislost a bezmoc starších lidí a jejich zneužívání a šizení vlastními dětmi. Zároveň však udává, že příliš mladí výměnkáři, zvláště pokud již odmítali pracovat, usedlost leckdy neúměrně zatížili, a to na velmi dlouhou dobu.⁵⁴⁹

Výměnek někdy býval pro grunt skutečně přítěží, což se mohlo negativně odrazit na vztahu k jeho uživateli. Například František Bárta, bývalý lešovský rychtář, po sobě roku 1848 zanechal majitel sestávající se z několika kusů dobytka a většího množství obilí, zároveň ale také 310 zl. W. W. dluhu. Hospodář František prý sice o některých dluzích věděl, každopádně na jejich zaplacení mu jeho část otcova odkazu nestačila. Kromě toho měl podle testamentu vyplatit citelné dědické podíly svým sourozencům.⁵⁵⁰ Kvůli nárokům výměnkářů, bývalé hospodyně a jejího druhého manžela, kteří trvali na splácení vysokého výměnku a všech svých pohledávek, musel Martin Salus z Řeženčic svou usedlost prodat.⁵⁵¹

Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, při formálních převodech gruntů nedocházelo k úplnému předání pravomocí, ale odstupující majitel si vymíňoval právo hospodařit, tedy rozhodovat o zásadních věcech týkajících se usedlosti a rodiny.⁵⁵² Svou roli tu sehrával věk a zdravotní kondice výměnkáře, od nichž se odvíjela energie, se kterou zasahoval do chodu hospodářství. Stáří uživatelů výměnku bylo velice různorodé, proměňovalo se v čase i prostoru a záviselo na jejich sociálním postavení. V pohraniční farnosti Kapličky se stáří

---

⁵⁴⁷ Důsledné trvání na přesném dodržení ustanovení dojednaných při předávání usedlostí bylo obvyklé zejména v případě cizích kupců. Rodinní příslušníci měli obvykle podmínky přijatelnější. Srov. D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 139-141; V evropském kontextu i B. MORING, *Widowhood*, s. 59-60.

⁵⁴⁸ J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 142.

⁵⁴⁹ David GAUNT, *The property*, s. 258-260.

⁵⁵⁰ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kart. 343.

⁵⁵¹ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 167 b-168 a; Tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 12 b-14 a.

⁵⁵² Jan KOUPAL, *Selský grunt, odkaz a výměnek*, ČL 30, 1921, s. 241-247. Leckdy přísně patriarchální poměry v rodině připomíná J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 285.

osob na výměnku pohybovalo v rozmezí 33 – 76 let.⁵⁵³ V jižních Čechách v 18. století takřka 80 % výměnkářů náleželo do věkové skupiny 45 – 64 let.⁵⁵⁴ Na západě Čech v 18. a 19. století byl průměrný věk výměnkářů vyšší, pohyboval se mezi 51 – 75 lety.⁵⁵⁵ V městečku Nový Rychnov byla ve druhé čtvrtině 19. století většina uživatelů výměnku starší 60 let, jen ojediněle se objevovali výměnkáři o několik let mladší. Samozřejmě platilo, že doba odchodu na výměnek se řídila podle stáří a sil hospodáře. Věk žen, odcházejících na výměnek spolu s manželem, odpovídal věkovým rozdílům mezi partnery, kdy ženy bývaly zpravidla mladší než jejich muži.

Studie Markuse Cermana a Dany Štefanové prokázala, že výměnkáře rozhodně nelze označit za pasivní obyvatele venkova.⁵⁵⁶ I lidé vyššího věku byli schopni zvládat řízení poměrně rozsáhlých gruntů a neřídka si přivydělávali i řemeslnou prací. Výměnkářské hospodářství leckdy představovalo i čtvrtinu původních zdrojů usedlosti.⁵⁵⁷ Zejména od odstoupivších majitelů drobných usedlostí se zcela samozřejmě vyžadovala pomoc v hospodářství. Bývalí domkáři museli až do svého konce podle možnosti pracovat a podílet se na zajištění obživy. Výměnkáři mohli být i přes pokročilý věk důležitou pracovní silou pro své rodiny, ženy například představovaly významnou oporu hospodyně v péči o domácnost a dosud malé děti.

Důležitá je také otázka postavení výměnkářů ve venkovské společnosti. Byli skupinou obyvatelstva, která se prolínala všemi sociálními vrstvami, a rozdíly jejich v životní úrovni byly velmi markantní. Někteří lidé navíc po určitou část svého života kolísali mezi výměnkem a vedením vlastního hospodářství.⁵⁵⁸ Pro bývalé majitele selských gruntů mohl být výměnek velmi lukrativní záležitostí, která jim vedle hmotného zabezpečení dávala

---

⁵⁵³ Hermann ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 55.

⁵⁵⁴ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 348-349; TÝŽ, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 9), s. 343-369.

⁵⁵⁵ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 110.

⁵⁵⁶ Dana ŠTEFANOVÁ – Markus CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.

⁵⁵⁷ H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 54-56.

⁵⁵⁸ D. ŠTEFANOVÁ – M. CERMAN, *Lebensunterhalt*, s. 90.

dostatek prostoru i pro vlastní aktivity. Pro chudší hospodáře, menší sedláky a chalupníky, představoval odchod na výměnek nejen pokles sociální úrovně, ale i společenské prestiže, což se odráželo i na věku, ve kterém jednotliví majitelé usedlostí uvolňovali místo svým nástupcům.⁵⁵⁹ Výměnek v každém případě znamenal závislost a ztrátu rozhodujícího postavení hlavy domácnosti. Řada hospodářů se patrně jen těžko smířovala s myšlenkou, že by své výsadní místo měli přenechat někomu jinému, byť vlastnímu dítěti. Odchod na výměnek mohli vnímat jako nežádoucí „odsun“ do pozadí, který bylo lépe co nejvíce oddálit.

Ze studií zahraničních i českých badatelů vyplývá, že výměnek býval spíše ženskou záležitostí a že mezi výměnkářkami bývalo mnoho vdov. Velká část žen odešla na výměnek spolu se svým manželem při předání usedlosti, někdy byl zřizován pro vdovu po zemřelém hospodáři.⁵⁶⁰ Jeho výše i forma se odvíjely od toho, pro koho byl určen. Odstupující sedláci často pouze vyměnili velkou usedlost za menší, nebo si nárokovali samostatné výměnkářské hospodářství.⁵⁶¹ Pro ovdovělou hospodyni zřízení vlastního hospodářství nepřípadalo v úvahu, často však směly požadovat vymezení samostatného bytu v rámci usedlosti. Výměnkářky na bohatších gruntech měly k dispozici hospodářské zvířectvo, nejčastěji krávu a drůbež. Dobytek jim zajišťoval nejen obživu, ale i možnost přivýdělnku, pokud se jim podařilo prodat některé produkty, například máslo, vejce nebo peří.

Lynn Botehlo dokázala, že v raně novověké Anglii se velikost a forma odkazu pro vdovu odvíjela od jejího věku a stáří jejích dětí. Starším ženám, které už nemohly těžce pracovat, jejich manželé jen zřídka odkazovali půdu, častější byla renta. Naopak mladé matky malých dětí po svých mužích zpravidla dědily pozemky a zboží, které jim měly umožnit zabezpečení dětí bez nutnosti spoléhat se institucionalizovanou podporou.⁵⁶² Podobně se modifikovala velikost a forma vdovského výměnku. Pokud se výměnkářkou

---

⁵⁵⁹ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 322-339; A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 154-155.

⁵⁶⁰ Například v jihočeských Kapličkách v 18. století pobývalo na výměnku 39 párů, 12 osamělých mužů a 26 žen bez partnera. Ve všech sociálních vrstvách byly výměnkářkami v jedné třetině případů vdovy. H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 43-49. V západních Čechách na výměnku umíralo 18 % mužů a 24 % žen, přičemž výměnkářkami byly ze tří čtvrtin vdovy. A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 151-155. Dana Štefanová doložila, že zatímco před rokem 1651 na výměncích frýdlantského panství převažovali vdovci nad vdovami, na následujících obdobích se situace obrátila a výměnkářkami byly častěji vdovy. D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume*, s. 190-195.

⁵⁶¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 448-452.

⁵⁶² Lynn BOTEHLO, „*The old woman's wish*“. *Widows by the family fire? Widows' old age provisions in rural England, 1500 – 1700*, *History of the family* 7, 2002, issue 1, s. 59-78.

stávala matka malých dětí, mohla mimo svého výměnku získat i určité prostředky pro ně. Kateřina Kuželová, která postoupila hospodaření manželovým potomkům z prvního svazku, si výslovně vymínila, že bude příst na výdělek pro své čtyři dcery.⁵⁶³ Anna Homolková, která ovdověla za podobné situace, dostala len na ošacení dětí.⁵⁶⁴

V zahraničí historiografii jsou rozvíjeným tématem residenční zvyky starších respektive ovdovělých lidí. Ukazuje se, že i přes existenci morálních a právních závazků vůči rodičům řada osob zůstávala ve vyšším věku sama.⁵⁶⁵ Tento trend se týkal zpravidla městského obyvatelstva, v případě venkovanů pouze neusedlých vrstev. Lidem, kteří se z nějakého důvodu nemohli opřít o vlastní potomky, pomáhala sociální síť, založená na základě vzdálenějšího příbuzenství a sousedství. V oblasti Pyrenejí v 18. století žily takřka všechny ovdovělé ženy spolu s příbuznými,⁵⁶⁶ podobně v Dolních Rakousích počátkem 19. století jen 1 % vdov po majitelích usedlostí žilo samo.⁵⁶⁷ Novorychnovské vdovy po majitelích usedlostí až na výjimky umíraly doma. Pouze 13 ze 177 žen (= 7,3 %), které měly zajištěný výměnek a nevstoupily do nového manželství, zemřelo jinde, než na usedlosti, kde předtím hospodařily.⁵⁶⁸ V sedmi případech přitom došlo k prodeji usedlosti, kdyby vdova odešla spolu se svou rodinou. Je zřejmé, že pro bývalé majitelky usedlostí byl výměnek nejjistějším zabezpečením na stáří. Poskytoval jim přinejmenším střechu nad hlavou a základní potraviny, často také vlastní příjem a pomoc ze strany rodiny nového hospodáře. Další výhodou výměnku bylo to, že jeho poživatelka nebyla povinna vykonávat fyzickou práci v případě nemoci či neschopnosti.

Vysoký počet výměnkářek odráží i preferovaný způsob převodu usedlostí v rámci nejužší rodiny. Řadu žen k výměnku nepoutala pouze ekonomická a sociální jistota, ale i blízký vztah k jeho poskytovateli, nejčastěji synovi a jeho rodině. Staré hospodyně na výměnku se jistě těšily většímu respektu, než podruhně, žijící u cizích lidí. Ani vztahy

⁵⁶³ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 344.

⁵⁶⁴ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 71 a-72 b.

⁵⁶⁵ L. BOTEHLO, „*The old woman's wish*“, s. 59-78.

⁵⁶⁶ Srovnáním residenčních zvyků městských a venkovských vdov z různých oblastí Francie v 19. století se zabývá Antoinette Fauve-Chamoux. Dokázala, že na venkově byly pro starší osoby zásadní především příbuzenské vazby, které fungovaly i v případě bezzemků. Prokázala, že rodinná solidarita zde fungovala lépe než ve městech, která však poskytovala větší možnosti pro samostatný život ovdovělých žen. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 101-111.

⁵⁶⁷ Jim BROWN, *Becoming widowed: Rural widows in lower Austria, 1788 – 1848*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 117-124.

⁵⁶⁸ V dalších 10 případech nebylo možné určit místo úmrtí vdovy.

s vlastní rodinou nemusely být vždy bezkonfliktní, k jednorázovému splacení vdovského výměnku však až na drobné výjimky docházelo pouze v případě, že se výměnkářka rozhodla znovu provdat. Důvody, proč ovdovělé ženy zpravidla nevyužívaly teoretické možnosti vyplacení a následného odstěhování se z výměnku, je možné hledat i v ekonomické rovině. Jednotlivé usedlosti měly často problémy řádně a včas vyplatit podíly všem, kteří na ně měli nárok. Věna byla splácena i v několikaletých intervalech a leckdy nemusela být vyplněna vůbec. Výměnkářky mohly mít obavy, zda by k úplnému vydání jejich dohodnutého podílu došlo. Pokud zůstaly na výměnku, mohly se spolehnout, že dostanou alespoň byt a stravu. Vliv mohla mít i celková hospodářská situace ve zkoumaném období. V souvislosti s napoleonskými válkami došlo k finančním zvrátům, které vyvrcholily státním bankrotem roku 1811 a devalací měny. Tento vývoj se odrážel i v životě venkovského obyvatelstva, především v cenách obilí a dobytka.⁵⁶⁹ Žena, které byl na konci 18. století svatební smlouvou pojištěn slušný finanční obnos, byla o dvacet nebo třicet let později takřka nezajištěna, protože částka, kterou mohla nárokovat, měla nyní podstatně nižší hodnotu.⁵⁷⁰ Svou roli tu jistě sehrávala i obava, že inflace a hospodářské potíže nadále porostou.

Celkové životní podmínky výměnkářky se odvíjely od okolností, za kterých na výměnek nastupovala. Tuto problematiku je možné zkoumat na příkladě 144 žen z celkového počtu 199 ovdovělých výměnkářek. Šestatřicet (= 25,0 %) z nich odešlo na výměnek již za manželova života, stejný počet až po samostatném hospodaření trvajícím déle než dva roky. Dalších čtyřiapadesát žen (= 37,5 %) odstoupilo místo v čele usedlosti svému synovi nebo zeti bezprostředně po ovdovění. Dvacet žen po prvním ovdovění uzavřelo nový sňatek a odešlo na výměnek spolu s druhým mužem nebo až po jeho smrti. Znovu se vdaly dvě ženy, které předtím pobývaly s prvním manželem na výměnku, čtyři ženy po prvním ovdovění hospodařily, poté se provdaly a jako výměnkářky jsou evidovány až v souvislosti

---

⁵⁶⁹ Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810 – 1815*, Praha 2004, s. 12-18. Srov. Karel KAZDA, *K zásobovací krizi a hladu v Čechách staršího data z roku 1804-1805*, ČDV 7, 1920, s. 169-176; Antonín DOLENSKÝ, *Bankocetle a šajny v současných skládáních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126.

⁵⁷⁰ Pro srovnání lze uvést ceny některých kusů dobytka, které nejčastěji tvořily věna žen, tak, jak se objevují v novorychnovských písemnostech. Kolem roku 1800 byla cena jedné krávy udávána v rozmezí 15 – 18 zl., pár volů okolo 60 zl., ovce do 2 zl. V polovině dvacátých let 19. století se ceny vyšplhaly na cca 50 zl. za krávu, 100 zl. za pár volů a okolo 5 zl. za ovci. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov.

s druhým manželstvím respektive ovdověním. Situace žen, které odcházely na výměnek po smrti druhého muže byla obdobná jako u vdov, které jej dědily po prvním manželovi. Devět z nich zemřelo jako výměnkářky na usedlosti, kde žily i se svým prvním manželem. Těmto ženám poskytovaly výměnek jejich vlastní děti z prvního manželství. Čtyři dožily v téže obci, pouze dvě zemřely jako výměnkářky mimo panství. U ostatních se bližší okolnosti odchodu na výměnek nepodařilo zjistit, jisté je pouze to, že v okamžiku smrti byly evidovány jako výměnkářky a vdovy.

Tabulka č. III. 3. 1. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek, 1785 – 1855.**

ODCHOD NA VÝMĚNEK	Počet vdov na výměnku	Doba vdovského výměnku	Průměrný věk při ovdovění	Nejnižší věk při ovdovění	Nejvyšší věk při ovdovění
Za života muže	36	9,0	59,1	40	79
Ihned po ovdovění	54	12,2	54,9	37	82
Po samostatném hospodaření	36	14,5	46,3	28	66

Doba, kterou tyto vdovy prožily na výměnku, se pohybovala od jednoho roku po 32 let. V případě žen, které předaly usedlost ihned po ovdovění, se tato doba rovnala délce vdovství, v průměru 12 let. O více než dva roky déle setrvaly na výměnku vdovy, které před tím samostatně hospodařily. U žen, jež odešly na výměnek již za manželova života je někdy obtížné určit, jak dlouho jej užívaly, každopádně po manželově smrti bývaly výměnkářkami dalších devět let. Tato čísla odpovídají průměrnému věku, kdy tyto ženy ovdověly. Ženy, které odešly na výměnek za manželova života, ovdověly v průměru v devětapadesáti letech, v necelých pětapadesáti zpravidla ztratily manžela ženy, jež postoupily hospodaření ihned svému nástupci. Podle očekávání nejmladší byly v době ovdovění ty, které před odchodem na výměnek samostatně hospodařily. Zajímavější jsou údaje o věku a délce výměnku konkrétních žen. Ukazuje se, že v případě řady vdov nebyl jen zaopatření na stáří, ale velmi dlouhou životní etapou, kterou žena nastupovala v relativně mladém, produktivním věku. Co vedlo ženy k odchodu na výměnek?

Vysvětlení se zdá být jasné u čtvrtiny všech zkoumaných výměnkářek, triapadesáti žen, které ovdověly po šedesátce. Nadpoloviční většina z nich po ovdovění a předání usedlosti žila minimálně dalších pět let, jedenáct z nich bylo výměnkářkami déle než jedno desetiletí. Přesto lze předpokládat, že v tomto věku se již mohly cítit unavené a výměnek uvítaly jako možnost alespoň částečného odpočinku. Pouze jedna z nich, Kateřina Vítková, se předtím postavila do čela usedlosti, v jejím případě však bylo sedmileté hospodaření patrně nedobrovolné, protože bylo „umožněno“ smrtí jediného syna na vojně. Poté, co roku 1822 předala chalupu dceři, zde žila ještě dalších sedm let jako výměnkářka.⁵⁷¹ Ostatní ženy v okamžiku ovdovění byly již na výměnku, nebo na něj urychleně odešly. Všechny tyto vdovy žily u svých vlastních dětí, nejčastěji u synů, v sedmi případech u dcer. I z tohoto důvodu patrně pokládaly výměnek za jistotou a skutečnou pomoc ve stáří.

Zúženou možnost volby měly ženy, jež ovdověly v postavení výměnkářek. Polovina z nich byla při svém ovdovění starší šedesáti let, přičemž na výměnek odcházely s přibližně stejně starým mužem. Lze tedy předpokládat, že manželovo odstoupení z čela usedlosti korespondovalo s jejich vlastními preferencemi. V druhé polovině případů se jednalo o ženy mladší, obvykle mezi padesáti a šedesáti lety, pěti z nich však bylo teprve 40 – 47 let, souhlasily však s přáním svým manželů a odešly na výměnek. V tomto věku se po ovdovění mohly znovu provdat nebo stát v čele usedlosti. K novému sňatku se rozhodla Anna Homolková. V jejím případě bylo získání výměnku zjevnou strategií, protože o více než čtyřicet let starší manžel, bývalý novorychnovský hamerník, jej Anně výslovně pojistil už ve svatební smlouvě. Po roce vdovství, v listopadu 1842, se Anna znovu provdala za sedláka Jiřího Veselého.⁵⁷² Ostatní čtyři výměnkářky její věkové kategorie však byly v jiné situaci. V okamžiku smrti manžela jim zbývalo ještě 7 – 12 let života. O dvou z nich lze říci, že je jejich manželé přiměřeně zajistili, setrvání na výměnku u synů pro ně tedy bylo vědomou volbou. Další dvě však takové štěstí neměly, protože z pozůstalostí po svých manželích – domkářích, nezdědily nic, co by jim usnadnilo případnou samostatnou existenci a odchod z výměnku. Ještě více se zkomplikovala situace Anny Kučerové, která

---

⁵⁷¹ NA Praha, APA, Vs *Nový Rychnov*, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 153 a.

⁵⁷² Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 174 ab.

o dva roky přežila svou dceru, dědičku domku čp. 27 v Novém Rychnově. Po její smrti Anna z výměnku odešla a zemřela v podruží v nedalekém čp. 4.⁵⁷³

Více možností, jak naložit se svým osudem, měla skupina žen, které ovdověly v pozici manželky hlavy usedlosti. Čtyřiapadesát, tedy více než čtvrtina z celkového počtu, okamžitě postoupilo hospodaření svému nástupci.⁵⁷⁴ V řadě případů se tento postup vdovy odvíjel od předchozí dohody učiněné mezi členy rodiny a vyjádřené v poslední vůli nebožtíka. Nový dědic usedlosti byl vybrán již dříve a postupně přebíral pravomoci hospodáře už za otcova života. Po jeho smrti se postavil do čela usedlosti a zajistil plynulý provoz hospodářství. Takovou situaci lze předpokládat u dvaadvaceti žen, které ovdověly po šedesátce. V rozšířené rodinné domácnosti s nimi v té době žili dospělí a až na jedinou výjimku ženatí synové se svými rodinami, dvakrát se hospodářem stal zeť.

V době převzetí usedlosti bylo těmto mužům obvykle okolo třiceti let, jen jednou se jednalo o devatenáctiletého mladíka. V tomto věku již měli zájem na urychleném převzetí usedlosti a s odstoupením matky patrně počítali, případně na ni mohli vyvíjet nátlak. Někdy je nepochybné, že hospodářův nástupce musel být faktickou hlavou domácnosti ještě před tím, než došlo k oficiálnímu předání formou pozůstalostního řízení. Šest žen totiž odcházelo z čela usedlosti na výměnek ve věku vyšším než sedmdesát let poté, co zemřeli jejich přibližně stejně staří manželé. „Extrémní“ byl případ Rosiny Rohovcové, která odešla na výměnek po smrti svého o rok mladšího manžela jako dvaosmdesátiletá. Zemřela téhož roku 1840, dědici usedlosti bylo v té době 37 let.

Pět žen, které předaly usedlost ihned po ovdovění, bylo kšaftem svého manžela výslovně oprávněno hospodařit. V době předání usedlosti jim bylo mezi 46 a 63 lety. Co bylo motivem těchto žen, které vědomě nevyužily možnosti postavit se do čela usedlosti? Až na Rosálii Procházkovou, která měla pouze devatenáctiletého syna, měly v době ovdovění dospělé dědice, mohly tedy hospodářství snadno převést. Všechny také měly pojištěny poměrně slušné podíly ve výši čtvrtiny až poloviny aktiv celé pozůstalosti, což jim zajišťovalo pevné postavení v rámci domácnosti. Ať již byly důvody, kvůli kterým se tyto ženy zřekly postavení hospodyně, jakékoli, jejich umírající manželé o nich museli vědět. Proč tedy ve svých testamentech opravňovali své ženy hospodařit „do libosti“? Chtěli tím

⁵⁷³ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 343.

⁵⁷⁴ Podobně vypadala situace v jižních Čechách, kde vdova nejčastěji odešla na výměnek a převedla usedlost ještě téhož roku po smrti manžela. H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 49.

snad uvnitř rodiny posílit autoritu a pojistit pozici svých manželek, které teprve svým svolením odejít na výměnek měly uvolnit místo novému hospodáři?

Zdá se to být pravděpodobné u Johany Rysové, vdovy po řezníkovi, která se výslovně vyjádřila, že „*hospodařit nechce*.“ Kromě libovolně dlouhého hospodaření směla i změnit dědice, kterým se nakonec v souladu s otcovým kšaftem stal syn František. Před odchodem na výměnek Johana pouze pojistila byt pro sebe a dceru Barboru a jejího nemanželského syna. Od svého ovdovění žila sedm let jako výměnkářka na usedlosti čp. 132 v Novém Rychnově. Svého kroku, kterým se vzdala možnosti rozhodovat, možná později litovala, protože po smrti hospodáře Františka roku 1845 připadla usedlost jeho ženě a jejímu novému manželovi. Důsledné knihovní pojištění výměnku se tedy ukázalo být velmi uvážené.⁵⁷⁵

Možnost samostatného hospodaření nebyla zmíněna v případě třiadvaceti žen, které odešly na výměnek hned po manželově smrti, ačkoli se jejich věk pohyboval v rozmezí 38 – 59 let. Pětkrát přebíral hospodářství nevlastní syn ovdovělé ženy, jehož právní nárok na převzetí usedlosti byl nezpochybnitelný a ze strany druhé manželky zemřelého otce jen těžko napadnutelný. V ostatních případech ovdovělé ženy patrně měly možnost transfer usedlosti ovlivnit a odchod na výměnek byl do značné míry jejich rozhodnutím. Takřka dvě třetiny z nich však žily na výměnku déle než deset let, tři dokonce více než čtvrt století. Jen v případě dvou žen se mohlo jednat o zdravotní důvody, protože zemřely již o tři roky později.

Velmi nesourodou věkovou skupinu (28 – 66 let v okamžiku ovdovění) představuje 36 žen, které před odchodem na výměnek samostatně hospodařily déle než dva roky. V průměru byly hlavami usedlostí 7,3 roku, to jest o rok méně, než činila průměrná délka samostatného hospodaření všech zkoumaných vdov, tedy i těch, které v pozici hlavy domácnosti zemřely nebo uzavřely nový sňatek.⁵⁷⁶ Na výměnku poté žily v průměru skoro čtrnáct a půl roku, což bylo o dva roky déle než v případě žen, které postoupily usedlosti ihned. O samostatném hospodaření těchto žen pojednávala předchozí kapitola. Postačí

---

⁵⁷⁵ Všech osm dětí Johany Rysové se dožilo dospělosti, kromě Františka připadali na pozici hospodáře v úvahu ještě dva straší bratři, usazení v Brně a Třeboni, a nejmladší Jan. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 30 b-31 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

⁵⁷⁶ Třináct z nich stálo v čele usedlosti jen 3 až 5 let, patnáct 6 až 10 let, pět žen 11 až 14 let, výjimkou byly dvě vdovy, které odešly na výměnek po 21 a 26 letech hospodaření. Takřka 80 % budoucích výměnkářek hospodařilo maximálně deset let, aby pak uvolnily místo svým dědicům.

pouze shrnout důvody, které vedly ovdovělé ženy k tomu, aby usedlost po kratší či delší době předaly. Na jedné straně mohla stát vůle zesnulého manžela, rodiny, případně i vrchnosti, aby se usedlost pokud možno co nejdříve přešla do rukou mužského hospodáře. Vdova sama mnohdy neměla o prodlužování samostatného hospodaření zájem. Jindy mohla svým odstoupením na výměnek deklarovat snahu zachovat „klid“ uvnitř rodiny a kladné vztahy s určeným dědicem, budoucím zajišťovatelem svého výměnku, který se hlásil o svá práva. Pro řadu žen nebyla představa (dlouhého) samostatného hospodaření lákavá z důvodu vysokých nároků kladených na hlavu usedlosti.

Tabulka č. III. 3. 2. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek podle sociálního a profesního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.**

POSTAVENÍ A PROFESNÍ ZAŘAZENÍ MANŽELA	Odchod ženy na výměnek			
	ihned po ovdovění		po samostatném hospodaření	
	počet	%	počet	%
Sedlák	12	22,2	8	22,2
Chalupník	24	44,4	22	61,1
Domkář	9	16,7	3	8,3
Řemeslník	9	16,7	3	8,3
CELKEM	54	100,0	36	100,0

Tabulka č. III. 3. 2. ukazuje socioprofesní zařazení manželů žen, které odešly na výměnek až po smrti prvního muže. Mezi selkami byl stejný podíl těch, které postoupily usedlost bezprostředně po ovdovění a těch, jež předtím několik let samostatně hospodařily. Absolutně i relativně nejvíce bylo v obou kategoriích chalupnic, přičemž větší část z nich před odchodem na výměnek samostatně hospodařila. Předat roli hlavy domácnosti ihned po ovdovění bylo nejčastější strategií domkářek a vdov po řemeslnících.⁵⁷⁷ V případě, že se rodina živila pouze námezdní prací, nepřinášelo její vedení ovdovělým ženám mnoho

⁵⁷⁷ Podobné závěry byly učiněny i pro západočeskou oblast Štáhlavska, kde se jen 7 % vdov po domkářích postavilo do čela svých usedlostí. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 154-156.

výhod. V každém případě musely podle svých sil pracovat, v pozici hlavy domácnosti navíc nesly zodpovědnost za údržbu domku a plnění všech souvisejících povinností majitelky usedlosti. I když nemohly počítat s výměnkem ve smyslu vysokých naturálních, natož peněžních dávek, přinášel jim potřebnou jistotu. Pokud si mohly vybrat, zda na výměnek odejdou hned, nebo až po určité době, obvykle volily první variantu.

Existence výměnkářských smluv je důvodem, proč lze životní úroveň ovdovělých žen nejlépe a nejkonkrétněji zkoumat na příkladu výměnkářek.⁵⁷⁸ Obsažnost jednotlivých zápisů však velmi kolísá. Zatímco někteří výměnkáři se spokojili s písemným ujištěním, že jim jejich nástupce zajistí „*slušnou vejminku*“, jiní specifikovali své požadavky do nejmenších detailů. Obsah a výše jednotlivých součástí výměnku se samozřejmě lišily podle zámožnosti usedlosti, na kterou byl vázán. Je však patrné, že někteří odstupující hospodáři a hospodyně byli obezřetnější a trvali na jednoznačném a podrobném vymezení povinností svého nástupce, jiní se naopak více spoléhali na ústní dohodu se synem či dcerou. V takovém případě pak výměnek nebyl ve smlouvě specifikován vůbec, pouze byla uvedena stereotypní formulace, že výměnkář má dostávat „*byt a stravu*“, případně že má být „*dochován do smrti*“. Obsah výměnkářské smlouvy svědčil jak o finanční situaci usedlosti, tak i o vztazích mezi odstupujícím a nastupujícím hospodářem, respektive dědicem usedlosti a jeho matkou.⁵⁷⁹ Někdy byly dokonce rovnou domluveny podmínky, za kterých se byl výměnkář ochoten svých nároků zřeknout. Například Veronice Kosové měla být v případě, že by chtěla z výměnku odejít, vyplacena částka 40 zl.⁵⁸⁰

Za základní ustanovení týkající se výměnku bývá považováno zajištění ubytování, obsluhy a ošetření, stravy, naturálních dávek z hospodářství, právo na držení dobytka, užívání určitých prostor a částí usedlosti, nárok na vypravení pohřbu.⁵⁸¹ Zcela všeobecně uplatňovanou součástí výměnku byl nárok na bezplatné ubytování a stravování na usedlosti.

---

⁵⁷⁸ Naopak takřka neprobádatelná je otázka každodenního života a životní úrovně žen, které nikdy nestály v čele usedlosti, protože pro rekonstrukci jejich osudů nelze využít žádné smlouvy dochované pro prostředí usedlých vrstev.

⁵⁷⁹ Vlivem ekonomické situace gruntu a vztahů mezi nastupujícím a postupujícím hospodářem na formulaci výměnkářské smlouvy se zabývá J. GRULICH, *Das ländische Ausgedinge*, s. 353-367.

⁵⁸⁰ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1513, kart. 342. Podobně například František Ježek z Lešova, který byl ochoten za 32 zl. opustit výměnek v případě, že by se s dcerou a zetěm nesnesli. NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 81b-82 a.

⁵⁸¹ J. SEDLÁČEK, *Právo výměnku*, s. 102; V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 443-447; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 292-302.

Někdy bylo blíže určeno, že byt musí být „*teplej a světlej*“, případně „*pohodlnej*“, stravovat se výměnkáři obvykle měli „*při stole hospodářově*.“ Dalším důležitým bodem bylo přísívání či výdej určitých zemědělských plodin. Vzhledem k zásadnímu významu pěstování lnu a přadláctví ve zkoumané oblasti bylo takřka pravidlem přísívání alespoň půl míry⁵⁸² lněného semene. Vedle lnu se nejčastěji objevovalo obilí, případně brambory, hrách, řepa nebo zelí, takřka se nevyskytuje ovoce. Velký význam měl chov dobytka a drůbeže, nejobvykleji jedné krávy, několika slepic či hus. Naopak peněžní příspěvky na přilepšení se objevovaly pouze sporadicky a jen v nejbohatších usedlostech. Jako samozřejmost bylo chápáno zařízení „*křesťanského*“ pohřbu v případě smrti rodiče, i přesto někteří výměnkáři neváhali povinnost vypravení „*řádného funusu*“ vtělit do písemné smlouvy.

Některé části výměnku, zejména právo bytu a stravy, zůstávaly nezměněné, ať již zajišťovaly jednoho nebo oba členy manželského páru, jež původně stál v čele usedlosti. Naproti tomu „*sutý*“ výměnek se v případě úmrtí jednoho z výměnkářů často snižoval na polovinu. Ustanovení výměnku se v principu netýkala sourozenců nastupujícího hospodáře či hospodyně, přestože často žili spolu s výměnkáři na usedlosti. Výjimkou byly lidé trpící nějakým postižením, u nichž se nepředpokládalo, že by se mohli normálním způsobem uživit a starat se sami o sebe. V takovém případě jim byl „*výměnek*“ na usedlosti pojištěn, náhradou za to si měl hospodář ponechat jejich dědický podíl. Vedle pravidelně vydávaných naturálií měli výměnkáři velmi často pojištěn určitý podíl na usedlosti, případně vlastnili i několik kusů dobytka. V případech, kdy k výměnku patřila „*záhumenka*“, mělo držení zejména tažného dobytka výměnkářem praktické opodstatnění, jindy dobytče představovalo součást movitého majetku, do kterého byly uloženy finanční prostředky.

Zastoupení různých „*složek*“ výměnku tak, jak je měly zajištěny novorychnovské vdovy ukazuje tabulka č. III. 3. 3. sestavená na základě 96 pozůstalostních řízení umírajících hospodářů a smluv o postoupení usedlosti. Ukazuje se, že v nadpoloviční většině případů byl vdovský výměnek vymezen velmi obecně, buď jako „*(slušná) vejmika*“,⁵⁸³ nebo bylo udáno, že výměnkářka má nárok na byt a stravu, respektive na „*dochování*“ do smrti.

⁵⁸² 1 míra (měřice, Wiener Metzen) = $\frac{2}{3}$ korce = cca 61,5 l.

⁵⁸³ Například selka Alžběta Šamanová roku 1850. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 111 b-113 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

Jasnější kontury mělo vymezení výměnku jen u 38 výměnkářských smluv. Jeho základem bylo vždy zajištění ubytování, které bylo pouze čtyřikrát blíže specifikováno, přičemž ve třech případech se jednalo o „světničku“, jednou byla řeč o komoře. Zaopatření výměnkářky potravinami bývalo obecně formulováno jako nárok na „stravu při stole hospodářově.“ K těmto základním ustanovením přibývaly další požadavky. Lze říci, že čím bohatší usedlost, tím precizněji a obsáhleji byl výměnek formulován. Naopak v chudých hospodářstvích byl vymezován obecněji, obvykle pouze požadavkem bytu a stravy, neboť širší rozsah výměnku tyto usedlosti vůbec neumožňovaly.⁵⁸⁴

Tabulka č. III. 3. 3. **Rozsah vdovského výměnku, 1785 – 1855.**

ROZSAH VÝMĚNKU	Počet smluv	%
nespecifikován	58	60,4
chov hospodářských zvířat +pěstování plodin	24	25,0
pouze pěstování plodin	8	8,3
pouze chov hospodářských zvířat	6	6,3
peněžní příspěvky	0	0,0
CELKEM	96	100,0

Čtvrtina zkoumaných výměnkářských smluv obsahovala ustanovení, podle kterého vdova směla nárokovat chov domácího zvířectva a zároveň přísívání nějakých plodin či výdej naturálií. Jen s přísíváním se muselo spokojit 8 % vdov, nejméně typická byla kombinace zajištění bytu, stravy a pouze chovu dobytka. V případě zemědělských plodin se nejčastěji objevoval len, který v devíti případech tvořil jedinou součást „sutého“ výměnku vdovy. Z obilnin bylo vdovám nejčastěji vyhrazováno žito, případě ječmen, obvykle v množství jedné až pěti měřic, tedy přibližně 61 – 307 litrů. „Sypaný“ výměnek určený pro ovdovělou ženu se od dávek připadajících pro dva výměnkáře lišil především

⁵⁸⁴ K podobným závěrům došla i A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 118-128.

množstvím.⁵⁸⁵ V případě úmrtí jednoho z poživatelů výměnku se obvykle snižoval na polovinu, i když v některých případech měla vdova výslovný nárok na „celý“ výměnek.⁵⁸⁶

Další významná složka výměnku, chov domácích zvířat, se úmrtím výměnkáře proměňovala i kvalitativně. Zatímco v případě odstupujících hospodářů zejména ze selské vrstvy bylo obvyklé chování většího počtu kusů dobytka včetně tažných zvířat, ovdovělé výměnkářky měly zpravidla vyhrazeno pouze jednu krávu k vlastnímu „vyživení“. Hovězí dobytek používaný i k tahu byl nezbytným inventářem selských a chalupnických usedlostí i obvyklou součástí věna nevěst. Z dochovaných novorychnovských inventářů lze vyčíst, že v prostředí chalupníků a menších sedláků bylo obvyklé vlastnictví jedné nebo dvou krav a páru volů, větší sedláci samozřejmě chovali více kusů dobytka, typické bylo držení koní, jednoho či dvou volských potahů a většího počtu krav a jalovic. Na Novorychnovsku bylo chování krávy „na píci hospodářovej“ běžnou součástí výměnkářských smluv ze selského prostředí, zřídka se objevuje i v případě chalupnických usedlostí. Velmi časté bylo zanechání krávy vdově, která se měla starat o malé děti. Kozy byly chovány zřídka, význam měly zejména v chudých domácnostech domkářů či podruhů. Z dochovaných inventářů lze vyčíst, že v prostředí chalupníků a menších sedláků bylo obvyklé vlastnictví jedné nebo dvou krav a páru volů, větší sedláci samozřejmě chovali více kusů dobytka, typické bylo držení koní, jednoho či dvou volských potahů a většího počtu krav a jalovic.⁵⁸⁷ Od vdovy se neočekávalo, že by sama obstarávala výměnkářské hospodářství, takže zajištění potahu a zemědělského náradí nepřipadalo v úvahu. Ani jedné vdově nebyly výměnkářskou smlouvou vyhrazeny jakékoli polnosti, zajištění naturálií mělo nanejvýše podobu „přisívání“ dané plodiny na stanovenou rozlohu hospodářových polí. Vzhledem k obvyklému snížení „sypaného“ výměnku se také v případě výměnkářek poměrně zřídka vyskytoval chov ovcí a požadavek vykrmení prasete. Poměrně rozšířený byl naopak chov drůbeže, slepic nebo husy.⁵⁸⁸ Ani v jednom případě se výměnek nesestával pouze

---

⁵⁸⁵ V západních Čechách na jednoho výměnkáře připadal v průměru vyšší výměnek v případě, že jej pobíral sám, než pokud byly výměnkáři dva. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, s. 294.

⁵⁸⁶ Například Na Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 142b-143b.

⁵⁸⁷ Odlišnou situaci předkládají poddanské inventáře z jižních Čech, které jsou nejen podrobnější, ale dokládají nesporně vyšší životní úroveň tamní selské vrstvy. J. GRULICH – P. MATLAS, *Hmotná kultura*, s. 5-10.

⁵⁸⁸ Ve smlouvách novorychnovských ovdovělých výměnkářek se nejčastěji objevoval požadavek chovu krávy (24 případů), řidčeji kozy (2 případy). Třikrát měla výměnkářka nárok na chov ovcí, dvakrát na vykrmení prase, pouze jednou mohla požadovat chov páru volů. Chov drůbeže byl zmíněn sedmkrát.

z vydávání naturálií či chovu dobytka, vždy byla obecně zmíněna strava společná s hospodářem. „Služby“, které měli nastupující hospodáři výměnkářce poskytovat, nebývaly exaktně stanoveny. Pouze v několika případech bylo poznamenáno, že mladí mají matku dochovat „v úctě“, což zřejmě předpokládalo i případnou pomoc a péči.⁵⁸⁹ Pouze dvakrát měla výměnkářka výslovně vymíněno zařízení pohřbu.

Ani jednou nebylo ve vdovském výměnku zmíněno vyplácení finančních příspěvků. V případě potřeby mohla vdova požadovat částku, která jí byla na usedlosti pojištěna buď na základě svatební smlouvy nebo odkazu zemřelého manžela. Tyto peníze jí měly být vydány „*kdyby toho potřebovala*“ nebo „*na jakýkoli požádání*“. Pokud je ovdovělá žena nespotřebovala, připadly po její smrti nejčastěji hospodáři – poskytovateli výměnku, jen zřídkakdy s nimi vdova kšaftovala.

Tabulka č. III. 3. 4. **Výše částky pojištěné na usedlosti pro potřeby ovdovělé výměnkářky, 1785 – 1855.**

VÝŠE POJIŠTĚNÉ ČÁSTKY	Počet	%
do 20 zl.	12	17,9
do 50 zl.	24	35,8
do 100 zl.	14	20,9
více než 100 zl.	17	25,4
Celkem	67	100,0

Jak ukazuje tabulka, novorychnovské výměnkářky obvykle mohly disponovat s částkou do 50 zl. Nebyly však výjimkou ani ženy, jež směly využít obnos více než dvojnásobný, osm žen mělo k dispozici více než 150 zl., ve dvou případech dokonce obnos pojištěný

⁵⁸⁹ Nejpresněji a opakovaně byl požadavek služby výměnkáři specifikován ve výměnkářské smlouvě ovdovělého chalupníka Josefa Noska, který vyžadoval, aby mu dcera a zeť „*do jeho smrti teplej a světlej byt, pak stravu při svém stole zdarma dali, jej šatili a, kdyby toho potřeboval, sloužili, a mimo toho jemu každěj rok ¼ rakouský míry leního semena přisívali.*“ Výměnek byl už po dvou letech, roku 1809, zrušen za náhradu 100 zl. a každoroční přisívání lněného semene, přičemž noví hospodáři museli výměnkáři v hotovosti vyplatit ještě dalších 250 zl., které měl na usedlosti pojištěné. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 49 ab.

výměnkářce přesahoval 400 zl.⁵⁹⁰ Takto vysoké částky byly zpravidla odvozeny od zánosu, který dotyčná jako novomanželka na usedlost přinesla, byly jí tedy zajištěny už svatební smlouvou. Naopak v případě nižších obnosu se obvykle jednalo o podíl určený vdově v rámci pozůstalostního řízení. Byly již zmíněny případy, kdy se ovdovělá žena zřekla svého zánosu, vložila jej do pozůstalostního řízení svého manžela a spokojila se pouze s „*dětským dílem*“ shodným s výší dědictví, které obdržely její děti.

Bohatý výměnek byl určen Kateřině Homolkové, vdově po čtvrtláníku Janu Homolkovi z Nového Rychnova roku 1831. Tři nejstarší děti byly v době otcovy smrti již vybyty, vdova hospodařila do zletilosti prostředního syna Karla. Po odstoupení jí měl být vyhrazen výměnek, jeho součástí měla být světnička, strava, teplo, světlo, přísívání obilí, řepy, brambor, chování krávy a páru volů. Je pravděpodobné, že vdova sama nemohla vše spotřebovat. Při ustanovení výměnku však hospodář patrně počítal s tím, že s vdovou budou na výměnku žít čtyři dosud nezletilé děti, které byly mladší než zvolený nástupce. Je možné, že Kateřina netrvala na vyplácení v plné výši, ovšem právo nárokovat všechny předepsané součásti ji skutečně zabezpečovalo.⁵⁹¹ Podobně obsáhlý výměnek měla zajištěn i těšenovská selka Kateřina Vaňková, které měl její zeť přísívat, vykrmit prase a husu a chovat pár slepic, samozřejmostí bylo zaručení bytu a společné stravy. Kromě toho výměnkářka vlastnila ovci a krávu a podíl 120 zl., jež jí měly být v případě potřeby vydány.⁵⁹²

Řada žen však takové štěstí neměla, protože jejich výměnek se sestával s pouze vágně vymezené povinnosti nového hospodáře zajistit bývalé hospodyně přístřeší a stravu. I takto nízké požadavky mohly být v případě chudých usedlostí, závislých na výnosech nevelkého kusu polností či protoindustriální konjunktury, velkým problémem. Nároky některých žen, jakkoli se v kontextu vdovských výměnků zdají být vysoké, v žádném případě nedosahují rozsahu výměnkářských smluv diktovaných odstupujícími hospodáři. Jako příklad lze uvést soupis požadavků, které si řeženčický sedlák František Pech pojistil bez ohledu na to, že na

---

⁵⁹⁰ I přes peněžní reformu následující po roce 1811 byly zánosy do gruntů částky pojištěné na usedlostech obvykle počítány ve stabilnějších hodnotách konvenční měny.

⁵⁹¹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 103 ab.

⁵⁹² Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 60a-61a.

usedlosti vážily vysoké dluhy na podílech pro jeho sourozence a děti.⁵⁹³ V takovém případě mohli výměnkáři svými požadavky chod usedlosti výrazně ztížit nebo zcela ochromit. Důsledkem ekonomických problémů způsobených vysokým a příliš dlouhým výměnkem mohly vést i k vážnému rozkolu uvnitř rodiny.⁵⁹⁴ Vdovské výměnky v takové míře usedlosti nezatěžovaly, a to nejen proto, že zajišťovaly jen jednoho člověka místo dvou. Co do rozsahu byly celkově méně obsáhlé, než požadavky nárokované bývalými hospodáři, kteří si často snažili i po odstoupení z čela usedlosti udržet značnou míru pravomocí a samostatnosti. Je otázkou, zda v umírněných požadavcích vdov sehrávala větší roli očekávaná „skromnost“ žen, které ztratily manžela, či snaha ovdovělých matek zajistit prosperitu domácností svých dětí i za cenu vlastní ztráty. Při snižování požadavků mohla svou roli sehrát i potřeba uchovat dobré vztahy s hospodářem a jeho rodinou.

Kromě materiálního zajištění životní úrovně vyplácení odpovídajícího výměnku vdově poskytovalo určitou míru nezávislosti. Jeho rozsah nebyl ani tak určen potřebami výměnkářky, ale spíše ekonomickými možnostmi usedlosti, pečlivost, se kterou byl zaznamenán do gruntovních knih, zase svědčila o vztazích uvnitř rodiny. Požívání vyššího výměnku mělo také výrazně distinktivní charakter, neboť odkazoval na význam postavení vdovy v předcházejících životních etapách. Ani ovdovělé výměnkářky se nespokojovaly s pouhým užíváním zděděných prostředků, ale často se svůj majetek snažily aktivně rozšířit. Příkladem může být bývalá mlynářka Anna Vopálenská, která během svého sedmiletého vdovství zakoupila krávu a jehničku, které dala „na starost“ svému synovi. Vedle toho na úrok půjčovala peníze sousedům a shromáždila větší množství lnu a kvalitního plátna. Veškeré své jmění rozdělila před svou smrtí roku 1799 rovným dílem mezi děti.⁵⁹⁵ Hodnota manželovy pozůstalosti a zisky, kterých byla vdova sama schopna dosáhnout určovaly její životní úroveň i obraz v očích okolí.

---

⁵⁹³ František Pech převedl statek roku 1824 na svého syna Martina, který měl rodičům vedle bytu a stravy zajistit vyživení krávy, páru běhounů, prasete, dvou ovcí, husy, šesti slepic, dále jim měl vydávat sypaný výměnek, brambory a řepu, kromě toho měli výměnkáři na usedlosti pojištěnu částku 100 zl. Celková hodnota usedlosti činila 1196 zl., dluhy na podílech dosahovaly výše 1010 zl. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 47b-48a.

⁵⁹⁴ K přetížení usedlostí výměnkářskými dávkami se vyjadřují například J. KOUPAL, *Selský grunt*, s. 244-245; C. HORÁČEK, *Výminek*, s. 32-51; A. MENOŠEK, *Výměnek*, s. 13-21.

⁵⁹⁵ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 14 ab, 26 ab; Tamtéž, inv. č. 1433, sign. 179 Pelhřimov, fol. 260 a-263 a.

Na život výměnkářky neměla vliv jen ekonomická situace, ale i rodinné prostředí, které ji obklopovalo. V novorychnovských zповědních seznamech jsou označovány zpravidla svým příbuzenským vztahem k hospodáři a zaznamenány pod vlastní, nejužší rodinou majitele domu. Pokud byly na usedlosti přítomny neženaté / neprovdané děti výměnkářky, byly zapsány až po matce a identifikovány vztahem k ní, tedy jako syn nebo dcera. Ovdovělé výměnkářky bývaly až na výjimky označovány celým jménem, obvykle bylo doplněno i dívčí příjmení. Následovala pouze křestní jména dětí, které byly stále, bez ohledu na věk, podřízeny pravomoci svých matek, které byly vnímány jako hlavy vlastních rodinných jader, tvořících rozšířenou domácnost vedenou majitelem usedlosti.⁵⁹⁶ Na nezaopatřené děti se sice nevztahoval výměnek jakožto právní pojištění nároků na bydlení, stravu a naturálie, záznamy ve zповědních seznamech však ukazují hierarchii panující v rodině. Tam, kde výměnkářka využívala vlastní místnost, seznamy pravděpodobně odráží i dispozici domu, kdy svobodné děti sdílely „byt“ spolu s matkou.

Na základě zповědních seznamů bylo analyzováno 116 domácností výměnkářek.⁵⁹⁷ Většina žen žila na usedlostech držných syny, případně dcerami.⁵⁹⁸ V důsledku jejich úmrtí mohlo dojít k tomu, že žena, která nastoupila na výměnek u vlastního dítěte, nakonec žila s lidmi, s nimiž ji nespojovalo žádné pokrevní příbuzenství. Například Marie Hezinová z Hojkova žila po smrti svého syna dalších šest let na výměnku u jeho manželky Kateřiny, která samostatně hospodařila do dospělosti syna Josefa.⁵⁹⁹ Ovdovělá snacha Kateřiny Pechové z Řeženčic se znovu provdala a statek spravovala se svým druhým manželem Josefem Jírů.⁶⁰⁰ Lze však předpokládat, že i v takových rodinách existovalo určité pouto mezi vdovou na výměnku a rodinou hospodáře, jejímiž členy byla i výměnkářčina vnoučata. Pouze čtyři ženy žily na výměnku u naprosto cizích osob.⁶⁰¹

---

⁵⁹⁶ K způsobu znázorňování rodinné hierarchie ve raně novověkých soupisech obyvatelstva z českého prostředí například J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 265-270.

⁵⁹⁷ Pro analýzu byl zvolen vždy první zápis, ve kterém se dotyčná objevila v pozici ovdovělé výměnkářky, tedy buď první dochovaný záznam z roku 1833, nebo zápis pocházející z roku následujícím po ženině ovdovění. Všechny dále uváděné informace jsou čerpány ze zповědních seznamů, MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 33, knihy č. 14 – 33.

⁵⁹⁸ U syna žilo 90 (= 77,5 %) těchto výměnkářek, u dcery 21 (= 18,1 %), v šesti případech se jednalo o dítě z manželova prvního manželství.

⁵⁹⁹ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 34, knihy č. 14 – 34.

⁶⁰⁰ Tamtéž.

⁶⁰¹ V těchto případech došlo k prodeji usedlosti, na níž výměnkářka zůstala. V jednom případě zajišťoval výměnek synovec zemřelého manžela výměnkářky.

Jen v šestatřiceti případech žila vdova na výměnku sama, v ostatních osmdesáti domácnostech bylo přítomno ještě alespoň jedno výměnkářčino dítě, nepočítaje držitele usedlosti či jeho ženu. Většinou žil s matkou na výměnku pouze jeden nebo dva potomci, čtyřikrát byla vdova hlavou rodinného jádra čítající více než čtyři děti.⁶⁰² V nadpoloviční většině případů se jednalo pouze o děti starší dvaceti let, o které se matka již nemusela starat a které byly schopny vydělat si samy na sebe. Na usedlostech svých bratrů či švagrů žili v postavení podruhů, měli ovšem nárok na vyplacení svých podílů. V ostatních případech byly v rodině výměnkářky evidovány děti menší, devětkrát dokonce mladší deseti let.⁶⁰³

Počet a stáří dětí doprovázejících matku na výměnek odpovídalo věku vdovy. Větší počet potomků v tomto postavení se vyskytoval jen zřídka, pouze pokud vdova usedlost postoupila nejstaršímu dítěti, jakmile to bylo možné. Například roku 1850 předala po čtrnáctiletém hospodaření těšenovská selka Alžběta Šamanová usedlost svému nejstaršímu, čtyřiaadvacetiletému synovi. Na statku zůstalo i jeho pět nevybytých sourozenců ve věku 17 – 32 let, kteří byli nadále vedeni jako děti výměnkářky Alžběty.⁶⁰⁴ Kateřina rozená Chábová se provdala za ovdovělého chalupníka Martina Nováka, který měl z předchozího manželství 6 dětí, přičemž nejstarší Martin byl jen o osm let mladší než jeho macecha. Na usedlosti tehdy žila na výměnku i hospodářova ovdovělá matka a bratr František. Roku 1847 Martin Novák zemřel a na jeho místo nastoupil stejnojmenný syn. O rok později vypadala situace na usedlosti tak, že kromě nového hospodáře a jeho ženy zde byla čtyřicetiletá výměnkářka Kateřina a s ní šest dětí ve věku 7 – 26 let, z toho pouze tři nejmladší byly její vlastní. Jako člen rodiny byl evidován nyní osmačtyřicetiletý František Novák, „*strejc*“ nového hospodáře.⁶⁰⁵

---

⁶⁰² 55 žen žilo na výměnku s jedním nebo dvěma dětmi, 18 s třemi nebo čtyřmi potomky, 4 ženy měly na výměnku pět nebo šest dětí. Třikrát žil na usedlosti kromě hospodáře ještě další, ženatý syn se svou rodinou. Průměrný počet dětí žijících s matkou na výměnku činí přibližně 2,0.

⁶⁰³ Na výměnku s matkou žily v dvaatřiceti případech (55 %) pouze děti starší 20 let, v patnácti případech děti starší 20 let a zároveň i potomci mladší. V 11 domácnostech ovdovělé výměnkářky žily pouze děti ve věku 11 – 19 let, v 9 domácnostech bylo alespoň jedno dítě mladší 10 let. Započítány nebyly tři rozšířené rodinné domácnosti, kde vedle výměnkářky žil i ženatý syn s rodinou.

⁶⁰⁴ NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 11 b-113 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344; MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 33, knihy č. 14 – 33.

⁶⁰⁵ Tamtéž.

Posledně uváděné příklady dokládají, že u dospělých potomků se mnohdy jednalo o jedince žijící v definitivním celibátu, kteří rodnou usedlost nikdy neopustili. Neprovdané dcery žijící se svými matkami měly někdy i vlastní nemanželské děti. Bezpochyby však mohly být dospělí, svobodní potomci pro stárnoucí matku oporou a podle potřeby jí poskytovat péči a ošetření. Vedle ovdovělé bývalé hospodyně žili někdy na usedlosti další lidé, označovaní za členy širší rodiny hlavy domácnosti. V sedmi případech byla spolu s výměnkářkou zapsána jiná žena téže generace. Šestkrát se jednalo o svobodnou švagrovou bývalé hospodyně, jednou šlo o matku její snachy. V takovém případě se výměnek mohl stát domácností dvou nepříbuzných žen.

O tom, že soužití s dětmi, případně jinými příbuznými bylo pro ovdovělé výměnkářky nejvýhodnější, svědčí fakt, že obvykle neměnily místo pobytu a zůstávaly na usedlostech, kde jim byl výměnek pojištěn. V případě, že byl grunt prodán, odcházely zpravidla s rodinou a lze předpokládat, že úmluva o výměnku platila i v novém sídle. K dohodám o jednorázovém vyplacení výměnku docházelo pouze v případě, že usedlost změnila majitele, od kterého se vdova po čase rozhodla odstěhovat.⁶⁰⁶ Kateřina Frantalová například opustila výměnek ze strachu poté, co zde byla okradena,⁶⁰⁷ Kateřina Suchá odešla kvůli „*mrzutostem*“ s novým majitelem usedlosti.⁶⁰⁸ Život výměnkářky však nemusel být bez konfliktů ani tehdy, když zůstala u původní rodiny. Svědčí o tom ustanovení pro případ neshod, která byla uvedena v některých smlouvách o výměnku. Anna Nosková, ovdovělá roku 1843, odešla na výměnek spolu se svými třemi dětmi, zatímco usedlost získal její nevlastní syn. Anně měla být vyhrazena vlastní místnost a výměnek jí byl navýšen o vydávání většího množství potravin a chov krávy pro obživu dětí, aby nemusela sdílet společný byt a stravu s hospodářem.⁶⁰⁹

Skutečné vztahy mezi rodinnými příslušníky lze jen těžko odhalit. Určité východisko mohou poskytnout dochované testamentsy ovdovělých výměnkářek. Lze využít celkem

---

⁶⁰⁶ Výjimkou byl Vojtěch Nosek, výměnkář z Chaloupek čp. 8, který svou chalupnickou usedlost postoupil dceři a zeťovi za cenu 150 zl. Opuštění výměnku mu bylo zapláceno sumou 350 zl., přičemž se výslovně odřekl práva na bydlení, stravu a obsluhu ze strany nových hospodářů. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 49 ab.

⁶⁰⁷ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 97 a.

⁶⁰⁸ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 93 b-94 a.

⁶⁰⁹ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

23 pozůstalostních řízení konaných po smrti výměnkářky.⁶¹⁰ V pěti případech dědily na rovnými díly všechny děti, jednou byla obdobně podělena vnoučata. Deset žen zanechalo veškerý majetek synovi-hospodáři, u kterého žily. Příslib zdědění výměnkářova jmění byl zřejmě pro majitele usedlosti dobrou motivací k řádnému plnění podmínek výměnku. V případě domkáře Josefa Svobody a jeho matky Marie byl tento postup zakotven už ve smlouvě o předání usedlosti. Syn měl zdědit matčin podíl v hodnotě 20 zl., pokud s ní bude „žít ve svornosti.“⁶¹¹ Leckdy ovšem výměnkářka disponovala mnohem větším obnosem. Například bývalá lešovská selka Anna Bártů odkázala svému synu Františkovi 202 zl. za to, že „ji do smrti ctil, dobře dochoval a [na] její přilepšení mnoho vynaložil“. S matčíným ústním kšaftem projevílo souhlas ostatních pět přítomných dětí.⁶¹²

Někdy ovšem kšaft a pozůstalostní inventář uvádí, že suma, která byla výměnkářce pojištěna na usedlosti, byla utracena už za jejího života. Kateřina Kučerová mohla disponovat s částkou ve výši 200 zl., pojištěnou na usedlosti svého syna Františka. Na výměnku žila sedm let, z toho byla údajně šest let nemocná. Výlohy na matčino léčení se prý vyšplhaly na 150 zl, které hospodář uhradil.⁶¹³ Podobně byl utracen celý podíl Anny Bláhové ve výši 59 zl.⁶¹⁴ Je otázkou, zda tyto náklady nebyly testátorkami úmyslně zveličeny, aby jejich synové mohli bez problémů zdědit vyšší obnos. Pokud totiž matka v závěti pominula další děti, byl její kšaft napadnutelný. Selka Kateřina Pechová zemřela roku 1846 v čp. 17 v Hojkově. Chalupu zakoupila spolu se svým druhým manželem Tomášem Pechem o dva roky dříve. Předtím žili 17 let jako výměnkáři na sousedním gruntu čp. 19, který Kateřina šest let samostatně vedla, aby jej krátce před druhou svatbou předala synu Martinovi Jírů. Právě tomuto dítěti z prvního manželství se v kšaftu pokusila odkázat veškeré své jmění, 55 zl., které měla pojištěné na své bývalé usedlosti čp. 17. Tím pominula dva nezletilé syny z druhého manželství. Poté, co Tomáš Pech napadl manželčin kšaft, dostali chlapi po 2 zl. 24 kr. Kateřinu Pechovou k takovému poslednímu pořízení

---

⁶¹⁰ Jednou tvořilo pozůstalost pouze šatstvo, o němž nebylo uvedeno, komu po smrti vdovy připadlo. V dalším případě došlo k nerovnoměrnému rozdělení věcí mezi tři potomky vdovy, přičemž nejvíce získal hospodář.

⁶¹¹ NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 249 ab; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

⁶¹² Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 85 b.

⁶¹³ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 71 ab.

⁶¹⁴ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 174 b.

patrně vedl nejen blízký vztah k nejstaršímu synovi, ale i k usedlosti, v jejímž čele kdysi stála.⁶¹⁵

Podobnou motivaci lze očekávat i u dalších žen, které kšaftovaly ve prospěch hospodáře, u kterého strávily svá poslední léta. Osm vdov zvýhodnilo jiné ze svých dětí. Kateřina Frantalová měla výměnek pojištěn na domku v Dolních Hutích, který zdědil její syn František. Po prodeji usedlosti roku 1835 došlo k problémům s novým majitelem a Kateřina odešla do Nového Rychnova k nevlastnímu synu Josefovi, u kterého dožila a jemuž kšaftem odkázala celý svůj majetek v hodnotě 68 zl. Spolu s matkou se sem uchýlila i mladší dcera a její nemanželské děti. Případ Kateřiny Frantalové ukazuje, že i vztahy mezi macechou a nevlastními dětmi mohly být velmi dobré.⁶¹⁶ Syna, který nestál v čele vdoviny bývalé usedlosti, zvýhodnila Terezie Rychtářů. Patrně tím chtěla pomoci nejmladšímu chlapci, který jako třinácté dítě svého otce dosud nedostal příležitost k osamostatnění.⁶¹⁷ Další čtyři vdovy „*nadlepšily*“ podíly dcerám. Marie Klubalová rozdělila svých 50 zl. tak, že dcera dostala 30 zl. a syn 20 zl. Jedna žena pojistila dceři výměnek, další odkázala všem dětem stejné finanční obnosy a dcerám navíc ložní prádlo. Jednoznačně nejvíce preferovala svou sedmnáctiletou dceru Františku již zmíněná Anna Nosková, která umírala v 47 letech na výměnku u nevlastního syna Josefa. Františce přidala k podílu ve výši 8 zl. ještě tele a plátno. Mimoto jí nařídila, že se má postarat o své mladší bratry, a dala jí do opatrování krávu, kterou odkázala všem třem sourozencům „*k vyživení*“.⁶¹⁸ Zvýhodnění dcery matkou však nebylo pravidlem, dědické podíly dívek bývaly zpravidla nadlepšeny o „ženské“ předměty denní potřeby, případně byla příčinou zvýšení odkazu aktuální rodinná situace.

Přes potíže, které mohl život na výměnku přinést, se zdá, že pro většinu ovdovělých žen byl skutečnou jistotou. Nelze však v žádném případě mluvit jen o zabezpečení na stáří, protože řada žen odešla na výměnek poměrně mladá a nepochybně se nadále účastnila prací na usedlosti, případně konala i námezdní práci. Zvláště výměnkářky v chudších domácnostech se musely snažit vypomáhat i ve vysokém věku. V některých případech s matkou na výměnku žily i nezletilé děti, o které se musela starat. Odchod na výměnek často znamenal pouze změnu v rodinné hierarchii a právních poměrech, nikoli odchod na

---

⁶¹⁵ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 343.

⁶¹⁶ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 97 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

⁶¹⁷ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 38 b-39 b.

⁶¹⁸ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 342; tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

odpočinek. Mnoha ženám mohl však přinášet úlevu už v tom, že nemusely nést zodpovědnost za chod usedlosti, kterou převedly na svého dědice. Vdovy, jež odešly na výměnek, v tomto postavení umíraly, ve většině případů za přítomnosti svých dětí, s nimiž žily ve společné domácnosti a kterým, soudě z dochovaných testamentů, odkazovaly svůj majetek. Smrt staré matky, která v rodině představovala významnou pracovní sílu i emoční oporu však neměla fatalitu úmrtí otce, jehož odchod znamenal mnohdy zásadní zlom v životě rodiny.⁶¹⁹

---

⁶¹⁹ P. ARIÉS – G. DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée 4*, s. 129-132.

III. 4. Podruží

Zatímco při výzkumu usedlých vrstev venkovského obyvatelstva se lze opírat o velké množství pramenů i sekundární literatury, v případě podruhů je situace složitější. Důvodem je povaha pramenné základny, jež poskytuje různorodou škálu informací o držitelích usedlostí, nemajetné osoby však takřka pomíjí. Možnost detailněji sledovat podružské obyvatelstvo poskytují pouze prameny církevní provenience, zahrnující všechny „duše“.⁶²⁰ Státní i vrchnostenská evidence obyvatelstva se orientovala především na vlastníky zdanitelného jmění, podruzi jakožto lidé postrádající nemovitý majetek proto zůstávali stranou pozornosti. Do zápisů gruntovních knih, které jsou zásadním pramenem pro výzkum venkovského obyvatelstva, podruzi pochopitelně pronikali pouze v případě, že se během svého životního cyklu stali vlastníky usedlosti, nebo na ní měli pojištěn nějaký obnos.

Omezení pramenné základny se odráží i v dosud publikované odborné literatuře. Neexistuje ani jasné kritérium, jak podruhy definovat. Jednalo se o lidi, kteří neměli vlastní nemovitost, mohli však mít v pronájmu podružský domek stojící na selské, obecní či panské půdě. Obvykle bývali ubytováni na usedlostech sedláků či chalupníků, nebyli však přímou součástí jejich domácnosti. Někdy bývají mezi podruhy řazeni i členové širší rodiny hospodáře, například sourozenci nebo rodiče.⁶²¹ O definici podružství se na základě srovnání gruntovních a konšelských knih pro období třetí čtvrtiny 17. století pokusila Dana Štefanová, která prokázala, že užívání pojmu podruh bylo v minulosti velmi proměnlivé. Označování určitého člověka jako člena podružské vrstvy nebylo konstantní a podruzi se často zařazovali zpět mezi usedlé obyvatelstvo.⁶²²

Vzhledem k malému množství podrobných informací o konkrétních osobách, které jsou v případě usedlých vrstev obsaženy v gruntovních knihách, lze podruhy jen těžko podrobit

---

⁶²⁰ Na základě církevního soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 se podruhy v raně novověkých Čechách zabývají Sheilagh OGILVIE – Markus CERMAN, *The Bohemian Census of 1651 and the position of inmates*, *Histoire sociale* 28, 1995, s. 333-346. Tentýž pramen využili pro výzkum podruhů i J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, zejména s. 90-92, 124-126. Otázku podruhů zkoumal na základě soupisu obyvatelstva podle víry v kombinaci s lokálními seznamy obyvatelstva také J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 212-216.

⁶²¹ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 50-59.

⁶²² Dana ŠTEFANOVÁ, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60.

detailnímu, prosopograficky pojatému zkoumání, které v současnosti určuje směr bádání o venkovském obyvatelstvu. Podruzi bývají zmiňováni především v syntetizujících pracích o dějinách obyvatelstva. Často jimi zabývala marxistická historiografie, která v existenci podruží viděla především projev „*třídního vykořisťování*.“ Otto Placht, který dokázal velký početní nárůst podruhů v době 17. a 18. století, považuje jejich postavení za zcela bezprávné.⁶²³ Otázka vzniku a vývoje podružské vrstvy a každodennosti života lidí bez vlastní usedlosti však zůstávala dlouho stranou. Obšrný výzkum týkající se podruhů provedl teprve Aleš Chalupa, který na základě přípravných spisů tereziánského katastru prokázal více než třetinový podíl podružských rodin. Podružství označuje za „*úděl přespočetných dětí*“, které neměly možnost získat usedlost a musely čekat na vyplacení podílů šťastnějšími sourozenci.⁶²⁴ Prokázán byl i vzrůstající počet podruhů ve venkovské společnosti. V době po třicetileté válce bylo podruží spojeno především s obdobím mládí a definitivním celibátem, protože velká část lidí časem získala vlastní nemovitost, například díky osazení poustky.⁶²⁵

S rostoucím počtem obyvatel a navýšením nezemědělských možností obživy narůstala i skupina lidí žijících v podruží. Snižovala se také „propustnost“ hranice mezi vrstvou usedlých a neusedlých poddaných, která byla ještě v 17. století poměrně výrazná.⁶²⁶ Počet lidí žijících po celý život na cizím gruntě se stále zvyšoval a v 19. století už šance na sociální vzestup spojený se získáním usedlosti klesla na minimum.⁶²⁷ Absence vlastního bydlení podruhům nebránila v propachtování půdy nebo výkonu řemesla, řada z nich byla odkázána na příležitostnou nebo sezónní námezdní činnost. V úvahu přicházela nádenická práce v zemědělství, dřevařství, stavebnictví, domácí výroba textilu, práce v hutích, sklářských či jiných manufakturách, povoznictví. Jako podruzi se nejčastěji uplatňovali jedinci z usedlých vrstev, kteří neměli šanci získat usedlost. V takovém případě vstupovali

---

⁶²³ Velké množství podruhů pokládá za důsledek bídy a projev vykořisťování za strany vrchností i usedlých obyvatel venkova. Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století*, Praha 1957, s. 143-152.

⁶²⁴ Aleš Chalupa, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700 – 1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 277-309.

⁶²⁵ O selské grunty, zpustlé během třicetileté války, často nebyl velký zájem, na jejich základech vznikly menší, především chalupnické usedlosti. M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny*, s. 740-760. V mikrohistorické perspektivě také J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 108-130; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 276-282.

⁶²⁶ S. OGILVIE – M. CERMAN, *The Bohemian census*, s. 345-346.

⁶²⁷ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 825-826.

do podruží v době, kdy ukončili čelední službu. Řada lidí postrádajících vlastní usedlost setrvala v definitivním celibátu nebo oddalovala vstup do manželství, mohlo se také jednat o osoby se zdravotním postižením. Na jihočeských panstvích převažovali podruzi ve věku 25 – 34 let, kteří v tomto postavení velmi často uzavírali sňatky.⁶²⁸ Děti z těchto svazků pak dále rozšiřovaly vrstvu neusedlého obyvatelstva.

Podíl podružských domácností se v Čechách 17. století pohyboval okolo jedné pětiny obyvatelstva.⁶²⁹ Charakteristickým znakem rodin žijících v podruží byla neúplnost, tedy absence jednoho z členů manželského páru, a menší počet dětí.⁶³⁰ Ukazuje se, že ve všech věkových skupinách v podruží převažovaly ženy.⁶³¹ Zatímco muži nemožnost uplatnění se v rodné vsi snáze řešili migrací, nebo odcházeli na vojnu, ženy častěji zůstávaly doma.⁶³² Velmi často se do podruží uchylovaly ovdovělé osoby, opět častěji ženy než muži. Podle Jana Horského a Markéty Seligové tvořily postarší vdovy charakteristickou skupinu podružského obyvatelstva.⁶³³ Stav bádání o podružství i přes uvedené poznatky stále obsahuje mnoho nejasností. Dosud publikované práce se zpravidla podruhy zabývaly jako vrstvou obyvatelstva, aniž by byla pozornost soustředěna na konkrétní jedince, jejich každodennost a životní osudy. Pouze ve statistické rovině byly hodnoceny rodinné podmínky podruhů a genderové rozdíly mezi nimi. V rámci předkládané práce není možné předložit zevrubnou analýzu podružské problematiky na novorychnovském panství. K tomu by byl zapotřebí mnohem podrobnější rozbor struktury obyvatelstva panství v delší časové perspektivě. Obraz vdovství by však nebyl úplný bez zmínky o ovdovělých ženách žijících v podruží. Vzhledem k malému vzorku zkoumaného obyvatelstva a relativnímu nedostatku pramenů si uváděná kapitola nečiní nárok na úplné vyčerpání tématu ženského podruží. Na příkladě čtyřiapadesáti žen se snaží o přiblížení této problematiky v souvislosti s ovdověním a zhodnocení dosavadních výsledků bádání na toto téma.

---

⁶²⁸ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 215-216.

⁶²⁹ S. OGILVIE – M. CERMAN, *The Bohemian census*, s. 336. Započítány však byly i osoby žijící v postavení výměnkářů.

⁶³⁰ O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 149.

⁶³¹ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 215-216.

⁶³² Migrace byly spojeny především s obdobím mládí, v souvislosti čelední službou a vandrem. U mužů byla také obvyklá migrace za prací. Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750 – 1850*, HD 30, 2006, zejména s. 80-93.

⁶³³ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 125-126.

V novorychnovských pramenech bývají jako podruzi označovány pouze osoby žijící na usedlosti cizího člověka. Jedinci spříznění s rodinou hospodáře byli definováni příbuzenským vztahem k němu a měli také odlišné postavení, protože na usedlosti měli zpravidla pojištěny finanční pohledávky. Podruží nelze automaticky spojovat s „neusedlostí“, protože řada podruhů pocházela z majetnějších vrstev společnosti a byla s nimi nadále spojena. Vzhledem k nárůstu počtu podružských rodin je zřejmé, že pro řadu lidí nebyl život bez vlastní usedlosti velkým sociálním problémem, protože i za těchto podmínek dokázali uživit rodinu.⁶³⁴ I přesto, že v jejich případě docházelo k větší migraci, podružské rodiny se stěhovaly nejčastěji v rámci vsi, popřípadě farnosti nebo panství, jen zřídka na delší vzdálenosti.⁶³⁵ Jako námezdní způsob obživy se ve sledovaném období prosazovala především textilní produkce spojená s pěstováním lnu a chovem ovcí. Jednalo se o předení a tkalcovskou práci, šití oděvů a obuvi. Ženy a děti na Novorychnovsku si velmi často přivydělávaly výrobou sítěk na vlasy a pletením punčoch pro faktory.⁶³⁶

Jiří Svoboda uvádí, že pouze čtvrtina poddaných se mohla uživit jen prací na vlastní půdě, bez nutnosti hledat doplňkové zdroje obživy.⁶³⁷ I vlastnictví nepatrného pozemku a vlastní střecha nad hlavou znamenala výraznou oporu a zajištění pro případ ovdovění ženy. Vdovy po podruzích se ocitaly v nejkomplicovanější situaci, protože jejich manželé vydělávali pouze řemeslnou či námezdní prací a vlastní majetkové zázemí jim takřka chybělo. Nádenická práce byla velmi často pouze příležitostná a špatně placená, neumožňovala tedy jakékoli investice či úspory. V chudých rodinách, které neměly našetřeny žádné rezervy, nastávaly největší problémy především v případě, že muž zemřel předčasně.⁶³⁸ Ovdovělá žena se musela okamžitě začít živit sama, aniž se mohla opřít o pomoc dorůstajících dětí. Mezi podruhy existovaly velké rozdíly v majetkové i sociální oblasti. Důležitá byla především spojitost s usedlými vrstvami obyvatelstva. Někteří strávili

---

⁶³⁴ Sonda do problematiky podružských rodin provedená pro městečko Nový Rychnov prokázala, že v roce 1833 měly usedlé rodiny v závislosti na zámožnosti a typu obživy 5,5 – 7,7 členů, v rodinách podruhů průměrně žilo 3,8 osob. Během následujících let se počet podružských rodin takřka dvojnásobně zvýšil, došlo i k nárůstu průměrného počtu členů podružských rodin na 4,3.

⁶³⁵ K emigracím na Novorychnovsku začalo docházet až ve druhé polovině 19. století. Eva CIRONISOVÁ, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, JSH 50, 1981, s. 173-180.

⁶³⁶ H. NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla*, s. 91-93.

⁶³⁷ Jiří SVOBODA, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 469.

⁶³⁸ Srov. R. GRASSBY, *Kinship and capitalism*, s. 135-137.

v podruží celý život a nemohli očekávat žádnou výraznější pomoc od svých příbuzných. Jiní se narodili jako příslušníci vyšších skupin venkovské společnosti a měli právo nárokovat zajištění z rodné usedlosti. Různé typy zaměstnání také přinášely odlišně vysoké výdělky, podruh mohl být zemědělským nádeníkem bez pevného příjmu stejně jako kvalifikovaným řemeslníkem.

Především pro začátek zkoumaného období, kdy nelze využít zповědní seznamy, je velmi obtížné sledovat životní osudy novorychnovských podruhů.⁶³⁹ Do databáze bylo zahrnuto 54 (tedy 8,4 %) vdov, označovaných v pramenech jako podruhyně. K tomuto číslu je však nutné přistupovat kriticky. Řada žen, které se ze zdejších písemností po svém ovdovění vytrácí, nepochybně dožila v podruží v jiné lokalitě. Jejich sociální status však v mnoha případech nelze doložit.⁶⁴⁰ Větší problém než neúplný počet ovdovělých podruhyň představuje mizivé množství poznatků, které lze o těchto ženách získat. U těch, které ovdověly na počátku zkoumaného období, představují jediný zdroj informací matriční záznamy, k nimž až ve třicátých letech 19. století přibývají zповědní seznamy. Vzhledem k malému vzorku ovdovělých žen žijících v podruží by nemělo smysl pokoušet se o statistické zobecnění demografických údajů. Zajímavější bude zaměřením pozornosti na sociální postavení, strukturu a umístění domácností ovdovělých podruhyň na základě jednotlivých případů.

Život ovdovělé ženy jako podruhyně lze těžko považovat za strategii sledující jiný cíl než přežití. Vdovství strávené v podruží nebylo projevem záměrného jednání, ale výsledkem dosavadního vývoje ženina života. Co se týče původu a společenského statutu vdov žijících v podruží, vydělují se zde dvě základní kategorie. Do první lze zařadit ženy, které žily jako podruhyně už se svým mužem, do druhé ty, jež do této skupiny obyvatelstva přešly v souvislosti se svým ovdověním. U pěti žen se sociální zařazení jejich manžela nepodařilo zjistit, 27 mužů, kteří po sobě zanechali vdovu, zemřelo v postavení podruha.

---

⁶³⁹ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

⁶⁴⁰ Podíl vdov žijících v podruží na venkově je poměrně nízký ve srovnání s počtem žen, které žily v pozici nájemnic v raně novověkých městech. Polovina ovdovělých žen v polských městech neměla vlastní dům, ale žila jako podnájemnice. C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 170-171. V německém Ravensburgu žilo v podnájmu 66 % vdov, zatímco v průměru veškerého obyvatelstva žilo v pozici podnájemníků jen 44 % lidí. G. INGENDAHL, *Witwen*, s. 96-99.

Situace ostatních dvaadvaceti žen se smrtí manžela zkomplikovala natolik, že se musely odebrat do podruží, přestože jejich sociální statut byl před ovdověním vyšší.⁶⁴¹

Tabulka č. V. 1. 5. ukazuje, že život podruhyňe nehrozil vdovám po sedlácích a zpravidla se mu dokázaly vyhnout i domkářky. Sestup do podruží čekal šest bývalých chalupnic a patnáct vdov po mužích, kteří se živili službou nebo řemeslem. Je tedy zřejmé, že zemědělské zázemí obvykle umožnilo ovdovělé ženě udržení usedlosti a pobyt v původním bydlišti. „Nejrizikovější“ skupinu v tomto smyslu představovaly vdovy po řemeslnících, které bez manželova příjmu z výkonu řemesla nemohly v čele usedlosti setrvat. Ve většině případů se jednalo o fyzicky náročná a nepříliš výnosná povolání (zedníci, kováři). Tato řemesla neumožňovala našetření větších rezerv, ani aby je vykonávala žena. Podobně vratké postavení měly i vdovy po méně honorovaných vrchnostenských zaměstnancích, kteří také nedisponovali žádnými vlastními zdroji obživy.

Tabulka č. III. 4. 1. **Způsob obživy manželů ovdovělých podruhyň, 1785 – 1855.**

SOCIÁLNÍ ZAŘAZENÍ MANŽELA VDOVY	Počet	Zdroje obživy		
		zemědělství	řemeslo	služba
Sedlák	-	-	-	-
Chalupník	6	6	-	-
Domkář	2	2	-	-
Podruh	27	17	6	4
Řemeslník, služba	14	-	9	5
Nezjištěno	5	-	-	-
CELKEM	54	25	15	9

⁶⁴¹ Analýza socioprofesionního zařazení manželů vdov žijících v podruží ukázala, že 27 mužů žilo se svými rodinami v podruží, přičemž u 15 z nich nebyl uváděn další způsob obživy. U 6 dalších bylo uvedeno řemeslo, 4 živila služba (dva muži byly uvedeni jako obecní sluhové, jeden jako revírník ve výslužbě a jeden jako bývalý šafář), další 2 muži původně vlastnili drobnou usedlost, o kterou přišli ještě za svého života. U pěti mužů nebylo jejich povolání zjištěno, dalších dvaadvacet patřilo buď mezi vlastníky usedlostí, nebo měli stabilní zaměstnání spojené se stálým bydlením. Dva z nich byli bývalí domkáři, šest vlastnilo chalupnickou usedlost. Devět mužů se živilo řemeslem, z toho pouze dva byli uváděni jako tovaryši. Pět mužů se nacházelo ve službách vrchnosti či obce (dva šafáři, revírník, slouha a pastýř).

Lze jen těžko odhadnout ekonomickou situaci vdov, které po manželově smrti dožívaly v podruží. Závisela na výši manželova odkazu, ženiných schopnostech a nepochybně také na době, kterou musela v pozici podruhyne strávit. Dlouhé období vdovství patrně přinášelo vyčerpání případných prostředků zděděných po manželovi, s postupujícím věkem ženy se také zhoršovaly možnosti výdělečné činnosti. Životní úroveň těchto vdov byla velmi různorodá. Některé bydlely s dostatečně zajištěnými příbuznými a jejich pozice se mohla rovnat postavení výměnkářek nebo nájemnic. Pro chudé ženy, které neměly co zdědit a byly odkázané na nádenickou práci, se nalezení útulku v cizí domácnosti rovnalo poskytnuté almužně.

Podruží neznamenalou nouzi a sociální propad pro vdovy po bohatších řemeslnících a zaměstnancích vrchnosti. Například Kristina Aglerová byla manželkou táborského zlatníka, po jehož smrti se i s dětmi přestěhovala do Nového Rychnova k dceři Agatoně provdané za zdejšího lékaře Wagnera. Wagnerovi sice pobývali na cizích selských gruntech, ale jejich postavení lze jen těžko vnímat jako podružské, spíše by bylo vhodnější použít termín podnájem. Kristina byla nadto až do své smrti roku 1846 označována jako „paní“. V podobném postavení se nacházela Otýlie, jejíž manžel, panský myslivec Jakub Horáček zemřelý roku 1835, po sobě zanechal hotovost ve výši 535 zl. Vdova sice musela opustit hájovnu v Losích, ale zdědila obnos, který ji zajistil na zbývajících deset let života, jež strávila u dcery v nedalekém Novém Rychnově.⁶⁴² Příbuzná jejího manžela Kateřina však takové štěstí neměla. Po myslivci Janu Horáčkovi zdědila roku 1811 celou pozůstalost v hodnotě 61 zl., což bylo ještě méně, než její „zános“ do manželství. Kateřinina pozice byla ovšem usnadněna dospělostí všech čtyř dětí. Dožila u syna Františka, který převzal otcovu myslivnu čp. 107 v Novém Rychnově.⁶⁴³

Sociální pokles je patrný především v případě, že vdova nebyla schopna udržet zděděnou usedlost a zařadila se i se svou rodinou mezi neusedlé vrstvy obyvatelstva. Včasný prodej hospodářství však nemusel vždy znamenat ztrátu, naopak někdy přinesl určité výhody, například zajištění výměnku. Prostředky získané z prodeje usedlosti mohly vdově pomoci z obtížné situace držitelky neprosperujícího hospodářství, na které sama nestačila. Získaná hotovost ovdovělé ženě usnadnila následnou existenci a jejím dětem

---

⁶⁴² NA Praha, APA, *Vs Nový Rychnov*, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 118 b-119 a.

⁶⁴³ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 159 a.

mohla pomoci k opětovnému nabytí pozice majitelů usedlosti. Domkářka Barbora Heldová ovdověla v roce 1854 v pětapadesáti letech. Domek nebyla schopná spravovat, zřejmě kvůli zdravotním potížím. Krátce se do čela domácnosti postavila její dvacetiletá dcera s manželem, roku 1849 však došlo k prodeji cizímu kupci. Podle kupní smlouvy byl domek velmi sešlý a rodině chyběly peníze, přesto se však podařilo kupní částku oproti odhadní ceně 360 zl. zvýšit o dalších 60 zl. Výhodný prodej byl dílem poručníka sirotků, novorychnovského rychtáře Jana Pípala. Ten jej zdůvodnil fyzickou nedostatečností vdovy, jež byla „stará, churavá a na zrak chybná“, a také ohledem na dobro dospívajících dětí, které potřebovaly peníze. Šlo zřejmě především o nejmladšího, dvanáctiletého Jana, protože dvě starší dcery byly již vdané.⁶⁴⁴

Okolnosti prodeje usedlosti bylo možné takto podrobně ozřejmit pouze v uvedeném případě, podobně však jednaly další čtyři ženy. Například Terezie Novotná zdělila chalupu v Novém Rychnově roku 1842 ve svých 57 letech. Z neznámých důvodů se o deset let později přesunula do podruží i se svým jediným, dospělým synem. Usedlost koupil Jan Vítek, patrně její vzdálený příbuzný. Terezie se odstěhovala až po delší době a za svého pobytu zde byla označována i jako členka Vítkovy rodiny a výměnkářka.⁶⁴⁵ V případě Marie Šlechové, která ovdověla roku 1830, znamenala manželova smrt skutečný sociální propad. Jan Šlechta zemřel jako novorychnovský „soused“, řezník a majitel poměrně rozlehlé selské usedlosti čp. 44. Již tři roky po jeho smrti se Marie i s početnou rodinou čítající osm potomků ocitla v podruží. Ani ona, ani žádné z jejích dětí se již nezařadilo mezi usedlé obyvatelstvo.⁶⁴⁶

Život v podruží nemusel nutně znamenat „neusazenost“, nestabilitu a časté stěhování. Z 46 podruhyň třináct zemřelo ve stejném domě, kde zesnul i jejich manžel. Jejich vdovství trvalo v průměru přibližně sedm let, takže nelze říci, že by se v jejich případě jednalo pouze o krátkodobé zajištění na „dožití“.⁶⁴⁷ Třiatřicet žen, které po svém ovdovění žily v podruží, sice po smrti manžela změnilo místo pobytu, nejednalo se však o rozsáhlou migraci. Vdovy

---

⁶⁴⁴ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 342.

⁶⁴⁵ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

⁶⁴⁶ Tamtéž.

⁶⁴⁷ Průměrná délka vdovství všech podruhyň, které se po smrti manžela nestěhovaly, byla vypočítána na 7,5 roku. Jedna žena přitom nepřežila svého manžela o více než několik měsíců, opačným extrémem byla vdova žijící v podruží na jednom místě 26 let. Při pomnutí těchto dvou krajních případů činí délka vdovství podruhyň, které nezměnily místo pobytu, 6,5 roku.

se zpravidla pohybovaly v okruhu farnosti, případně panství.⁶⁴⁸ Obtížnější mohlo být shánění ubytování v případě, že na ovdovělé ženě závisel větší počet dětí. Takřka každoroční stěhování lze doložit u rodiny zmiňované Marie Šlechtové, která žila na řadě různých usedlostí v Novém Rychnově. Marie měla v okamžiku ovdovění osm dětí ve věku 11 – 31 let, které matku opouštěly pouze krátkodobě. Dvě dcery měly navíc vlastní nemanželské děti, domácnost podruhyň tedy členů měla 11 členů, kteří se postupně začali oddělovat až po matčině smrti roku 1841. Zmíněný případ svědčí o významu vzájemné rodinné podpory pro jedince žijící v podruží, časté stěhování je naopak dokladem problémů při shánění ubytování, které přinášelo soužití více osob.

Soužití s dětmi nebo jinými příbuznými bylo preferovaným způsobem řešení bytové situace žen, které neměly vlastní střechu nad hlavou.⁶⁴⁹ Touto problematikou se pro oblast Dolních Rakous na základě seznamu duší zabýval Jim Brown. Doložil, že vdovy byly hlavami domácností častěji, než aby byly závislé na jiném členu rodiny. Zároveň ukázal, že přibližně polovina vdov – podruhyň žila sama.⁶⁵⁰ Poněkud odlišné výsledky a mnohem zevrubnější analýzu na příkladu předindustriální Francie podává studie Antoinette Fauve-Chamoux. Prokázala, že domácnosti vdov sice byly menší, ale zcela osaměle žily ženy především ve městech. Na venkově více fungovala rodinná solidarita, vdovy zvládaly nejen uživit samy sebe, ale podporovaly i své děti. Nezávislé postavení tyto ženy ztrácely s přibývajícím věkem, obvykle dožívaly u svých příbuzných. Na základě této analýzy došla k závěru, že v předindustriálním období byla nejjistějším zajištěním na stáří přítomnost dětí.⁶⁵¹

Výzkumy provedené pro různé oblasti Evropy prokázaly, že ve větších městech byl podíl domácností tvořených jedinou osobou vyšší než na venkově, kde jen velmi málo lidí

---

⁶⁴⁸ Osmnáct žen zůstalo po ovdovění ve stejné obci, kde zemřel jejich manžel. Ostatní ženy se pohybovaly v okruhu do 10 km. Výjimkou byla žena, která přišla z neznámých důvodů do Těšenova z Popelištné (cca 25 km) a Kristina Aglerová, která se přistěhovala do Nového Rychnova za dcerou z Tábora (cca 60 km).

⁶⁴⁹ Migrace a složení domácností ovdovělých podruhyň a jejich vztah k hlavě usedlosti byly zkoumány vždy na základě nejstaršího dochovaného zpovědního seznamu, ve kterém se dotyčná objevuje jako vdova.

⁶⁵⁰ Studie Jima Browna je zaměřena především statisticky, neopírá se takřka o jiné prameny, než o zmiňované soupisy duší. J. BROWN, *Becoming widowed*, s. 117-124.

⁶⁵¹ Antoinette Fauve-Chamoux se zabývala problematikou venkovských oblastí francouzských Pyrenejí na přelomu 18. a 19. století. Zajímala ji především situace takzvaných „cadets“, tedy bezzemků nově zakládajících drobné usedlosti, které nazývá venkovským „proletariátem“, závislým na výdělcích z námezdné práce. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 101-111.

žilo zcela osaměle.⁶⁵² Trvale svobodné i ovdovělé ženy, které nestály v čele usedlosti, zpravidla bývaly součástí domácnosti, kterou řídil někdo jiný. Velká část nikdy neprovdaných žen zůstávala se svými původními rodinami i přesto, že v čele domácnosti již nestáli rodiče ženy. V prostředí anglických středních vrstev byl doložen velký význam, který měly pro svobodné ženy jejich původní rodiny. Velmi často přebývaly se svými (ovdovělými) matkami, případně dalšími sourozenci. Blízcí rodinní příslušníci byli také nejčastějšími dědici a vykonavateli posledních vůli nikdy neprovdaných žen.⁶⁵³ V raně novověkém Německu naopak jen menší část trvale svobodných žen trvale pobývala se svou původní rodinou. Neprovdané ženy se s blížící třicítkou obvykle stěhovaly z domácností svých rodičů a pánů a zbytek života trávily v postavení podruhyň nebo nájemnic v domácnostech cizích hospodářů či vzdálenějších příbuzných.⁶⁵⁴ Ve polské Varšavě či Krakově na konci 18. století žily osamělé ženy často samy, naopak ve venkovských městech bylo normou soužití s blízkými rodinnými příbuznými. Nejvýraznějším znakem sociálního propadu bylo společné bydlení s jinými osamělými ženami, které mělo leckdy základ v charitativní činnosti církve či obyvatel města.⁶⁵⁵

Postavení „starých panen“ na českém venkově nebylo snadné.⁶⁵⁶ Tyto ženy sice měly teoretické právo požadovat rovný dědický podíl z usedlosti, ten však býval vyplácen pouze u příležitosti sňatku. Žena, jež se z jakéhokoli důvodu neprovdala, zůstávala podřízena stávajícímu hospodáři a de facto bez prostředků, se kterými by mohla volně manipulovat. Její postavení uvnitř domácnosti připomínalo situaci děveček či podruhyň a mělo v zásadě služební charakter. Jejich dědické podíly sice byly zaznamenávány do gruntovních knih v rámci smluv o předávání usedlostí, ale k jejich výplatám nedocházelo a patrně se s nimi ani nepočítalo. Staří hospodáři sice leckdy zavazovali své nástupce, že neprovdanou příbuznou mají „živit do smrti“ a „z domu nevyhánět“, to ale těmto ženám nezaručovalo víc,

---

⁶⁵² V souvislosti se samostatnými domácnostmi žen například C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 83; A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 15-25.

⁶⁵³ A. FROID, *Never married*, s. 43-86.

⁶⁵⁴ S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 270-272.

⁶⁵⁵ C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 147-149, 184-210.

⁶⁵⁶ Podíl svobodných žen byl vždy větší, než počet trvale svobodných mužů. Například v chýnovské farnosti ve všech věkových kategoriích převažovaly svobodné ženy – podruhyň nad muži J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 212-216. Ještě ve druhé polovině 19. století byla na českém venkově trvale svobodná desetina žen a pětina mužů. Kolektiv autorů, *Dějiny obyvatelstva*, s. 159-162.

než poskytnutí přístřeší a obživy.⁶⁵⁷ Zajištění základních životních potřeb přitom bylo kompenzováno automaticky očekávaným pracovním nasazením neprovdané ženy. Její postavení se proto mohlo výrazně horšit s klesající schopností pracovat.

Tabulka č. III. 4. 2. **Postavení neprovdaných žen starších 35 let na panství Nový Rychnov na základě zповědního seznamu z roku 1833.**

VZTAH ŽENY K HLAVĚ DOMÁCNOSTI	Rodinný stav ženy	Místo života ženy	Počet	Celkem
Příbuzné hospodáře (dcery, sestry, tety, švagrové)	bezdětné	Nový Rychnov	15	26
		okolní vsi	11	
	s dětmi	Nový Rychnov	6	14
		okolní vsi	8	
Nepříbuzné hospodáře (služebné, podruhyň)	bezdětné	Nový Rychnov	10	22
		okolní vsi	12	
	s dětmi	Nový Rychnov	2	7
		okolní vsi	5	

I přes uvedené potíže většina neprovdaných žen zůstávala na usedlostech spravovaných příbuznými. Sonda provedená na základě zповědního seznamu z roku 1833 prokázala, že ve zkoumané oblasti pobývalo 69 neprovdaných žen starších 35 let.⁶⁵⁸ Více než polovina z nich setrvala v domácnosti řízené blízkým příbuzným, nejčastěji bratrem či sestřiným manželem, objevovalo se i pobývání na usedlosti, kterou po bratrovi převzal synovec. Většina byla bezdětná, ale jedenadvacet z nich se za svobodna stalo matkami.⁶⁵⁹ Ukazuje se také, že nemanželské mateřství obvykle neznamenal důvod k opuštění rodné usedlosti.

⁶⁵⁷ Takové ustanovení se týkalo například dvaadvacetileté Mariany Krejčí z Milíčova nebo nevidomé Terezie Marešové z Lešova. NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 12 b; tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191, fol. 61 b.

⁶⁵⁸ Pro demografické výpočty bývá jako hranice definitivního celibátu užíváno dovršení 50 let věku ženy. Překročení věku 35 let sice automaticky setrvání ženy ve svobodném stavu, naděje na uzavření manželství se však v tomto období života výrazně snižovala. Většina žen tohoto věku již byla vdaná, neobvyklé bylo i postavení děvečky, které ženy zpravidla opouštěly před třicátými narozeninami. Přestože část těchto žen se mohla provdat, je pravděpodobné, že „zkušenost“ a hrozba staropanenství jim nebyla cizí.

⁶⁵⁹ Věkový průměr svobodných žen přebývajících u příbuzných byl ve všech zvolených kategoriích, které zaznamenává tabulka č. III 4. 2., velmi podobný, pohyboval se v rozmezí 41,6 – 43,9 let. Podobný byl průměrný věk bezdětných žen žijících u cizích hospodářů mimo městečko Nový Rychnov (44,4 let). Mladší byly ženy, které přebývaly u nepříbuzných spolu se svým nemanželským dítětem, jejich stáří se pohybovalo okolo 38 let. Vyšší průměrný věk byl zaznamenán u bezdětných žen žijících v podruží (48 let).

Podíl svobodných matek starších pětaticeti let přebývajících u cizích byl ještě nižší, než procento bezdětných neprovdaných žen stejné věkové kategorie, které nežily na rodné usedlosti.⁶⁶⁰

Ve stejném roce žilo ve zkoumané oblasti 92 ovdovělých žen, z nichž jen 11 zaujímal postavení podruhyň. Je patrné, že sociální postavení vdov bylo ve velké většině případů lepší než situace „starých panen“. Velká většina ovdovělých buď řídila vlastní domácnost, nebo měla právně zajištěný výměnek zaručující alespoň základní práva. Tato jistota většině neprovdaných žen chyběla, jejich postavení je s podmínkami vdov srovnatelné pouze v případě, že vdova byla nucena přežívat v podruží. Je také nepochybné, že ovdovělé matky – podruhyň měly vyšší „morální“ status než ženy, které porodily za svoboda, přestože jejich reálná ekonomická situace mohla být velmi podobná.

Také z hlediska pracovního uplatnění a možností obživy byla situace ovdovělých žen obvykle lepší než podmínky nikdy neprovdaných starých panen. Jednoznačně lépe na tom byly ženy, jež po svých mužích zdědily zemědělskou či řemeslnou živnost, která přes všechny potíže s jejím vedením přinášela jistý zdroj obživy. Horší byla situace domkářek a podruhyň, které se musely spolehnout na námezdní práci. Sheilagh Ogilvie ve své zásadní studii o problematice ženské práce uvádí, že nikdy neprovdané ženy musely být ve vyhledávání možných zdrojů obživy aktivnější a samostatnější než provdané či ovdovělé, které však byly množstvím svých pracovních povinností leckdy neúměrně přetíženy.⁶⁶¹

Rozdíly mezi ženami různých rodinných stavů byly patrné i z ohledu vykonávané námezdní práce. Zatímco provdané ženy nejčastěji pracovaly uvnitř své domácnosti, vdovy nejvíce živila práce v zemědělství, neprovdané ženy byly nejobvyklejšími pracovnicemi počínajícího průmyslu. Přítomnost dětí byla důvodem, který nutil vdovy hledat zaměstnání, při němž opouštěly domov co nejméně. Naopak nezávisle žijící svobodné ženy měly možnost širšího výběru, i když i v jejich případě zůstávala obvyklá práce v zemědělství a poskytování různých služeb velmi důležitým zdrojem obživy.⁶⁶² Matky měly situaci

---

⁶⁶⁰ Třetina svobodných matek přebývala na usedlosti spravované nepříbuzným hospodářem, zatímco v případě bezdětných žila u cizích lidí necelá polovina. Pouze čtyři ze zkoumaných jedenadvaceti žen měly dvě nemanželské děti, ostatní za svoboda porodily pouze jednu.

⁶⁶¹ S. OGILVIE, *A bitter living*, zejména s. 205-212

⁶⁶² Tamtéž, především tabulky 5.1., 5.2. a 5.3. Možnosti námezdní práce, která se nabízela neprovdaným či ovdovělým ženám, byly zkoumány i na příkladu raně novověké Anglie. Sussie Steinbach za typickou práci mladších neprovdaných žen označuje službu, která však měla velice různorodou podobu, naprosto odlišné byly podmínky panské komorné a „děvčete pro všechno“ v nižších sociálních vrstvách.

zhoršenu tím, že se vedle výdělečné činnosti zároveň musely starat o malé děti a samozřejmě vydělat dostatek prostředků i na jejich obživu. Dospívající potomci už znamenali pro své matky určitou oporu a dokázali je podporovat ve stáří, a to i v případě, že jim nemohli zaručit klasický výměnek vázaný na usedlost. Bezdětné svobodné ženy tuto výhodu neměly a i v pokročilém věku se musely spoléhat pouze samy na sebe, případně na dobročinnost svého okolí. Bylo také prokázáno, že i v ohledu přidělování institucionální pomoci bývaly leckdy zvýhodněny vdovy.⁶⁶³

Problematiku složení rodinných jader, v jejichž čele stála ovdovělá podruhyň, bylo možné zkoumat na základě dvaatřiceti případů. Pouze jedenáct, tedy třetina z těchto žen žila po svém ovdovění v podruží sama, ostatní měly vedle sebe alespoň jedno dítě. Počet a věk potomků zůstávajících ve společné domácnosti s matkou byl velmi různorodý. Průměrný počet dětí žijících s ovdovělou podruhyní činil pouze 1,5, zatímco s výměnkářkami pobývaly v průměru 2 děti. Domácnosti podruhyň byly tedy sice užší než v případě usedlého obyvatelstva, nelze však říci, že by podruhyň pravidelně zůstávaly osamělé a odkázané pouze samy na sebe. S postupujícím časem se role v rodině podruhyň měnily podobně jako v domácnostech usedlého obyvatelstva: hlavní zodpovědnost za zajištění rodiny postupně přecházela na děti, které se velmi záhy musely začít živit samy.⁶⁶⁴ V případě devíti žen se jednalo pouze o děti mladší dvaceti let, dvanáct podruhyň žilo s dospělými potomky. Je patrné, že děti se od svých matek často neodpojovaly ani v dospělosti a někdy v rámci podružské domácnosti sdílené s matkou zakládaly i vlastní rodiny.⁶⁶⁵

Rodinná solidarita fungovala nejen na bázi vztahů mezi matkou a dětmi, ale i na základě širšího příbuzenství. Je zajímavé sledovat, jaký vztah zaujímaly vdovy k hospodářům domácností, ve kterých žily. Tuto problematiku bylo možné zkoumat v případě

V industrializované Anglii byla také velmi častá práce v továrnách a to pro ženy všech rodinných stavů. Velký význam především pro matky s rodinami měla i zde domácí výroba, která umožňovala vykonávat práci doma, bez opouštění domácnosti na delší dobu. S. STEINBACH, *Women in England*, s. 9-42. Zajímavý přehled působení ovdovělých žen v řemeslnických ceších a jejich vliv městskou ekonomiku podává též G. INGENDAHL, *Witwen*, zejména s.107-124, s. 153-174.

⁶⁶³ C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 196-201; A. FROID, *Never married*, s. 34-43.

⁶⁶⁴ Z dvaatřiceti žen, na jejichž příkladě bylo možné zkoumat problematiku rodinných struktur, žilo 11 v podruží osaměle, 15 s jedním nebo dvěma dětmi, 5 žen mělo tři nebo čtyři děti, výjimkami byly Marie Šlechtová s osmi dětmi starými 11 – 31 let a Marie Urbanová s pěti dětmi ve věku 7 – 20 let.

⁶⁶⁵ V osmi případech žilo s matkou v podruží dítě starší 30 let.

28 podruhyň. Třináct z nich, tedy skoro polovina, stabilně žilo v domácnosti vedené členem širší rodiny. Na jejich příkladu je možné doložit i to, že příbuzenská sociální síť byla často určována ženskou linií. Deset žen totiž bydlelo v podruží na usedlostech, kde se svými manžely hospodařily jejich sestry, případně jiné příbuzné.⁶⁶⁶

Pro ovdovělou podruhyni vedle otázky bydlení velmi akutně vyvstávala také nutnost zajištění obživy. Problematika ženské práce především ve vztahu k venkovskému prostředí není v české historiografii příliš probádána, dotkla se jí zejména Věra Hrušková.⁶⁶⁷ Ze zahraničních badatelů toto téma rozvinula především Sheilagh Ogilvie, jež se systematicky zabývá problematikou středoevropského prostoru i českých zemí.⁶⁶⁸ Pracovní nasazení žen se soustředilo především do tradičních oblastí „ženských“ prací, kterými bylo zemědělství, pomoc v domácnosti, textilní práce či určitá odvětví služeb.⁶⁶⁹ Ženy přitom vykonávaly pomocné, málo kvalifikované a hůře honorované práce. Především v 19. století se práce v zemědělství staly doménou žen, zatímco mužské pracovní nasazení se soustředilo do průmyslu.⁶⁷⁰

Důvody horšího pracovního uplatnění žen lze hledat v několika rovinách. Často byla zmiňována „slabost“, spojovaná s menší fyzickou silou a mateřstvím. Slabší tělesná konstituce žen v období raného novověku rozhodně neznamenal nárok na lehčí práci. Problém spočíval v nedostatečné kvalifikaci žen pro určité práce a také v překážkách kladených institucemi i společenskými zvyklostmi. Posledně jmenované důvody se týkaly především městského obyvatelstva a řemeslné výroby či obchodu. Venkovské ženy byly při hledání námezdní obživy omezeny především vlastními fyzickými schopnostmi a pochopitelně také poptávkou po pracovní síle. V podmínkách novorychnovského panství, kde největší roli hrálo zemědělství a rukodělná výroba, ovdovělé podruhyně patrně

---

⁶⁶⁶ Problematiku záchranných rodinných sociálních vazeb s ohledem na neprovdané ženy v raně novověké Anglii přibližuje A. FROID, *Nevermarried*, s. 44-86. Antoinette Fauve-Chamoux hovoří v této souvislosti o „*circulating of grannies*“, čímž označuje způsob, kterým staré, nemajetné ženy nacházely bydlení. Nejčastěji putovaly po vsi a usazovaly se v rodinách svých vzdálenějších příbuzných, přičemž spříznění mohlo být i nelegitimní. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 110-116.

⁶⁶⁷ Problematika ženského zaměstnání bývá ve vztahu k devatenáctému století bádána především ve vztahu k feminizaci odborných a intelektuálních profesí. Srov. M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 251-260.

⁶⁶⁸ Zásadní poznatky o ženské práci přináší monografie: S. OGILVIE, *A Bitter living*, především s. 206-268, 320-352.

⁶⁶⁹ Podobné poznatky přináší i S. STEINBACH, *Women in England*, s. 11-22. Srov. též. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 340-346.

⁶⁷⁰ Věra HRUŠKOVÁ *Přeměna socioprofesionální struktury vesnice ve 2. polovině 19. století (na příkladě obce Přezletice, o. Praha – východ)*, ČL 73, 1986, s. 143-152; TÁŽ, *Vliv změny profese*, s. 201-228.

nemohly doufat v nalezení skutečně stabilního zaměstnání, které by přinášelo trvalý příjem. Jejich pracovní nasazení se odvíjelo od sezónních prací v zemědělství a pravděpodobně bylo provázeno neustálým hledáním možností přivýdělku.

Situaci mladších žen mohl vyřešit sňatek, což se stalo v případě třinácti žen, které se po prvním ovdovění nacházely v pozici podruhyň. Některé okolnosti a konkrétní příběhy byly zmíněny v kapitole č. III. 1. o druhých sňatcích vdov. Podruhyň sice měly na sňatkovém trhu šanci, ale musely počítat s tím, že zázemí nového partnera bude odpovídat jejich vlastní finanční situaci. Hlavním vkladem partnerů do takového manželství byla pracovní síla a předpoklad, že dva lidé se vzájemně snadněji uживí. Věk při druhém sňatku ovdovělých podruhyň nikdy nepřekročil hranici šestatřiceti let. Se svatbou příliš neotálely, vdávaly se nejvýše rok po manželově smrti. Výjimkou byly již zmiňované případy Marie Sekavové a Kateřiny Pavlíčkové, žijících v podruží na usedlostech svých prvních manželů, na které mohly vznášet dědické nároky. Podruhyň vstupující do druhého manželství obvykle také nemávaly více než dvě nebo tři děti, jež by bylo třeba živit.⁶⁷¹ Ženy ve vyšším věku, které měly více dětí a nedisponovaly žádným majetkem, měly s uzavřením sňatku potíže, protože do manželství přenášely zejména nároky na péči o potomky z předchozího svazku. V případě podruhů však nešlo pouze o uživení dětí, ale také o zajištění vhodného bydlení, protože široké rodiny mohly mít velké problémy s nalezením odpovídajícího prostoru. Vdovy po podruzích měly řadu důvodů hledat nového partnera mezi usedlými a získat tak výhody, kterých se jim v prvním manželství nedostávalo. Podařilo se to pouze třem, přičemž o dvou je známo, že samy pocházely z usedlých vrstev obyvatelstva.

Výrazným problémem bylo zajištění na stáří. Zatímco vdovy po majitelích usedlostí se mohly spolehnout na výměnek, který jim zajistil alespoň nejnütnější životní potřeby, situace podruhyň byla složitější. Svým dětem mohly odkázat přinejlepším osobní věci a musely se tedy spolehnout pouze na jejich solidaritu a kladný vztah k stárnoucí matce.⁶⁷² Potomci podruhů neměli právně zakotvenou povinnost starat se o své rodiče, se kterou museli počítat hospodáři zajišťující výměnek výměnou za předání usedlosti. Přesto však

---

⁶⁷¹ Průměrný věk při ovdovění byl u podruhyň vstupujících do nového manželství 31,4 let. Co se týče počtu dětí, výjimku představovala pouze zmiňovaná Kateřina Čechová, bývalá šafářka a matka pěti potomků, která i přes absenci vlastní usedlosti disponovala dědictvím po manželovi.

⁶⁷² A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 145-150.

byli schopni své matky podporovat, o čemž svědčí vysoký podíl ovdovělých podruhyň žijících ve společné domácnosti s dospělými dětmi.

Rodinné svazky hrály při zajištění starších a chudých lidí významnou roli i u neusedlého obyvatelstva. Zachování těchto vazeb bylo obzvláště nutné, protože institucionalizovaná sociální péče byla velmi nedostatečná. Pomoc mohly poskytovat špitály, chudobince či různé útulky a nadace, zřizované obcemi, církví, vrchnostmi nebo soukromými osobami. Se získáním oficiální podpory nebo místa v chudobinci v žádném případě nemohly počítat osoby, o kterých se soudilo, že jsou práceschopné, nebo že si chudobu zavinily samy.⁶⁷³ Podle výzkumů Martina Rheinheimera se charitativní aktivity často zaměřovaly na opuštěné starší ženy, které měly velkou šanci, aby byly uznány za „hodné“ chudé, zasluhující pomoc. Chudá vdova byla archetypálně považována za potřebnou osobu a ztělesnění bídy. Je nepopíratelné, že zejména v případě napjatého rodinného rozpočtu stály ženy po manželově smrti před reálnou hrozbou rychlého zchudnutí. Výzkum provedený pro polská města konce 18. století ukázal, že přibližně každá 4 – 5 vdova byla závislá na institucionální pomoci. Ženy tvořily často více než 80 % příjemců almužen a většinou se jednalo o vdovy.⁶⁷⁴

Ve sledovaném období na Novorychnovsku nevzniklo žádné podpůrné sociální zařízení typu starobince či špitálu.⁶⁷⁵ Lidé bez vlastního bydlení tedy byly odkázáni na získání levného ubytování v domech svých sousedů. Nepříliš výrazná byla i finanční podpora nemajetných obyvatel panství. V pelhřimovském vikariátním archivu se zachovaly dva seznamy ohledně rozdělování chudinských příspěvků v rámci novorychnovské farnosti. Jeden pochází z roku 1818 a obsahuje jak jména přispěvatelů, tak i soupis jednadvaceti chudých, kteří měli obdržet dvakrát po jednom zlatém.⁶⁷⁶ Druhý seznam „chudých

---

⁶⁷³ M. RHEINHEIMER, *Chudáci*, s. 44-52. Amy Froid doložila, že chudinská podpora byla určena spíše ovdovělým ženám než těm, které se nikdy neprovdaly. A. FROID, *Nevermarried*, s. 34-42.

⁶⁷⁴ Například v Poznani vdovy představovaly 42 % lidí, kteří žily z almužen. C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 196-210.

⁶⁷⁵ Chudobinec v Novém Rychnově fungoval až ve 20. století. Bylo prokázáno, že situace v chudobincích a starobincích byla v raném novověku i v devatenáctém století velice tristní, neboť příjmy těchto zařízení zdaleka nedostačovaly. Často se jednalo o pouhé noclehárny, kam se jejich obyvatelé vraceli po celodenním žebrání. Srov. C. KUKLO, *Kobieta samotna*, s. 184-196. Získání povolení k pobytu ve špitále navíc zdaleka nebylo automatické. Kapacita těchto zařízení byla velmi omezená, takže prosebníci museli velmi často čekat, než se nějaké místo uvolní. A. VELKOVÁ, *Staré ženy*, s. 212-219.

⁶⁷⁶ Jedná se o výkaz z účtů novorychnovské chudinské kasy sepsaný ke dni 25. 10. 1818. Vybráno bylo celkem 38 zl. 50 kr., nejvíce přispěla vrchnost, direktor paství a farář, shodně po 6 zl. Menší obnosy dodali

podělených leonardovskou almužnou“ byl sestaven o 37 let později, 5. 3. 1855. V rámci celé farnosti bylo jednorázovým příspěvkem ve výši 1 zl. poděleno 50 osob, které se „dílem pro neumělost, dílem pro stáří“ nemohly podepsat. Jejich jména tedy poznamenal „otec chudých“, učitel Jan Kočí.⁶⁷⁷ Třetí seznam zaznamenávající chudinské dávky se dochoval v novorychnovském farním úřadu. Pochází rovněž z roku 1855 a zaznamenává jména chudých, kterým byly přiděleny příspěvky v hodnotě 20 nebo 40 kr.⁶⁷⁸

Ve starším seznamu z roku 1818 jsou zaznamenáni pouze 3 muži a 18 žen, roku 1855 dostalo příspěvek leonardovské nadace 10 mužů a 39 žen a podporu z chudinského fondu 8 mužů a 24 žen, přičemž ženám byla zpravidla přidělena vyšší dávka 40 kr. Při přidělování příspěvků tedy byly jednoznačně preferovány ženy. Devatenáct z nich prokazatelně patřilo mezi vdovy⁶⁷⁹ a informace o nich bylo možné nalézt ve využívané databázi. Z té vyplývá, že většina ovdovělých příjemkyň chudinských příspěvků byla pokročilého věku, potvrdit lze i hypotézu o zhoršeném zdravotním stavu, protože 7 žen zemřelo do roka po obdržení příspěvku.⁶⁸⁰ Věk však nebyl jednoznačným kritériem pro přidělení podpory, protože pěti ženám bylo v době zápisu do chudinského seznamu mezi 39 – 54 lety, byly tedy v produktivním věku a žily v průměru ještě dalších 18 let. Ani u jedné z nich nebylo možné prokázat existenci malých, závislých dětí mladších patnácti let, na které by se mohla podpora případně vztahovat. Co bylo příčinou vyplacení příspěvku těmto relativně mladým ženám, není známo. Čtyřem z nich však byl přidělen roku 1855, zdá se tedy, že šance dostat podporu už v mladším věku postupem doby vzrostla.

Zajímavé je sledovat socioprofesionální zařazení zesnulých manželů žen, které byly posléze zařazeny mezi „chudé“. Šest mužů bylo uváděno jako podruzi, čtyři živilo řemeslo nebo služba. Zbýlých osm však bylo majiteli usedlosti, čtyři z nich své ženě dokonce zanechali výměnek na domku nebo na chalupě. Opět se tedy naskýtá otázka, co bylo kritériem pro

---

další příspěvatele, nejčastěji místní úředníci, ale i učitel a správce pivovaru. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, VÚ Pelhřimov, inv. č. 304, kart 35.

⁶⁷⁷ Tamtéž. Chudí jsou rozděleni podle obcí a zaznamenáni celým jménem, s jedinou výjimkou: příspěvek dostala také „jedna nemá osoba“ z Nového Rychnova.

⁶⁷⁸ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 81, kart. 14. Z dochovaných účetních dokladů vyplývá, že příjmy chudinského spolku tvořily především poplatky a pokuty za různé přestupky obvykle v krejcarových hodnotách. Tamtéž.

⁶⁷⁹ 7 žen dostalo příspěvek roku 1818, 10 obdrželo leonardovskou almužnu, 8 ženám přispěl roku 1855 chudinský fond. 6 žen obdrželo roku 1855 oba příspěvky, leonardovský i chudinský.

⁶⁸⁰ Průměrný věk vdov, které obdržely příspěvek v roce 1818 byl 66 let, v roce 1855 to bylo obdobných 67 let.

přidělení podpory těmto ženám. O rozdělování almužen a podpůrných příspěvků rozhodovali nejčastěji duchovní, tedy lidé pevně spjatí s životy venkovanů a dobře obeznámení s místními podmínkami. Lze tedy předpokládat, že při udělování podpory nedocházelo k „omylům“ a pomoc obdrželi ti, kteří ji skutečně potřebovali. Důvodem pro přidělení příspěvku mohla být nejen permanentní chudoba ovdovělé ženy či její rodiny, ale i aktuálně špatná ekonomická situace. Je nutné zmínit také fakt, že zatímco roku 1855 pokrývaly příspěvky rovnoměrně jednotlivé obce farnosti, v roce 1818 putovalo pouze 15 % rozdělovaných peněz mimo centrální městečko Nový Rychnov. Lze předpokládat, že městečko poskytovalo chudým ženám více možností k nalezení obživy než okolní vesnice. Je také možné, že zde byla bída více „na očích“ těch, kteří o přidělování příspěvků rozhodovali.

Jinou možností, než čekat na kolektivní rozdělování nadačních peněz, bylo požádat o přidělení pomoci soukromě. Žádosti o přidělení podpory jsou poměrně často využívaným pramenem, jež umožňuje rekonstruovat „strategie přežití“, které uplatňovali lidé nacházející se v hmotné nouzi.⁶⁸¹ Ukazuje se, že ovdovělé ženy, jež žádaly úřady o podporu, velmi často pracovaly se stereotypem nešťastné, opuštěné vdovy postrádající mužskou oporu.⁶⁸² Dalším důsledkem špatné finanční situace jedince bylo, že byl v úředních písemnostech označen jako žebrák. Tento osud potkal devět novorychnovských vdov. Opět je zajímavé, že čtyři měly ještě za manželova života k dispozici vlastní usedlost, dvě z nich dokonce zemřely v domě, kde dožili i jejich manželé. Příležitostné, nebo trvalé žebrání mohlo být možností k získání obživy pro ženy, které již nedokázaly samy pracovat a zároveň se z nějakého důvodu nemohly spolehnout na pomoc svých příbuzných.⁶⁸³ Zůstává otázkou, jak „almužnu“ definovat. Ve své klasické podobě mohla mít podobu „křesťanského“ daru potřebným, charitativní pomocí však bylo i poskytnutí práce

---

⁶⁸¹ V případě novorychnovských vdov nebylo možné tyto prameny využít.

⁶⁸² Srov. A. SCHMIDT, *Survival strategies*, zejména s. 274-277; P. SHARPE, *Survival strategies*, s. 229-239. V českém prostředí D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Wiwen*, s. 208-216.

⁶⁸³ Pouze tři z devíti vdov, které byly v matrice zemřelých označeny jako žebračky, zemřely před dosažením sedmdesátky. Žebrání tedy mohlo být důsledkem vysokého věku a špatné zdravotní situace. U tří žen bylo možné prokázat existenci potomků, ostatní se na pomoc nejbližších příbuzných nemohly spoléhat.

a přístřeší ženě, která se musela obejít bez vlastního zázemí a měla problémy se získáním obživy.⁶⁸⁴

Možnost získat jakoukoli pomoc, almužnu, podporu, stejně jako práci a ubytování do značné míry závisela na sociálním kapitálu ženy a jejích vztazích s vesnickou komunitou.⁶⁸⁵ Velmi důležitý byl její obraz v očích sousedů, především dobrá pověst. Problematika „cti“ bývá bádána především pro raný novověk a na základě trestně právních pramenů.⁶⁸⁶ Je však nesporné, že i pro venkovského člověka počínající moderní éry měla vlastní čest mimořádný význam. V těsném sousedství malé vesnice či městečka, jehož obyvatelé se navzájem velmi dobře znali, byla dobrá pověst zásadní. Dokládala důvěryhodnost člověka a určovala jeho místo ve společnosti. Neméně důležitá byla sociální síť jedince. Tvořili ji příbuzní, „přátelé“ a sousedé, kteří tvořili okolí jedince, byli schopni poskytnout mu pomoc, ale zároveň jej podrobovali kontrole.⁶⁸⁷ Dobré vztahy s okolím, budované a upevňované během celého života ženy, byly nejdůležitějším „kapitálem,“ který jí mohl v nouzi pomoci.

Postavení podruhyň bylo bezesporu velmi složité. Narozdíl od žen z řad usedlého obyvatelstva neměly k dispozici žádný nemovitý majetek ani půdu zajišťující obživu. Chyběla jim také právní ochrana, se kterou mohly počítat ovdovělé hospodyně, které po svých mužích dědily právo na zajištění ze společné usedlosti minimálně ve formě ubytování a stravy. Zatímco v produktivním věku se mohly spolehnout na vlastní schopnosti a nalézt obživu v zemědělství a protoindustriální domácké výrobě, ve stáří byly závislé na pomoci svého okolí. Jako nejjistější varianta zabezpečení se zde jevila pomoc vlastních dětí, případně dalších příbuzných, kteří vytvářeli záchrannou sociální síť

---

⁶⁸⁴ O zvýhodnění ovdovělých žen na pracovním trhu i v systému přidělování chudinských podpor se zmiňuje P. SHARPE, *Survival strategies*, s. 221-223.

⁶⁸⁵ K problematice důležitosti sociálního kapitálu pro získání pomoci v okolí chudého či handicapovaného jedince blíže M. RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti*, s. 75-79.

⁶⁸⁶ Problémem a definováním cti se zabývá Richard van Dülmen, který tvrdí, že „*nic nebylo pro muže i ženy v raném novověku cennější než ‚dobrá pověst‘, osobní bezúhonnost a čest.*“ Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003, s. 7.

⁶⁸⁷ Otázka sociální sítě bývá bádána především ve vztahu k vyšším vrstvám raně novověké společnosti, srov. V. BŮŽEK, „*Páni a přátelé*“. Pro venkovské prostředí na základě problematiky kmotrovství sociální sítě rekonstruovala Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120. Problémem sociálního kapitálu, sítěmi vztahů i cti se na příkladu tulačky a zlodějky zabývá také J. DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové*.

v případě, že se žena již nemohla sama o sebe postarat. Institucionalizovaný systém zabezpečení byl v samých počátcích a rozhodně nemohl poskytovat trvalé zajištění. Je však zřejmé, že život ovdovělé venkovské ženy byl možný i bez vlastnictví nemovitého majetku a pomoci ze strany církve či vrchnosti. Vyžadoval však bezpochyby velké pracovní nasazení a kladné vztahy s okolím, zahrnující osobní vazby i dobrou pověst v očích sousedů.

IV. ZÁVĚR

Otázka vdov a vdovství je v kontextu české historiografie jen velmi málo probádána. Dosavadní literatura se zaměřuje především na makroskopickou rovinu této problematiky. Důležité poznatky přinesl zejména široce koncipovaný demografický výzkum, zkoumáno bývá i postavení ovdovělých žen z legislativního hlediska, nově se objevují i diskurzivně zaměřené studie pracující s kategorií genderu. V souvislosti s venkovským obyvatelstvem bývá otázka vdov pokládána poměrně často, zejména v souvislosti s problematikou držby usedlostí a dědických systémů, zkoumaných na základě zápisů gruntovních knih, satebních smluv a posledních vůlí. V českém prostředí se však nedostává studií věnovaných různým aspektům vdovství a vdovectví, chybí i komplexně koncipovaný soustavný výzkum toho tématu, jež by byl srovnatelný s pozorností, které se mu dostává v zahraniční historiografii.

Cílem rigorózní práce bylo přispět k poznání tématu ovdovělých venkovských žen za využití co nejširší perspektivy a různých typů pramenů. Problematika vdovství byla zkoumána nejprve v obecné rovině demografie, legislativních norem a dobového diskurzu „ženství“. Důraz byl položen na mikrohistorickou analýzu založenou na prosopografickém výzkumu osudů a životních podmínek jednotlivých žen. Kvantitativní průzkum potvrdil, že ovdovění bylo velmi častým osudem venkovanek. Bylo také prokázáno, že vdovství nelze automaticky ztotožňovat se stářím. Řada žen ztratila manžela v relativně mladém věku a vdovství pro ně znamenalo dlouhou a významnou životní etapu.

Vysoký podíl ovdovělých žen v obyvatelstvu se odrazil v dobovém vnímání vdovství. Objevují se dva základní stereotypy, které předkládaly obraz „bohatých“ či „veselých“ nebo naopak „chudých“ a „cudných“ vdov. Důležitá byla především představa opuštěné, nemajetné vdovy, která umožnila značné rozšíření charitativní pomoci přidělované ovdovělým ženám. Problematice vdovství se věnovalo i dobové zákonodárství. V osmdesátých a devadesátých letech 18. století došlo k reformám rodinného a dědického práva, které posílily postavení ovdovělých hospodyň, jež nyní získaly možnost postavit se do čela usedlostí svých zemřelých manželů. Na počátku 19. století již neexistovaly právní překážky, které by vdovám znemožňovaly disponovat se svým majetkem a dědictvím po manželovi. Konkrétní odraz zákonných norem lze sledovat v zápisech vesnických

gruntovních knih. Z nich je patrné, že právní praxe i existující společenské zvyklosti vytvářely systém, který byl poměrně pružný a dovoloval venkovanům uplatňovat osobní i rodinné strategie a přizpůsobovat své jednání stávající rodinné a ekonomické situaci.

Největší důraz byl v rámci rigorózní práce položen na výzkum konkrétních osudů jednotlivých žen. Za pomoci mikrohistorické metody byly zkoumány okolnosti jejich ovdovění a další osudy po smrti manžela. Existovaly v zásadě čtyři možnosti, kterými se mohly životy ovdovělých žen ubírat. U řady z nich došlo k postupnému vystřídání několika alternativ. První variantou, vracející vdově status provdané ženy, byl nový sňatek. Další možností bylo samostatné hospodaření na zděděné usedlosti, které mohlo být krátkodobým provizoriem stejně jako velmi dlouhou životní etapou, poskytující vdově soběstačnost i velkou dávku odpovědnosti zároveň. Poklesem samostatnosti, prestiže, ale i snížením množství povinností a zodpovědnosti byl provázen odchod na výměnek. Dvě posledně jmenované varianty samozřejmě připadaly v úvahu pouze v případě manželek majitelů usedlostí. V nejhorší situaci se po svém ovdovění ocitaly podruhyně. Neměly prakticky žádné vlastní ekonomické zázemí, možnost volby ohledně vlastního osudu proto byla v jejich případě značně omezena. Některé ženy z usedlé vrstvy obyvatelstva se v podružském postavení ocitly až v souvislosti s úmrtím manžela, k čemuž však nedocházelo příliš často.

Tyto čtyři alternativy byly vnímány jako možná řešení či životní strategie, které pro vdovy připadaly v úvahu. Vstup do nového manželství, postavení se do čela usedlosti, odchod na výměnek nebo život v podruží bylo výsledkem řady okolností a dosavadního vývoje ženina života. Velkou roli přitom hrály i její vlastní postoje a preference. Je nutné podtrhnout především důležitost osobního rozhodnutí vdovy, které bylo zpravidla nutno učinit velmi rychle a jež muselo být provázeno zvážením všech důsledků plánovaného kroku. Základním problémem rigorózní práce bylo zjistit, jaké ženy preferovaly to které řešení a proč. Jako zásadní faktor se jeví osobní situace ženy, spojená s věkem, zdravotním stavem, schopnostmi a nepochybně také dosavadními životními zkušenostmi. Zjednodušeně lze říci, že ženy, které ovdověly v mladém věku, často uzavíraly nová manželství. Ty, jež ztratily manžela okolo čtyřicítky, se zpravidla pokoušely samostatně hospodařit. Nejobvyklejší strategií žen, které ovdověly okolo pětapadesáti let, byl odchod

na výměnek, pokud na něm nepobývaly už za manželova života. Vstup do podruží nebyl většinou příliš ovlivněn, určující byla v tomto případě socioprofesionální příslušnost manžela.

Dalším podstatným okruhem důvodů, které určovaly kroky ovdovělé ženy, bylo ekonomické zázemí a právní vztah k zděděnému majetku. Nároky vznášené vdovou vůči manželovu odkazu přitom byly důležitější, než nominální výše dědictví. Nejjistější a nejsnazší postavení měly ženy, které byly majitelkami nebo dědičkami usedlostí svých mužů. V takové situaci mohly disponovat se zděděným majetkem, což posilovalo jejich pozici uvnitř domácnosti a umožňovalo jim svobodně rozhodovat o svém osudu. Vliv rodiny a sociální sítě obklopující ovdovělou ženu byl neméně důležitý. Významná byla především přítomnost dětí z prvního manželství, které v mladém věku vyžadovaly matčinu péči a později uplatňovaly nárok na dědictví po otci. Zároveň mohly být vítanou pracovní silou a oporou své matky. Především v případě, že žena ovdověla mladá, přicházeli ke slovu také další příbuzní, nejčastěji rodiče a sourozenci zesnulého manžela.

Analýza skladby domácností prokázala, že ovdovělé ženy nikdy nepobývaly samy. Novorychnovské vdovy bez ohledu na sociální postavení nejčastěji dožívaly ve společné domácnosti s dětmi, jimž také odkazovaly své majetky. Soužití s vlastními potomky bylo preferovaným a patrně nejjistějším způsobem zaopatření ženy na stáří. Na gruntech vedených vdovami velmi často žili i členové širší rodiny, ale také podruzi a méně často i čeledí. Služebný personál byl plynule nahrazován vlastními potomky hospodyně. Děti také neřídka doprovázely ovdovělou matku i na výměnek nebo do podruží. V životě vdovy přicházely situace, kdy potřebovala pomoc nejen od nejužší rodiny, ale i od širšího příbuzenstva, přátel a sousedů. V takovém případě docházelo k uplatnění vlivu sociální sítě, kterou kolem sebe žena vytvořila. Její členové mohli vdově poskytnout účinnou pomoc, zároveň však vykonávali sociální kontrolu, které se musela podřídit. Zvlášť důležitou roli představovali členové širší rodiny a venkovské komunity v případě chudých žen, odkázaných na námezdní práci, případně i almužnu. Podstatné byly nejen osobní vztahy a kontakty, ale bezesporu i „dobrá pověst“ ženy.

Všechny tyto faktory se promítaly do jednání vdovy. Analýza osudů konkrétních žen však ukázala, že nelze hovořit o určující, stereotypní „danosti“ životů vdov. Byla potvrzena hypotéza o existenci a možnosti realizace osobních preferencí. Ženy, které ovdověly v podobné situaci, sice volily obdobná řešení nové fáze svého života, nejednalo se však

o žádná striktní pravidla. Spíše šlo o preferované modely chování a jednání, které ponechávaly dostatečně široký prostor pro uplatnění osobních a rodinných strategií. Nelze popírat, že řada žen byla ke svému jednání donucena okolnostmi, obtížnou hospodářskou situací nebo nátlakem sociálního okolí. Zvláště ovdovělé matky podřizovaly své jednání prospěchu dětí a orientovaly se především na zachování životní úrovně rodiny jako celku a také dobrých vztahů s potomky. Z těchto důvodů se zříkaly svých „zánosů“ i samostatného hospodaření, nebo usilovaly o udržení gruntu a zajištění dětí pomocí rovnoměrných dědických podílů. Úvahy o novém manželství, předání či ponechání si usedlosti byly velmi náročné a provázené pečlivým zvážením všech pro a proti, neboť chybný krok mohl nezvratně negativně poznamenat všechny členy rodiny. Rozhodování o průběhu dalšího života ovdovělé ženy i její rodiny záviselo především na vdově samé a bylo nesporně velmi náročné. Bylo tím obtížnější, že se často jednalo o první závažné rozhodnutí, které kdy žena samostatně učinila.

Ovdovělé venkovanky byly schopny nalézt různá řešení své nové životní situace. Jejich chování nelze vměstnat do jednoduchých stereotypů o „veselých“ vdovách toužících po novém manželovi, nebo naopak o opuštěných, starých ženách, závislých na chudinské péči. Osudy venkovských vdov byly pestřejší, existovalo mnoho různých variant, kterými se mohl život ženy po ovdovění ubírat. Nepopíratelná je možnost volby ohledně svého vlastního osudu, která se po ovdovění většinou otevírala. Rozhodně nelze mluvit o zcela svobodném rozhodování žen poté, co ztratily manžela. Vdovy byly svázány se svým sociálním a kulturním prostředím a spjaty s manželovým odkazem i rodinou. Po svém ovdovění se sice nemusely řídit mužovou vůlí a dostaly prostor k samostatnému jednání, zůstává však otázkou, do jaké míry o tuto „svobodu“ stály a zda nebyla pro řadu z nich spíše nevídaným problémem. Je také jisté, že všechny ženy neměly stejné vyhlídky. Možnost realizovat zmiňované strategie byla limitována a většina vdov měla možnost volby značně zúženu.

Venkovské vdovy první poloviny 19. století měly alespoň z právního hlediska lepší postavení než ovdovělé venkovanky předešlých generací. Vzhledem k tomu, že byly schopné pracovat v zemědělství a domácí výrobě, na tom patrně byly lépe než jejich vrstevnice z městských vrstev, které byly zcela závislé na příjmu svých manželů a výdělečná činnost pro ně byla leckdy společensky nepřijatelná. Na rozdíl od ostatních

venkovských žen prožívajících jinou životní fázi směly vdovy disponovat se svým majetkem a činit samostatná rozhodnutí. Nesrovnatelně lepší se jejich postavení jeví při srovnání s osudem nikdy neprovdaných starých panen a svobodných matek. Na rozdíl od nich měly vdovy k dispozici určité zázemí, jmění, se kterým mohly nakládat, a jejich „stavu“ se dostávalo i společenského uznání. Vyšší prestiž než vdovství mělo manželství, které však pro ženu vždy znamenalo podřízení se autoritě manžela. Vdovy byly ve srovnání s ženami v jiné fázi životního cyklu nezávislé, výhody jejich postavení však byly kompenzovány nutností vysokého pracovního nasazení a odpovědností vůči sobě samé i celé rodině. Současně nelze pominout fakt, že pro řadu žen ovdovění znamenalo skutečnou osobní ztrátu, absenci živitele, mužského zastoupení i reálnou hrozbu chudoby. Zkoumat životní úroveň jednotlivých ovdovělých žen je přitom velmi těžké. Pozůstalostní inventáře mají velmi různorodou úroveň co do podrobnosti záznamů, dochované předměty denní potřeby lze využít spíše jako ilustrační materiál. Hmotná kultura každodenního života, majtkové zázemí a životní úroveň ovdovělých žen se velmi lišila. Nelze však přijmout myšlenku, že by se ovdovění automaticky rovnalo zchudnutí a životu v osamělosti.

Vdovy je nutné srovnávat nejen se situací žen v jiné fázi životního cyklu, ale také s vdovci. Ti se v textech pramenů i v historiografickém výzkumu vyskytují velice sporadicky, přestože životní situace ovdovělého muže byla do značné míry srovnatelná s osudem ženy, která přišla o manžela. Úmrtím manželky se až na výjimky neměnil sociální statut muže, vdovci měli mnohem jednoznačnější právní vztah ke svému majetku, pevnější autoritu uvnitř domácnosti i vůči ostatním členům venkovské společnosti. Prokazatelná je početní převaha vdov nad muži ve stejné životní situaci. Příčiny tohoto jevu je třeba hledat v souhře několika demografických okolností, obvyklých ve starších populacích. Byla to především naděje na dožití, která byla vyšší u žen než u mužů, rozdílný sňatkový věk, kdy muži vstupovali do manželství obvykle starší než jejich ženy, a také fakt, že vdovci častěji uzavírali nová manželství. Rychlé uzavření sňatku se stalo základním stereotypem určujícím obraz vdovců. Vysoká frekvence svateb ovdovělých mužů dokládá velký význam role hospodyně ve venkovské domácnosti. Fungování rodiny bylo bez ohledu na způsob obživy do značné míry závislé na přítomnosti manželky hlavy

domácnosti. Vdovci měli sice lepší vyhlídky na nový sňatek, zároveň však k němu byli nuceni mnohem více než ženy.

Období 19. století bylo dobou zásadních proměn, které se odrazily v každodennosti venkovského obyvatelstva. Vedle demografických, hospodářských a politických změn se postupně začalo rozvíjet i ženské hnutí se svými požadavky rovnoprávnosti. O těchto myšlenkových proudech venkovanky s nejvyšší pravděpodobností vůbec nevěděly a patrně by s nimi ani nesouhlasily. Byly pevně spjaty s tradiční společností a patriarchálním prostředím venkova, takže myšlenka feminismu jim byla velmi vzdálená. Možná i kvůli tomu se vytrácejí z prací dnešních badatelů, kteří se především v souvislosti s 19. stoletím zaměřují na jejich vzdělanější, úspěšnější a emancipovanější vrstevnice. Osudy venkovských vdov však dokazují, že byly schopny se o sebe postarat, zvládnout náročnou situaci související s ovdověním, přijmout postavení hlavy rodiny a vyrovnat se ztrátou svého partnera a živitele.

Cílem předkládané práce bylo přispět k poznání problematiky života venkovských ovdovělých žen v souvislosti s rodinnými a sociálními strukturami, ve kterých se nacházely. Venkovské vdovství bylo v české historiografii dosud víceméně opomíjeno a stále zanechává řadu nezodpovězených otázek. Velmi zajímavé by bylo především téma sebereflexe ovdovělých žen, které však vzhledem k povaze pramenné základny zůstává takřka neřešitelné. Podrobnější výzkum by zasluhovala problematika ekonomiky a každodenního fungování domácností vdov. V českém prostředí dosud není rozvíjena otázka ženské práce, která byla pro ovdovělé ženy zásadní. Nesporně důležité je téma vnímání vdov okolní společností. Reflexi genderové problematiky ve venkovském prostředí by mohly pomoci odhalit dosud takřka opomíjené literární prameny, například dobová kázání nebo pozdější realistické romány z venkovského prostředí.

Zcela zásadním problémem výzkumu vdovství je v českém prostředí fakticky chybějící možnost komparace. Schází heuristicky podložené studie o mužském vdovectví, nedostatečná je i probádanost tématu sirotků. Poznatky o vdovách nelze za současné situace začlenit do bádání o neúplných rodinách na venkově. Důležitou součástí výzkumu by měly být struktury domácností, ve kterých chyběl jeden člen ústředního manželského páru. Neméně podstatné by bylo zaměřit pozornost na životní perspektivy dětí, které ztratily jednoho z rodičů. Širší komparaci by zasluhovalo postavení vdov, svobodných matek a žen

žijících v definitivním celibátu. Stejně tak by bylo přínosné porovnání osudů sirotků a nemanželských dětí.

V. PŘÍLOHY

V. 1. Tabulky a grafy

Tabulka č. V. 1. 1.

Vývoj počtu domů a obyvatel na panství Nový Rychnov.

OBEC	Schallerova topografie	Sommerova topografie		Zpovědní seznam 1833		Zpovědní seznam 1855	
	Počet domů	Počet domů	Počet obyvatel	Počet domů	Počet obyvatel	Počet domů	Počet obyvatel
Dolní Hutě	11	11	80	11	82	11	76
Hojkov	36	38	259	36	284	36	341
Chaloupky	12	12	79	12	86	12	102
Lešov	20	23	158	27	192	27	168
Milíčov	41	43	279	43	295	43	377
Nový Rychnov	113	143	1047	143	1191	143	1344
Řeženčice	21	23	191	23	203	23	192
Těšenov	29	37	276	37	290	37	356
Trsov	8	9	85	9	78	9	89
CELKEM	291	339	2454	341	2701	341	3045

Tabulka č. V. 1. 2.

Počty ovdovělých žen na základě matrik zemřelých, 1785 – 1855.

OBDOBÍ	Počet ovdovělých žen	
	poprvé ovdověly	zemřely
1785-1795	53	31
1796-1805	62	51
1806-1815	68	62
1816-1825	58	50
1826-1835	97	72
1836-1845	101	60
1846-1855	80	82
Po roce 1855	-	85
Nezjištěno	122	148
CELKEM	641	641

Tabulka č. V. 1. 3.

Počet vdov a vdovců v obyvatelstvu panství Nový Rychnov na základě zpovědního seznamu z roku 1833.

OBEC	Počet		
	obyvatel	vdov	vdovců
Nový Rychnov	1191	30	14
Trsov	78	4	2
Těšenov	290	11	4
Lešov	192	5	1
Řeženčice	203	7	5
Milíčov	295	12	4
Hojkov	284	12	2
Dolní Hutě	82	7	1
Chaloupky	86	4	2
CELKEM	2701	92	35

Tabulka č. V. 1. 4.

Postavení ovdovělých žen dva roky po prvním ovdovění, 1785 – 1855.

DOBA OVDOVĚNÍ	Situace vdovy dva roky po prvním ovdovění				
	Nový sňatek	Samostatné hospodaření	Výměnek	Podruží, žebrota	Celkem
1785-1795	16	0	1	0	17
1796-1805	7	8+1*	6	1	23
1806-1815	8	4+2	12	1	27
1816-1825	4	10+1	17	3	35
1826-1835	13	24+4	27	9	77
1836-1845	16	18+1	39	14	88
1846-1855	11	10+2	28	5+2	58
Nezjištěno	9	0	13	13	35
CELKEM	84	74+11	143	46+2	360

* Druhé číslo, umístěné za znaménkem „+“, udává počet žen, které se dva roky po ovdovění nacházely v postavení samostatné hospodyně, respektive v podruží, posléze však uzavřely nový sňatek.

Tabulka č. V. 1. 5.

Postavení ovdovělých žen dva roky po ovdovění podle socioprofesioního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.

SOCIÁLNÍ A PROFESNÍ ZAŘAZENÍ PRVNÍHO MANŽELA	Situace vdovy dva roky po prvním ovdovění									
	Nový sňatek		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží, žebrota		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Sedlák	18	21,4	17	20,0	35	24,5	0	0	70	19,4
Chalupník	23	27,4	45	52,9	50	34,9	6	12,5	124	34,4
Domkář	9	10,7	13	15,3	22	15,4	2	4,2	46	12,8
Řemeslník	16	19,1	10	11,8	32	22,4	15	31,2	73	20,3
Podruh	11	13,1	0	0	0	0	20	41,7	31	8,6
Nezjištěno	7	8,3	0	0	4	2,8	5	10,4	16	4,5
CELKEM	84	100,0	85	100,0	143	100,0	48	100,0	360	100,0

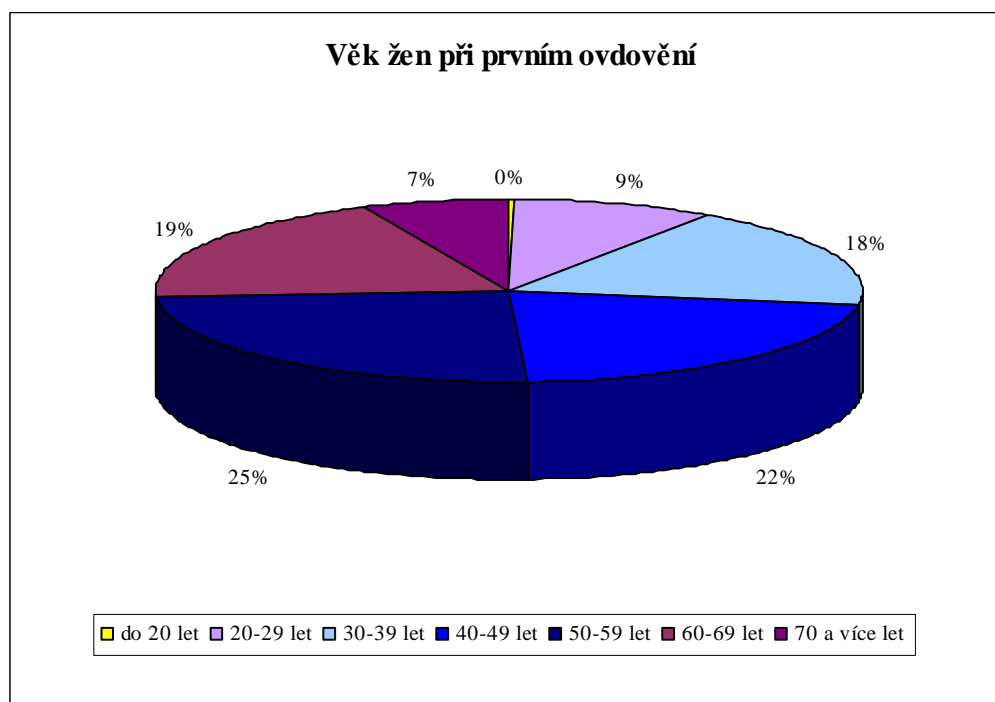
Tabulka č. V. 1. 6.

Věk žen při prvním ovdovění, 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Ovdověly	
	počet	%
do 20 let	2	0,3
20-29 let	42	6,6
30-39 let	85	13,3
40-49 let	101	15,8
50-59 let	115	17,9
60-69 let	91	14,2
70 a více	32	5,0
Nezjištěno	173	26,9
CELKEM	641	100,0

Graf č. V. 1. 1.

Věk žen při prvním ovdovění, 1785 – 1855.

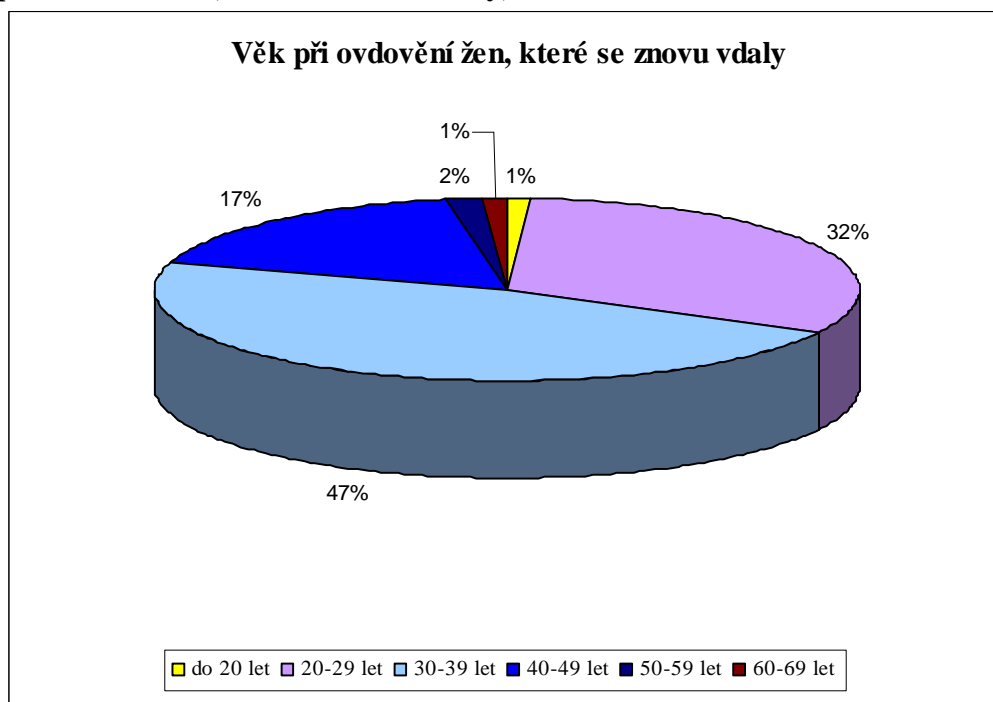
Tabulka č. V. 1. 7.

Věk při ovdovění žen, které uzavřely nový sňatek, 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Uzavřely nový sňatek	
	počet	%
do 20 let	1	0,9
20-29 let	33	30,5
30-39 let	49	45,4
40-49 let	18	16,7
50-59 let	2	1,9
60-69 let	1	0,9
Nezjištěno	4	3,7
CELKEM	108	100,0

Graf č. V. 1. 2.

Věk při ovdovění žen, které se znovu vdaly, 1785 – 1855.

Tabulka č. V. 1. 8.

Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství vdov, 1785 – 1855.

VĚKOVÝ ROZDÍL		Počet párů	%
Žena starší	o více než 20 let	-	-
	o 11-20 let	8	1,2
	o 6-10 let	17	2,6
	o 1-5 let	39	6,1
Stejně staří		23	3,6
Muž starší	o 1-5 let	139	21,7
	o 6-10 let	100	15,6
	o 11-20 let	103	16,1
	o více než 20 let	43	6,7
Nezjištěno		169	26,4
CELKEM		641	100,0

Tabulka č. V. 1. 9.

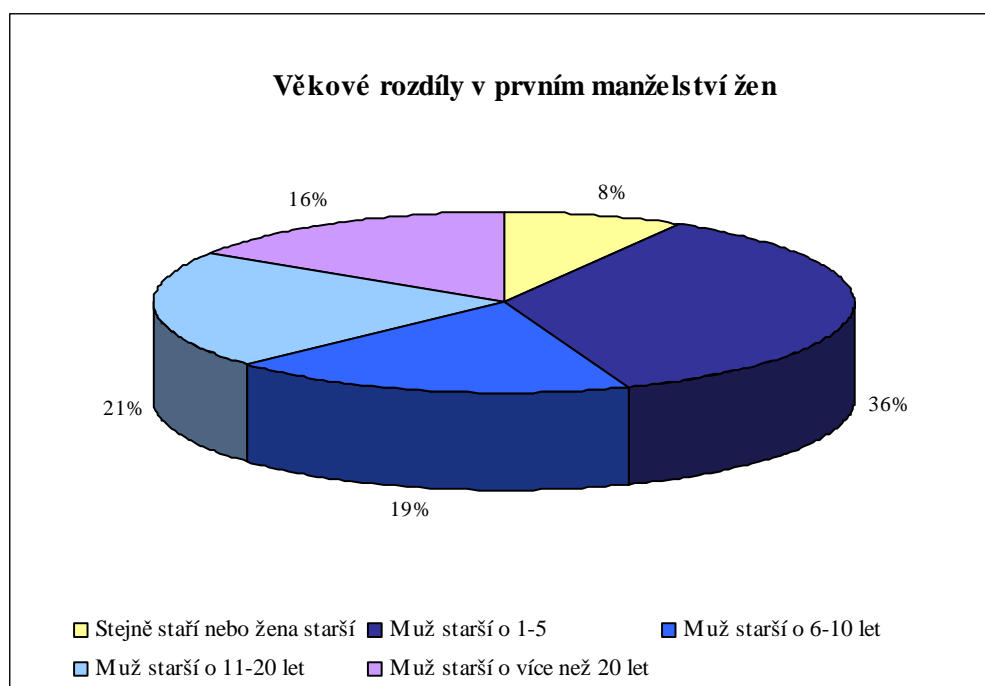
Věkové rozdíly mezi partnery v prvním a druhém manželství žen, 1785 – 1855.

PRVNÍ MANŽELSTVÍ			DRUHÉ MANŽELSTVÍ								
Věkový rozdíl	Počet párů		Žena starší				Stejně staří	Muž starší			
	Počet	%	o více než 20 let	o 11-20 let	o 6-10 let	o 1-5 let		o 1-5 let	o 6-10 let	o 11-20 let	o více než 20 let
Stejně staří nebo žena starší	8*	8,4	-	2	2	2	1	-	-	1	-
Muž starší o 1-5 let	34	35,8	-	3	10	2	6	6	3	4	-
Muž starší o 6-10 let	18	18,9	-	5	1	6	-	5	1	-	-
Muž starší o 11-20 let	20	21,1	-	1	3	2	1	3	3	5	2
Muž starší o více než 20 let	15	15,8	-	-	2	3	-	1	4	3	2
CELKEM	95	100,0	-	11	18	15	8	15	11	13	4
CELKEM v %	100	100,0	-	11,6	18,9	15,8	8,4	15,8	11,6	13,7	4,2

* V těchto manželstvích byly ženy starší maximálně o tři roky.

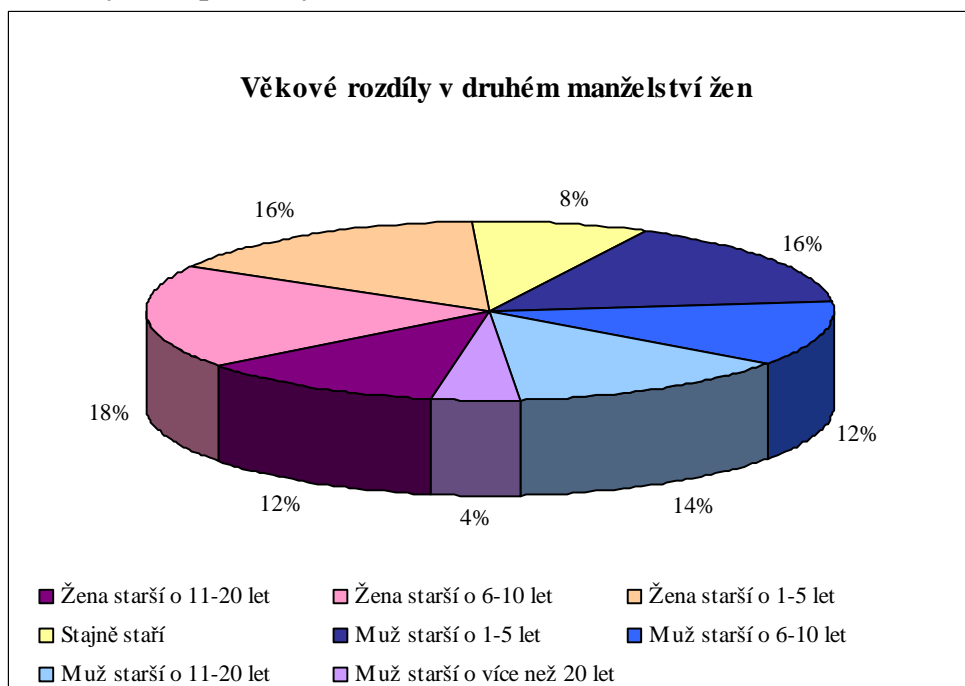
Graf č. V. 1. 3.

Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství žen, které se po znovu ovdovění vdaly, 1785 – 1855.

Graf č. V. 1. 4.

Věkové rozdíly mezi partnery ve druhém manželství žen, 1785 – 1855.

Tabulka č. V. 1. 10.

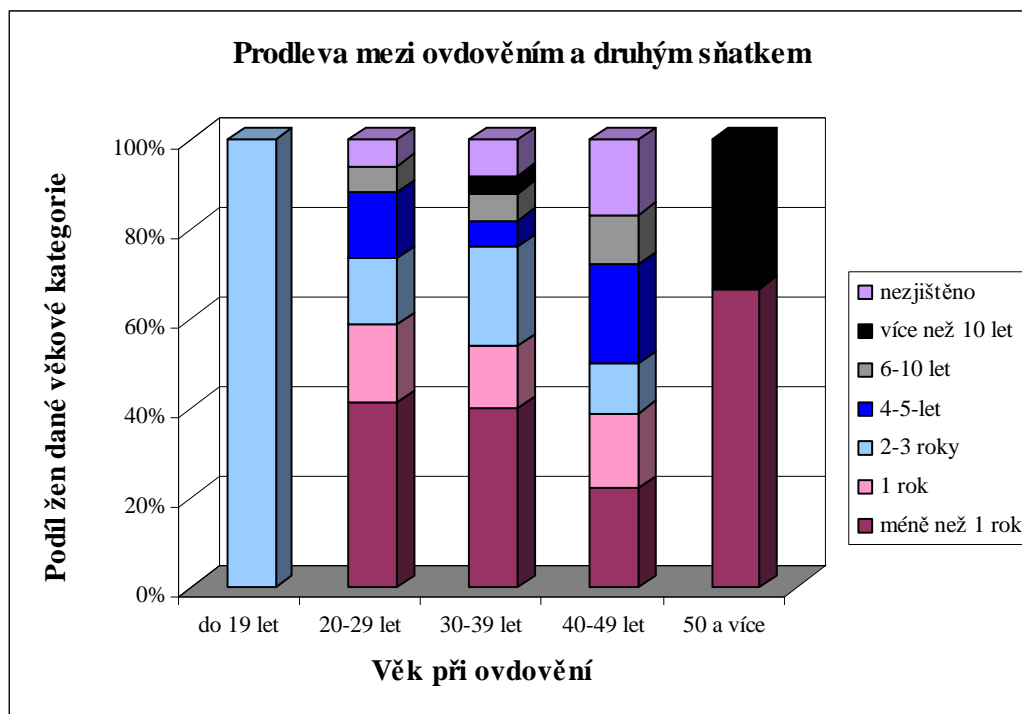
**Období mezi ovdověním a druhým sňatkem žen podle věkových kategorií,
1785 – 1855.**

Věk při ovdovění	Počet žen	OBDOBÍ MEZI OVDOVĚNÍM A DRUHÝM SŇATKEM													
		Méně než 1 rok		1 rok		2 – 3 roky		4 – 5 let		6 – 10 let		Více než 10 let		Nezjištěno	
		Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
do 19 let	1	-	-	-	-	1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-
20-29 let	34	14	41,2	6	17,6	5	14,7	5	14,7	2	5,9	-	-	2	5,9
30-39 let	50	20	40,0	7	14,0	11	22,0	3	6,0	3	6,0	2	4,0	4	8,0
40-49 let	18	4	22,2	3	16,7	2	11,1	4	22,2	2	11,1	-	-	3	16,7
50 a více let	3	2	66,7	-	-	-	-	-	-	1	33,3	-	-	-	-
Nezjištěno	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	100,0
CELKEM	110*	40	36,4	16	14,5	19	17,3	12	10,9	8	7,3	2	1,8	13	11,8

*Započítány byly i dva třetí sňatky.

Graf č. V. 1. 5.

Prodleva mezi ovdověním a druhým sňatkem žen, 1785 – 1855.

Tabulka č. V. 1. 11.

Věk při ovdovění žen, které samostatně hospodařily déle než dva roky. Panství Nový Rychnov 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Hospodařící vdovy		Průměrná délka hospodaření*
	počet	%	
20-29 let	6	7,1	12,7
30-39 let	16	18,8	8,5
40-49 let	34	40,0	8,4
50-59 let	22	25,9	7,0
60-69 let	2	2,4	5,0
Nezjištěno	4	4,7	-
CELKEM	85	100,0	8,4

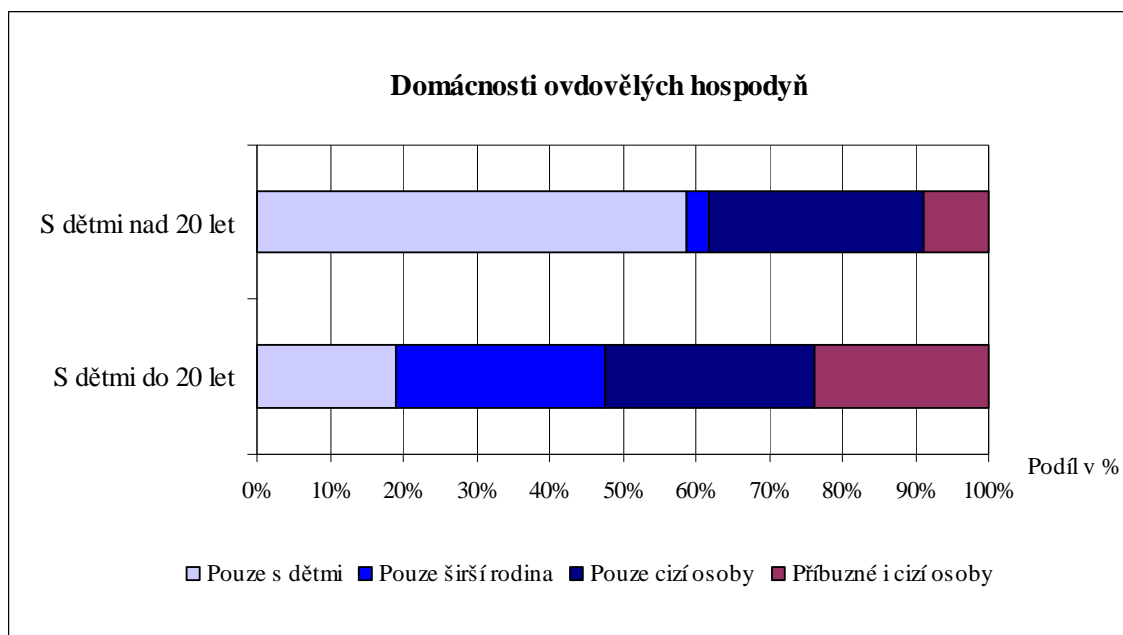
* Průměrná délka hospodaření je udána v počtu let.

Tabulka č. V. 1. 12.

Domácnosti ovdovělých samostatných hospodyň, 1833 – 1855.

DOMÁCNOST VDOVY	Pouze s dětmi	Pouze širší rodina	Pouze cizí osoby	Příbuzné i cizí osoby	CELKEM
Děti pouze do 20 let	4	6	6	5	21
Děti nad 20 let*	20	1	10	3	34

Graf V. 1. 6. Domácnosti ovdovělých hospodyň, 1833 – 1855.

* V rodině vdovy žily i děti starší 20 let.

Tabulka č. V. 1. 13.

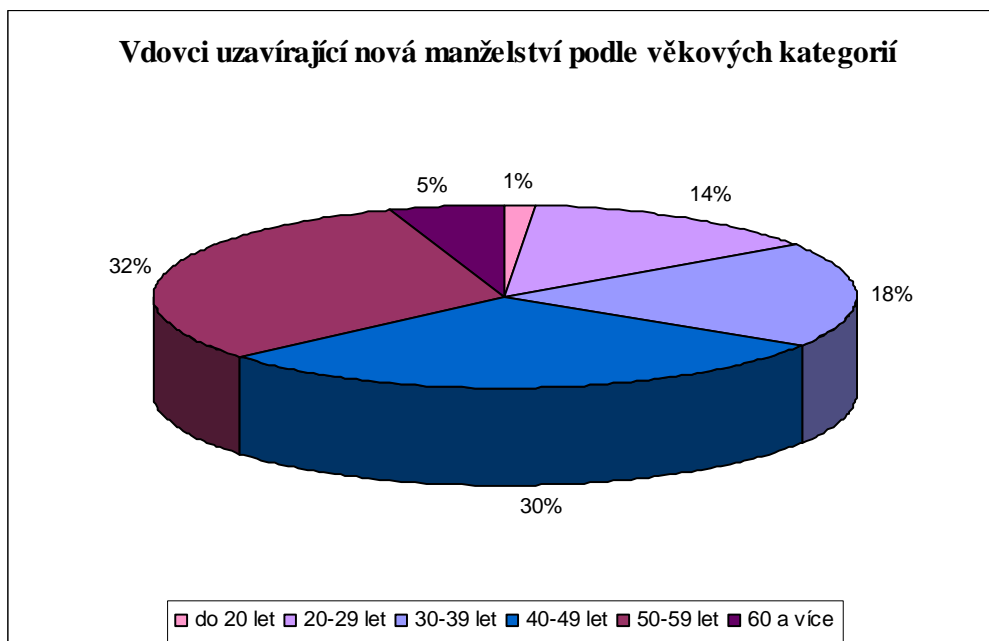
Okolnosti převedení usedlosti ze samostatně hospodařící matky na syna, 1785 – 1855.

OKOLNOSTI PŘEVEDENÍ		Věk dědice při převzetí usedlosti				
		do 19 let	20-24 let	25-29 let	30-34 let	35 a více
Smrt matky	počet	-	7	-	3	5
	%	-	18,4	-	7,9	13,2
Postoupení	počet	4	10	2	2	5
	%	10,5	26,3	5,3	5,3	13,2
CELKEM	počet	4	17	2	5	10
	%	10,5	44,7	5,3	13,2	26,3

Tabulka č. V. 1. 14. Věk vdovců vstupujících do nového manželství. Městečko Nový Rychnov, 1785 – 1855.

VDOVCI UZAVÍRAJÍCÍ NOVÉ MANŽELSTVÍ			Stav manželky			
Věk	počet	%	svobodná		vdova	
			počet	%	počet	%
do 20 let	1	1,3	1	100,0	-	-
20-29 let	11	14,3	10	90,9	1	9,1
30-39 let	14	18,2	14	100,0	-	-
40-49 let	23	29,9	18	78,3	5	21,7
50-59 let	24	31,1	15	62,5	9	37,5
60 a více	4	5,2	3	75,0	1	25,0
CELKEM	77	100,0	60	77,9	17	22,1

Graf č. V. 1. 7.
Vdovci uzavírající nové manželství podle věkových kategorií. Městečko Nový Rychnov, 1800 – 1855.

V. 2. Mapové přílohy

Mapa V. 2. 1. Panství Nový Rychnov.

Mapa č. 1: Panství Nový Rychnov

- obec
- ☩ sídlo farnosti
- Rynárec název městečka
- Lešov název vesnice
- Třešť název panství
- hranice sousedních panství
- ☐ panství Nový Rychnov

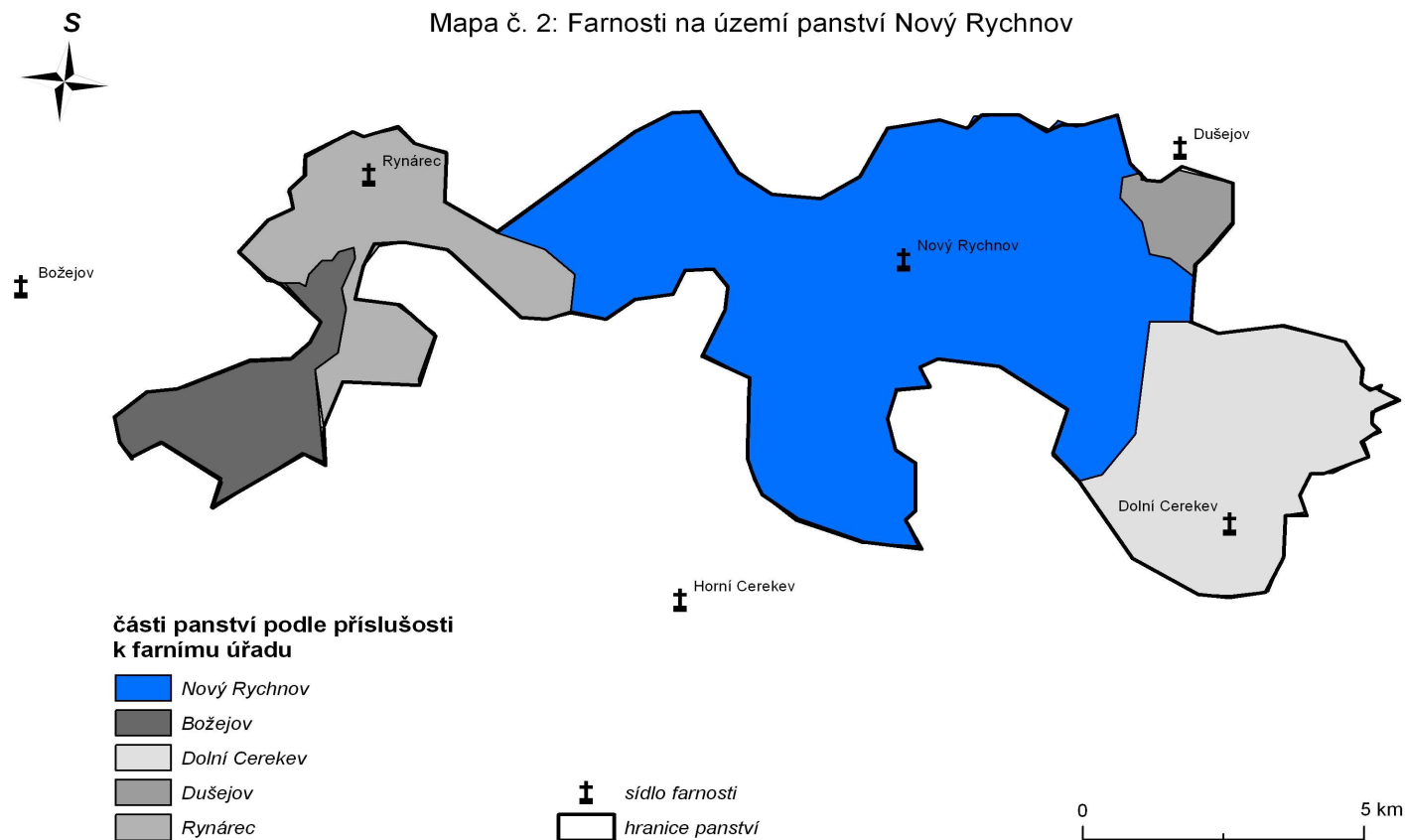
sousední panství

Batelov	Pavlov
Horní Cerekev	Pelhřimov
Jihlava	Třešť
Lipkova Voda	Větrný Jeníkov
Mirošov	Červená Řečice

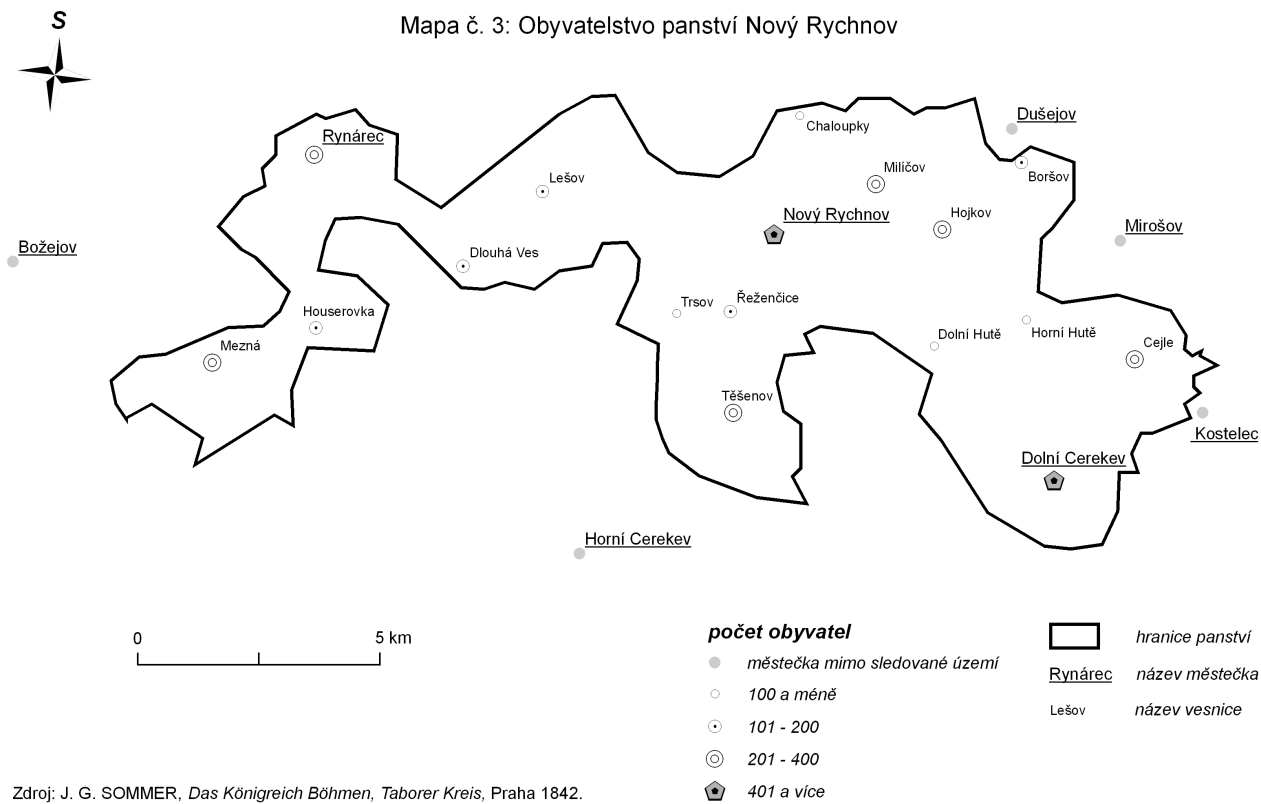

0 5 km

Mapa č. V. 2. 2. Farnosti na území panství Nový Rychnov.

Mapa č. V. 2. 3. Obyvatelstvo panství Nový Rychnov.

V. 3. Obrazové přílohy

Obrázek č. V. 3. 1.

Městečko Nový Rychnov, fotografie 30. léta 20. století.

(MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 84, kart. 15.)

Obrázek č. V. 3. 2.

Usedlost v Horních Hutích, nedatováno.
(MVP, *Fotoarchiv*, sign. Rx 4193)

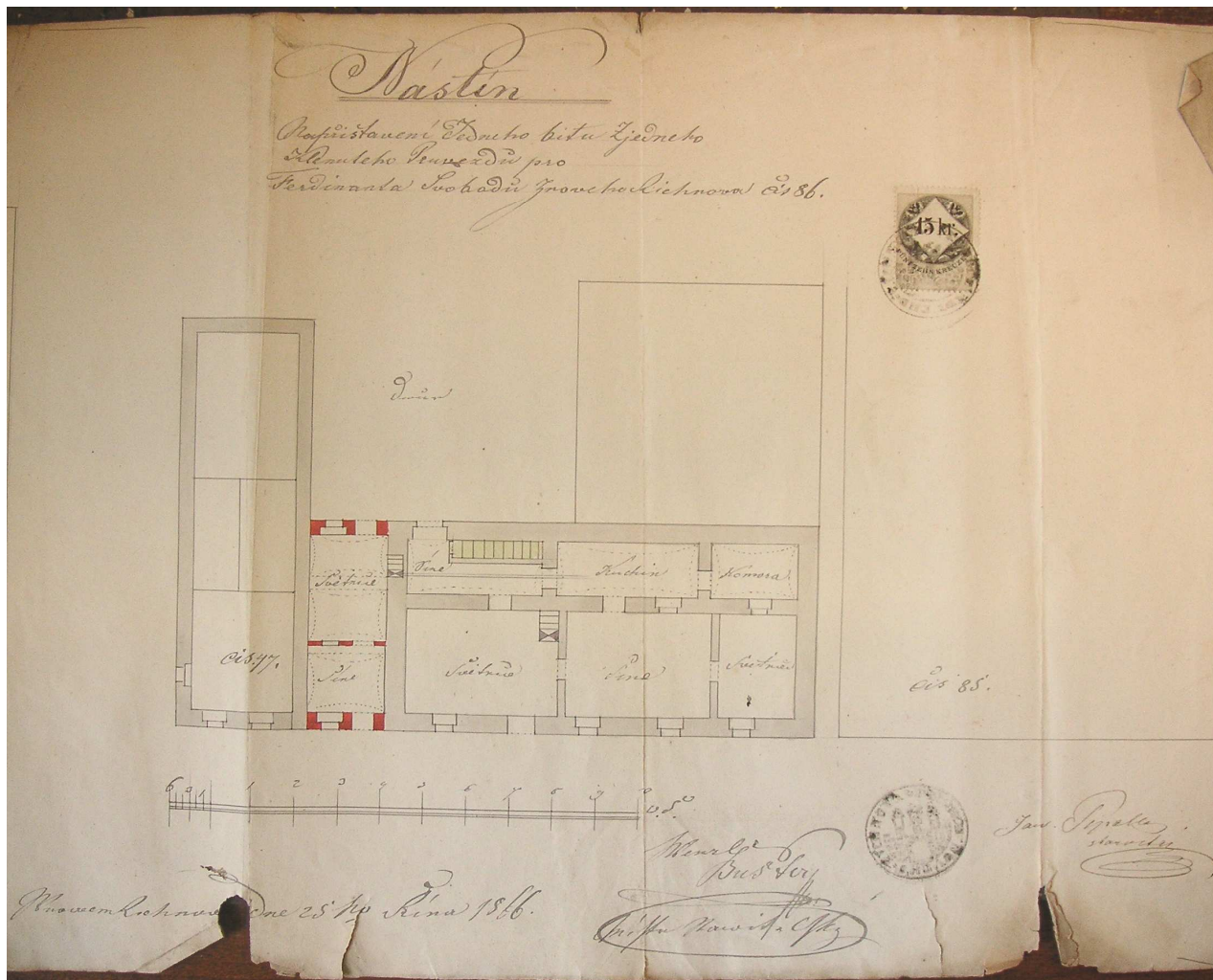

Obrázek č. V. 3. 4.

Návrh na vybudování bytu pro Ferdinanda Svobodu z Nového Rychnova, 1866.

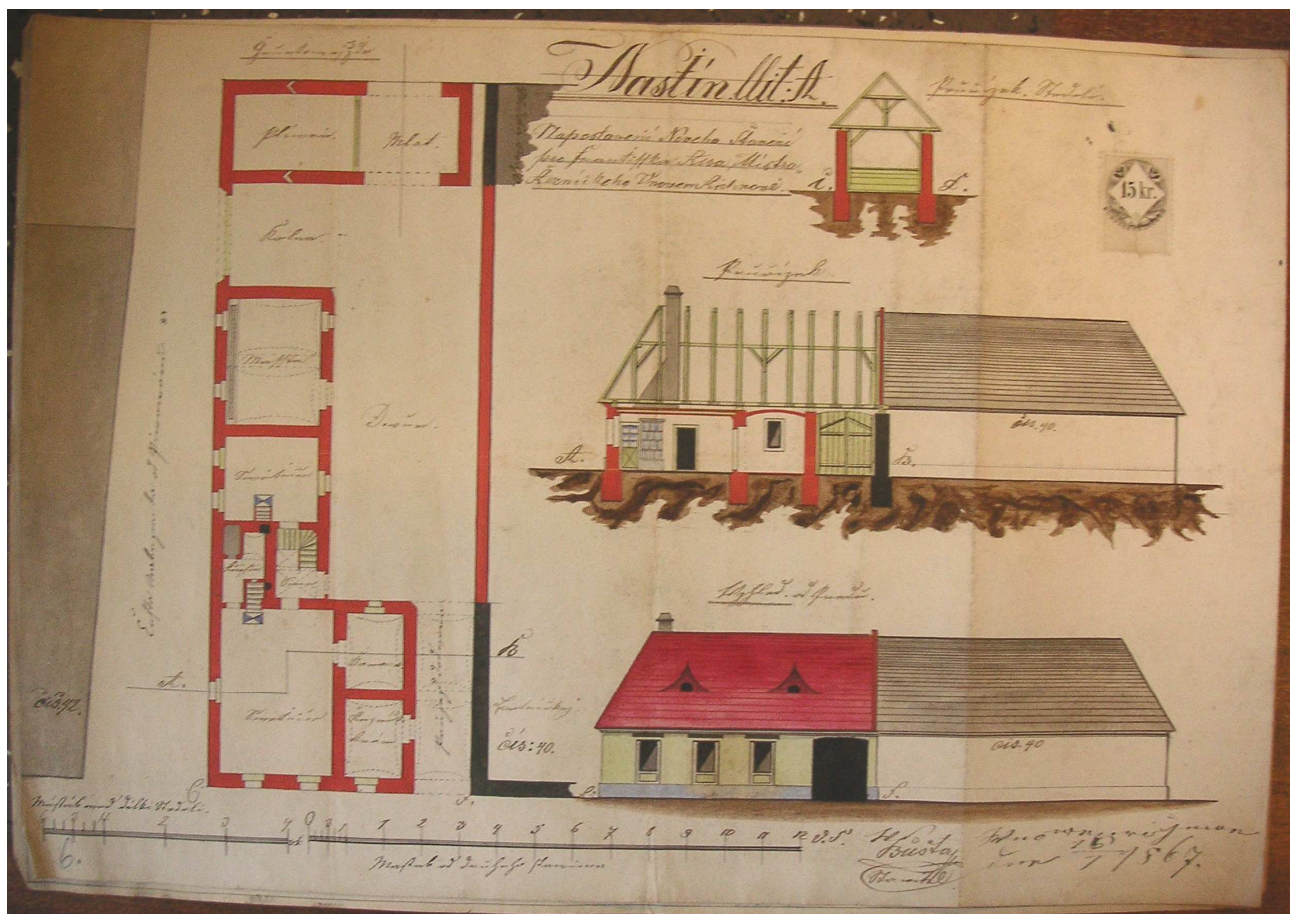
Byt měl být přestavěn z klenutého průjezdu mezi domy čp. 47 a čp. 85.

(NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2434)

Obrázek č. V. 3. 5.

Plánek na vystavění domu čp. 40 v Novém Rychnově, 1867.
(NA Praha, APA, Vs Nový Rychnov, inv. č. 2427)

Obrázek č. V. 3. 6.

Postava nevěsty vyšíká na vložkách do koutních plachet z Novorychnovska, Lešov, počátek 19. století (vlevo) a Čejkov, 1860 (vpravo).

Převzato z publikace: Helena NOVÁKOVÁ, *Koutní plachty z Humpolecka, Pelhřimovska a Počátecka*, Pelhřimov 2006, s. 112.

Obrázek č. V. 3. 7.

Selka z Lešova, fotografie, nedatováno.
(MVP, *Fotoarchiv*, bez sign.)

Obrázek č. V. 3. 8.

Oblečení staršího páru z Českého Horácka, 2. polovina 19. století.

(Rekonstrukce MVP, prezentováno na výstavě *Zapomenutá krása krojů*, listopad 2009 – leden 2010)

VI. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

VI. 1. Prameny nevydané

Národní archiv Praha

APA I., inv. č. 2610.

APA I., inv. č. 2611.

APA, Správa statků, inv. č. 585-586.

APA, Správa statků, inv. č. 1077-1080, kart. 706-710.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 335-344.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345-346.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1438, sign. 178 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1445 – 1448, sign. 194 Pelhřimov – 197 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1449 – 1451, sign. 198 – 200 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1788, kart. 464.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2427.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2432.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2433.

Stabilní katastr-duplikát, inv. č. 8661, kart. 3861.

Státní oblastní archiv Třeboň

*Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, knihy č. 1; č. 3 – 5; č. 7 – 9;
č. 11 – 14; č. 18.*

Moravský zemský archiv Brno – Státní okresní archiv Pelhřimov

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 1, kniha č. 1.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 14 – 34, knihy č. 14 – 35.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 35 – 38, knihy č. 35 – 38.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 39 – 40, knihy č. 39 – 40.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 62, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 64, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 65, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 66, kart. 5.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 67, kart. 5.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 68, kart. 6.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 69, kart. 6.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 75, kart. 12.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 81, kart. 14.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 84, kart. 15.

VÚ Pelhřimov, inv. č. 304, kart. 35.

VÚ Pelhřimov, inv. č. 399, kart. 50.

Muzeum Vysočiny Pelhřimov, příspě. org.

Fotoarchív, sign. Rx 4913.

Fotoarchív, fotografie selky z Lešova, bez sign.

VI. 2. Prameny vydané

Dobové tisky

Allgemeines bücherliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Erste Theil, Wien 1811.

ROTTERDAMSKÝ, Erasmus, *Vdova křesťanská*, Praha 1595.

SCHALLER, Jaroslaus, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

TRAJER, Johann, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

Edice pramenů

ČERNÝ, Václav, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*, Praha 1930.

JIREČEK, Josef, (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781 – 1850*, Archiv český 25, Praha 1910.

RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.

RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

Internetové zdroje

<http://archivnimapy.cuzk.cz./cio/data/main/cio-main-02-index.html>.

<http://db.knihopis.org>.

www.manuscriptorium.com.

VI. 1. 3. Literatura

- ABRAMSOVÁ, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1784 – 1915*, Praha 2005.
- AERT, Laura van, *The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century*, *The History of the family* 12, 2007, s. 282-295.
- ANDERSON, Michael, *Approches to the History of the Western Family. 1500-1980*, London 1980.
- ARIÉS, Philippe – DUBY, Georges (edd.), *Histoire de la vie privée 4. De la Révolution á la Grande Guerre*, Paris 1987.
- BACCI, Massimo Livì, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.
- BAHENSKÁ, Marie, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2004.
- BARDET, Jean – DUPAQUIER, Jacques (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe. II: La revolution demographique 1750-1914*, Fayard Paris 1998.
- BELL, David, *Total history and microhistory: The French a Italien paradigms*, in: Lloyd KRAMER – Sarah MAZA (edd.), *A companion to western historical thought*, Malden – Oxford – Carlton 2006², s. 262-276.
- BIDEAU, Alain, *A demographic and social anylysis of widowhood and remarriage: The example of the castelany of Thoisse-y-en-Dombes, 1670 – 1840*, *Journal of family history* 5, 1980, s. 28-43.
- BLOM, Ida, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, *Journal of family history* 16, 1991, s. 191-210.
- BOCKOVÁ, Gisele, *Ženy v evropských dějinách: od středovku do současnosti*, Praha 2007.
- BORSCHIED, Peter (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995.
- BOTEHLO, „*The old woman's wish:“ widows by the family fire?*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 59-78.
- BOULTON, Jeremy, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, *Continuity and change* 5, 1990, s. 323-355.
- BROWN, Jim, *Becoming widowed: Rural widows in lower Austria, 1788 – 1848*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 117-124.

- BURGHARTZ, Susanna, *Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter? Zur weiblichen Ehre in 16. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 173-181.
- BURGIÉRE, André – CLAPISCH-ZUBER, Christine – SEGALEN, Martine – LEBRUN, Françoise (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005.
- BURGIÉRE, André, *Historische anthropologie*, in: Aloys WINTERLING (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006, s. 159-182
- BURKE, Peter, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005.
- BURKE, Peter, *Žebráci, šarlatáni, papežové. Historická antropologie raně novověké Itálie. Eseje o vnímání a komunikaci*, Praha 2007.
- BŮŽEK, Václav – KRÁL, Pavel (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007.
- BŮŽEK, Václav, „Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku, *ČČH* 100, 2002, s. 229-263.
- BŮŽEK, Václav, *Přípitek ve společnosti raného novověku*, in: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 189-214.
- BŮŽEK, Václav, *Region v historickém diskurzu*, *JSH* 72, 2003, s. 5-13.
- BŮŽEK, Václav, *Regionální dějiny v České republice. Stav a perspektivy bádání s důrazem na raný novověk*, in: Jiří PEŠEK (ed.), *VIII. Sjezd českých historiků (Hradec Králové 10. - 12. září 1999)*, Praha 2000, s. 33-47.
- CAVALLO, Sandra – WARNER, Lyndan (edd.), *Widowhood in medieval and early Modern Europe*, New York 1999.
- CERMAN, Markus – MAUR, Eduard, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 – 1750*, *ČČH* 98, 2000, s. 737-776.
- CINCIBUSOVÁ, Libuše, *Postavení a úloha žena ve výroční obyčejích na Pelhřimovsku. Diplomová práce FF KU*, Praha 1984.
- CIRONISOVÁ, Eva, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, *JSH* 50, 1981, s. 173-180.
- CORBIN, Alain, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006.

- ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRANÍKOVÁ, Jana, (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie (Sborník příspěvků z IV. parubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006.
- ČÁŇOVÁ, Eliška – HORSKÁ, Pavla, *Existuje střeoevropský model rodiny pro předstatistické období?*, in: Blanka FILIPCOVÁ (ed.), *Sňatečnost a rodina*, Praha 1992, s. 90-105.
- ČÁŇOVÁ, Eliška (ed.), *Nejstarší zповědní seznamy 1570 – 1666*, Praha 1973.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *K problematice studia zповědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Nejstarší zповědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku*, HD 6, 1972, s. 59-91.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168.
- ČAPSKÁ, Veronika, „I alone have escaped to tell you.“ *Womens captivity experience in early modern New England*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 11), s. 151-161.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978.
- DIBELKA, Jaroslav, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obrané strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650 – 1750)*, ČČH 106, 2008, s. 19-53.
- DIBELKA, Jaroslav, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav BŮŽEK – Jaroslav DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku* (= Opera Historica 12), České Budějovice 2007, s. 315-332.

- DIEWOKOVÁ, Tereza, „Dojímavost okamžiku.“ *Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století Národní knihovny v Paříži*, Kuděj 5, 2003, č. 1, s. 12-24.
- DIEWOKOVÁ, Tereza, „Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ *aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století*, in: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007, s. 53-68.
- DINGES, Martin (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998.
- DINZELBACHER, Peter, *Svěťice nebo čarodějky. Osudy „jiných“ žen ve středověku a novověku*, Praha 2003.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193-206.
- DOLENSKÝ, Antonín, *Bankocetle a šajny v současných skládáních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126.
- DOWNES, Laura Lee, *From women's history to gender History*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (edd.), *Writing history. Theory and practice*, London 2003, s. 264-266.
- DRIBE, Martin – LUNDH, Christer – NYSTEDT, Paul, *Widowhood strategies in preindustrial society*, *Journal of interdisciplinary history* 38, 2007, s. 207-232.
- DUBY, Georges, *Vznešené paní 12. století I. – III.*, Brno 1997.
- DUHAMELLE, Christophe – SCHLUMBOHM, Jürgen (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Musters un Strategien*, Göttingen 2003.
- DÜLMEN, Richard van, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.
- DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002.
- ENDERS, Lieselott, *Bürde und Würde. Sozialstatus und Selbstverständnis frühneuzeitlicher Frauen in der Mark Brandenburg*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 123-153.
- ENGELHARDT, Dietrich von, *Altern zwischen Natur und Kultur. Kulturgeschichte des Alters*, in: Peter BORSCHIED (ed.), *Alter und Gesellschaft*, Stuttgart 1995, s. 13-24.

- ENNENOVÁ, Edith, *Ženy ve středověku*, Praha 2001.
- ERICKSON, Amy Louise, *Property and widowhood in England 1660 – 1840* in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 153-157.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Besitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBOHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 167-186.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, *Widows and their living arrangements in preindustrial France*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 101-116.
- FERTIG, Georg, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländischen Westfalen des 19. Jahrhundert*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93-121.
- FERTIG, Christine, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65-89.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89-121.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích*, *Demografie* 27, 1985, s. 34-43.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 207-224.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143-189.
- FITZ, Arno, *Heimarbeit und Selbstbewußtsein von Vorarlbereger Frauen im 18. Jahrhundert*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher –*

- Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 60-75.
- FORSTER, Ellinor, „*Ich glaube, es muß doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt.*“ *Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 51-82.
- FOYSTER, Elizabeth, *Marrying the experienced widow in early modern England: the male perspective*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 108-124.
- FRANK, Michael, *Trunkene Männer und nüchterne Frauen. Zur Gefährdung von Geschlechterrollen durch Alkohol in der Frühen Neuzeit*, in: Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 186-212.
- FRANKOVÁ, Lidmila, *Příkazy pro poddané na panství červenořečickém (1626 – 1633)*, VSP 19, 2008, s. 144-151.
- FREIST, Dagmar, *Religious difference and experience of widowhood in seventeenth- and eighteenth-century Germany*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 164-165.
- FRIED, Jan, *Bavoři a Francouzi v Jihlavě a v Dolní Cerekvi a francouzské vojsko v Pelhřimově r. 1805*, VSČJV 8, 1928 – 1929, s. 44.
- FROID, Amy M., *Never married. Single women in early modern England*, Oxford 2007.
- FROLEC, Václav, *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*, Praha 1984.
- GAUNT, David, *The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe*, in: Peter LASLETT – Jean ROBIN – Richard WALL (edd.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, s. 249-280.
- GINZBURG, Carlo, *Inkvizitor jakožto antropolog*, Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 7, 2005, s. 39-48.

- GINZBURG, Carlo, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000.
- GODDY, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983.
- GODDY, Jack, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006.
- GRASSBY, Richard, *Kinship and capitalism. Marriage, family and business in the english-speaking world, 1580 – 1740*, Cambridge 2001.
- GRULICH, Josef – MATLAS, Pavel, *Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (Jižní Čechy, 17. – 18. století)*, ČL 96, 2009, s. 1-34.
- GRULICH, Josef, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 9), s. 343-369.
- GRULICH, Josef, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. – 18. století*, České Budějovice 2008.
- GRULICH, Josef, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117-136.
- GRULICH, Josef, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, HD 30, 2006, s. 19-72.
- GRULICH, Josef, *Venkovská žena v období raného novověku (16. – 18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223 – 235.
- GRULICH, Josef, *Zkoumání „maličností“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, ČČH 99, 2001, s. 519-547.
- HAAS, Antonín, *Omezení odúmrti a vdovská třetina v starším českém městském právu*, Právněhistorické studie 17, 1973, s. 199-218.
- HAHN, Sylvia, *Women in older age – „old“ women?*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 33-58.
- HANZAL, Josef, *Přebělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174.
- HANZAL, Josef, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54.

- HAUSEN, Karin – WUNDER, Heide (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992.
- HEIJDEN, Manon van – SCHMIDT, Ariadne – WALL, Richard, *Broken families: Economic resources and social networks of women who head families*, *The History of the family* 12, 2007, s. 223-232 (editorial).
- HEROLDOVÁ, Iva, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156-168.
- HILLE, Jan Pavel, *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895.
- HIML, Pavel, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (= Opera historica 4), s. 153-194.
- HLADIŠOVÁ, Veronika, *Spiritualita servitů z genderové perspektivy: Příspěvek ke zkoumání podob barokního mariánského kultu na příkladu specifického řádového modelu*, in: Lucie STOROCHOVÁ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č)i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 53-68.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002.³
- HOFFMAN, Gustav, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.
- HOLDERNESS, B. A., *Widows in pre-industrial society: an essay upon their economic functions*, in: Richard M. SMITH (ed.), *Land, kinship and life-cycle*, Cambridge 2002,² s. 423-442.
- HORÁČEK, Cyril, *Výminek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.
- HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

- HORSKÁ, Pavla – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří, *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha – Litomyšl 2002.
- HORSKÁ, Pavla, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3-39.
- HORSKÁ, Pavla, *K ekonomické aktivitě žena na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*, ČsČH 31, 1983, s. 711-743.
- HORSKÁ, Pavla, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
- HORSKÁ, Pavla, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na Třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.
- HORSKÁ, Pavla, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, Demografie 27, 1985, s. 321-328.
- HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35.
- HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta, *Rodina našich předků*, Praha 1996.
- HORSKÝ, Jan, *Historická demografie a nové metodologické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135-152.
- HRUBÁ, Michaela, *Sňatek a zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 19-26.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Přeměna socioprofesionální struktury vesnice ve 2. polovině 19. století (na příkladě obce Přezletice, o. Praha – východ)*, ČL 73, 1986, s. 143-152.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve 2. polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133-148.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228.
- HUFTON, Olwen, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500 – 1800*, Frankfurt am Main 1998.
- HYNKOVÁ, Hana, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16-30.

- CHALUPA, Aleš, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v teresiánských katastrofách (1700 – 1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 197-378.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU, řada C – 40, 1993, s. 51-61.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš BOROVSÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Pavel PUMPR (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59-84.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002.
- INGENDAHL, GESA, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt – New York 2006.
- JANÁČEK, Josef, *Ženy české renesance*, Praha 1977.
- JANÁK, JAN – HLEDÍKOVÁ, Zdenka – DOBEŠ, Jan (edd.), *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005.
- JANČAR, Josef, *Zemědělská usedlost na Slovácku v 18. století*, ČL 51, 1964, s. 76-85.
- JANOUSEK, Emanuel, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.
- JÍLEK, František, *Jihočeský člověk a jeho řeč*, České Budějovice 1981.
- KALNÝ, Adolf, *Soupis urbářů jihočeských archivů 1378-1773*, I-II, České Budějovice 1976.
- KAZDA, Karel, *K zásobovací krizi a hladu v Čechách staršího data z roku 1804-1805*, ČDV 7, 1920, s. 169-176.
- KLABOUC, Jiří, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131.

- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145- 168.
- Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971.
- Kolektiv autorů, *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha 2007.
- Kolektiv autorů, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část*, Praha 2007.
- Kolektiv autorů, *Pelhřimovsko ve druhém tisíciletí*, Pelhřimov 2000.
- KOPÁČ, Josef, *Čepce a čepení horácké*, ČL 12, 1903, s. 23-26.
- KOPÁČ, Josef, *Horácké kožichy*, ČL 6, 1951, s. 252-255.
- KOPÁČ, Josef, *Horácké stařenky. Slovem i obrazem*, Zálesí 3, 1921 – 1922, s. 81-85.
- KOPÁČ, Josef, *Horácko a Zálesí*, ČL 1, 1946, s. 50.
- KOPÁČ, Josef, *Pleny, půlky a holubinky v českém Horácku*, ČL 11, 1902, s. 23-28.
- KOPIČKA, Petr, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.
- KOUPAL, Jan, *Selský grunt, odkaz a výměnek (z jižních Čech)*, ČL 30, 1930, s. 241-247.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.
- KRAMAŘÍK, Josef, *Dvě ukázky podrobných popisů venkovských staveb z první poloviny minulého století*, ČL 56, 1969, s. 239-241.
- KRAMAŘÍK, Josef, *Žena a muž při sklizni obilí*, ČL 56, 1969, s. 53-63.
- KROFTA, Kamil, *Dějiny selského stavu v Čechách a na Moravě*, Praha 1934.
- KUKLO, Cesary, *Elderly women in the cities of central Europe in the eighteenth century, The history of the family* 5, 2000, s. 451-471.
- KUKLO, Cesary, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998.
- KUKLO, Cezary –KAMECKA, Małgorzata, *Marriage strategies in Poland: social and spatial differences (16th – 18th centuries)*, Historical social research 28, 2003, č. 3, s. 29-43.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina, *Lidové kroje z České republiky*, Praha 2001.

- LANZA, Janine M., *After father's death: Authority and conflict in the eighteenth-century French household*, *The history of the family* 13, 2008, s. 71-84.
- Le ROY LADURIE, Emmanuel, *Masopust v Romansu. Od Hromnic po Popeleční středu 1579 – 1580*, Praha 2001.
- Le ROY LADURIE, Emmanuel, *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294 – 1324*, Praha 2005.
- LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k molitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
- LENDEROVÁ, Milena – KOPIČKOVÁ, Božena – BUREŠOVÁ, Jana – MAUR, Eduard (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2010.
- LENDEROVÁ, Milena (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.
- LENDEROVÁ, Milena – RÝDL, Karel, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006.
- LENDEROVÁ, Milena, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, *SSD* 7, 1997, s. 29-43.
- LEPIČ, František, *O selské svatbě v našem kraji*, *VŠČJV I.*, 1921 – 1922, s. 12-14, 24-26, 41-42, 56-58, 74-77, 97-99.
- LEPIČ, Josef, *O selské svatbě v našem kraji*, *VŠČJV 2*, 1921 – 1922, s. 12-14, 24-26, 41-42, 56-58, 74-77, 97-99; *VŠČJV 3*, 1922 – 1923, s. 19-20, 40-43, 82-84, 104-106, 119-122.
- LEVI, Giovanni, *On microhistory*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 97-119.
- LYNCH, Katherine A. – LEE, W. Robert *La modèle familial de la bourgeoisie*, in: Jean Paul BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoire des populations de l'Europe. II: La révolution démographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 109-142.
- MALÍNSKÁ, Jana, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. století a na počátku 20. století*, Praha 2005.
- MALÝ, Karel a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 1999².
- MANČAL, Jaroslav, *Jak Zálesáci v 19. století bydleli*, *Zálesí* 9, 1927 – 1928, s. 116-120, 135-139, 150-151.
- MANČAL, Jaroslav, *Ženský kroj na Zálesí*, *Zálesí* 15, 1933 – 1934, s. 51-54, 68-71, 85-90.

- MARTÍNEK, Zdeněk, *Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752 – 175. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska 3.*, Praha 2000.
- MARTÍNKOVÁ, Lenka, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, AČ 55, 2005, s. 89-117.
- MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, HD 10, 1986, s. 177-189.
- MAUR, Eduard, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425-457.
- MAUR, Eduard, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4-18.
- MAUR, Eduard, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.- 18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-101.
- MAUR, Eduard, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, Demografie 24, 1982, s. 101-102.
- MAUR, Eduard, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83.
- MAUR, Eduard, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19.
- MAUR, Eduard, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, www.cefres.cz/pdf/maur.pdf
- MAUR, Eduard, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58.
- MAUR, Eduard, *Základy historické demografie*, Praha 1983.
- MEDICK, Hans, *„Missionare im Ruderboot“? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, Geschichte und Gesellschaft 10, 1984, s. 295-319.
- MEDICK, Hans, *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und mikro-Historie*, Historische Anthropologie 9, 2001, s. 78-92.
- MELKESOVÁ, Miroslava, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120.

- MELKESOVÁ, Miroslava, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5-56.
- MENOUŠEK, Antonín, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898.
- MÍKA, Alois, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.
- MIKULEC, Jiří, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130.
- MITTERAUER, Michael, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien – Köln, 1992.
- MITTERAUER, Michael, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen*, Wien – Köln 1990.
- MORING, Beatrice, *The standart of living of widows: Inventories as an indicator of the economic situation of widows*, History of the family 12, 2007, s. 233-249.
- MORING, Beatrice, *Widowhoodoptions and strategies in preindustrial northern Europe: socioeconomic differences in houseosl position of the widowed in 18th and 19th century Finland*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 79-99.
- MRÁZKOVÁ, Jana, „*Přislubujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53-107.
- MUSILOVÁ, Dana, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52.
- MYŠKA, Milan, *Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759-774.
- NÁCOVSKÁ, Pavla, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550 – 1600*, HD 21, 1997, s. 37-72.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.
- NEUDÖRFLOVÁ, Marie, *České ženy v 19. století*, Praha 1999.
- NEUMANN, Stanislav Kostka, *Dějiny ženy: populární kapitoly sociologické, etnologické a kulturně-historické, I-IV*, Praha 1931 – 1932.
- NODL, Martin – ŠMAHEL, František (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002.

- NODL, Martin – TINKOVÁ, Daniela (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*, Praha 2007.
- NOVÁK, Pavel, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří HANUŠ – Lukáš FASORA – Jiří MALÍŘ (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.
- NOVÁKOVÁ, Helena, *Koutní plachty z Humpolecka, Pelhřimovska a Počátecka*, Pelhřimov 2006.
- NOVÁKOVÁ, Helena, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, VSP 18, 2007, s. 89-94.
- NUHLÍČEK, Josef, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.
- OAKLEY, Ann, *Pohlaví, gender a společnost*, Praha 2000.
- OGILVIE, Sheilagh – CERMÁN, Markus, *The Bohemian Census of 1651 and the position of inmates*, *Histoire sociale* 28, 1995, s. 333-346.
- OGILVIE, Sheilagh – EDWARDS, Jeremy, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.
- OGILVIE, Sheilagh, *A Bitter Living. Women, markets and social capital in early modern Germany*, Oxford 2003.
- OPITZ, Claudia, *Mutterschaft und Vaterschaft im 14. und 15. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 137-153.
- OSVALDOVÁ, Barbora, *Česká média a feminismus*, Praha 2004.
- PALÁTOVÁ, Kateřina – KRAUSOVÁ, Vendula – HAVELKOVÁ, Tereza, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 501-514.
- PAULUSOVÁ, Jaroslava, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996.
- PEJML, Karel, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941.
- PEKAŘ, Josef, *Kniha o Kostí. Kus české historie*, Praha 1998⁵.

- PELLING, Margaret, *Finding widowers: men without women in English towns before 1700*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 37-54.
- PERNOULTOVÁ, Régine, *Žena v době katedrál*, Praha 2002.
- PEŠEK, Jiří – LEDVINKA, Václav (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996.
- PEŠEK, Jiří, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera Historica 1), s. 30-42.
- PETRÁŇ, Josef (ed.), *Dějiny hmotné kultury I. / 1.*, Praha 1985.
- PETRÁŇ, Josef, *Mikrohistorie aneb o nedějínách*, in: Jan KLÁPŠTĚ – Eva PLEŠÁKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA (edd.), *Dějiny v věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 201-208.
- PETRÁŇ, Josef, *Příběh Ouběnic, Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.²
- PILS, Susanne-Claudine, *Gender/ Spiel/ Räume. Weiblicher und männlicher Rollen in der Frühen Neuzeit*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740)*, České Budějovice 2006 (= Opera Historica 11), s. 555- 568.
- PLACHT, Otto, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století*, Praha 1957.
- POLÁK, Stanislav, *Knihy gruntovní a knihy městské. Poznámka k diplomatické terminologii*, AČ 16, 1966, s. 208-215.
- POLÁK, Stanislav, *Několik poznámek k „Několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219.
- POLIŠENSKÝ, Josef – OSTROVSKÁ, Sylvia, *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*, Praha 2000.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.

- PROKŮPEK, J. A., *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*, ČDV 18, 1931, s. 21-41.
- RATAJOVÁ, Jana, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj, časopis pro kulturní dějiny 1-2 / 2005, s. 159-173.
- RATAJOVÁ, Jana, *Feminismus, dějiny žen a gender history v recenzní rubrice Českého časopisu historického v letech 1990 – 2002*, in: Lucie STORCHOVÁ – Jan HORSKÝ (edd.), *Paralely, průsečky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí n. Labem 2009, s. 217-229.
- RATAJOVÁ, Jana, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ, (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 33-40.
- RATAJOVÁ, Jana, *Manželství v české literatuře raného novověku*, in: Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009, s. 733-775.
- RATAJOVÁ, Jana, *Panna a panenství / paníc a panictví v české literatuře raného novověku*, in: Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 542-591.
- REINHARD, Wolfgang, *Lebens-formen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004.
- RHEINHEIMER, Martin, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*, Praha 2003.
- RIPPMANN, Dorothee, *Frauenarbeit im Wandel. Arbeitsteilung, Arbeitsorganisation und Entlohnung im Weinbau am Oberrhein (15./16. Jahrhundert)*, in: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996, s. 26-59.
- ROPER, Lyndal, *Männlichkeit und männliche Ehre*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 154-172.

- ROUBIC, Antonín, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475.
- RYCHNOVÁ, Dagmar, *Prameny pro studium lidové písně na Pelhřimovsku*, ČL 42, 1955, s. 16-18.
- ŘEZNÍČEK, Jan, *Soupis českých a moravských urbářů*, AČ 22, 1972, s. 73-86.
- SCOTT, Joan W., *Gender. A useful category of historical analysis*, The american historical review 91, 1986, 5, s. 1053-1075.
- SCOTT, Joan W., *Women's History*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 43-70.
- SEDLÁČEK, Jaromír, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, Věstník české akademie zemědělské 19, 1943, s. 101-104.
- SHARPE, Pamela, *Survival strategies and stories: poor widows and widowers in early industrial England*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 229-239.
- SCHLUMBOHM, Jürgen – DUHAMELLE, Christophe (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- SCHLUMBOHM, Jürgen, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Der Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650 – 1860*, Göttingen 1994.
- SCHMIDT, Ariadne, *Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, s. 1580-1750*, The history of the family 12, 2007, s. 268-281.
- SCHMIDT, Heinrich R., *Hausväter vor Gericht. Der Patriarchalismus als zweischneides Schwert*, in: Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 213-236.
- SCHULTE, Regina, *Bevor das Gerede zum Tratsch wird*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 67-73.
- SCHWERHOFF, Gerd, *Starke Worte. Blasphemie als theatralische Inszenierung von Männlichkeit an der Wende vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, in: Martin DINGES

- (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Frühen Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 237-263.
- SIGLOVÁ, Tereza, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46.
- SMÍŠKOVÁ, Helena, *Správa děčínského paství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412.
- SRB, Vladimír, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004.
- STEINBACH, Sussie, *Women in England. 1760 – 1914. A social history*, London 2005.
- STEINBACHOVÁ, Lucie, *Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.
- STEJSKALOVÁ, Jana, *Kšaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (= Opera Historica 1), s. 74-80.
- STLOUKAL, Karel (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*, in: Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008, s. 508-541.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie*, in: Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č)i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 59-82.
- STORCHOVÁ, Lucie, *Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století*, in: Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009, s. 776-820.

- STRETTON, Tim, *Widows at law in Tudor and Stuart England*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early Modern Europe*, New York 1999, s. 193-208.
- SVOBODA, Jiří, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 447-473.
- ŠAROCHOVÁ, Gabriely V., *Radostný úděl vdovský. Královny – vdovy přemyslovských Čech*, Praha 2004.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav, *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752, díl V-Bechyňsko*, Praha 1928.
- ŠIMŮNKOVÁ, Alena, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, ČČH 95, 1997, s. 55-107.
- ŠOLLE, Václav, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, s. 111-146.
- ŠTARHA, Ivan, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205.
- ŠTĚPÁNKOVÁ, Jarmila, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMÁN, Markus, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558 – 1750*, Wien – München 2009.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, SPFFBU, C 51, 2002, s. 49-69.

- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera Historica 9), s. 197 – 217.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, Praha 1989.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785-1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45-57.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46.
- ŠVANKMAJER, Milan, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810 – 1815*, Praha 2004.
- TADRA, Ferdinand, *Řádění Švédů na Pelhřimovsku po bitvě u Jankova roku 1645*, VSČJV 3, 1922 – 1923, s. 130-134.
- TALKENBERGER, Heike, *Konstruktion von Männerrollen in württembergischen Leichenpredigten des 16. – 18. Jahrhunderts*, in: Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Göttingen 1998, s. 29-75.
- TINKOVÁ, Daniela, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men´s history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 19-32.
- TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.
- TINKOVÁ, Daniela, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172.
- TINKOVÁ, Daniela, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, ČČH 101, 2003, s. 27-76.

- TINKOVÁ, Daniela, *Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby*, Das 1, 2004, s. 7-11.
- TODD, Barbara J., *The virtuous widow in protestant England*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early Modern Europe*, New York 1999, s. 63-93.
- TRANTÍREK, Miroslav, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.
- TRÍSKA, Karel, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 18, 1968, s. 363-376.
- TURČÍN, Oldřich, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.
- TYWONIAK, Jiří, *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105.
- UCHALOVÁ, Eva, *Česká móda 1870 – 1918. Od valčíku po tango*, Praha 1997, s. 24-25.
- VELKOVÁ, Alice, *„Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.“ Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504-531.
- VELKOVÁ, Alice, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2008, s. 147-164.
- VELKOVÁ, Alice, *Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Familieninteresses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts*, in: Inken SCHMIDT – VOGES (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750 – 1850*, Köln – Weimar – Wien 2010, s. 121-141.
- VELKOVÁ, Alice, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156.
- VELKOVÁ, Alice, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

- VELKOVÁ, Alice, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, HD 30, 2006, s. 73-98.
- VELKOVÁ, Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (=Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205-227.
- VELKOVÁ, Alice, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.
- VELKOVÁ, Alice, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 321-340.
- VELKOVÁ, Alice, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140-161.
- VELKOVÁ, Alice, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 53-66.
- VELKOVÁ, Alice, *Staatliches Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländischer Familienstructur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.
- VELKOVÁ, Alice, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (edd.), *Vetché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února – 1. března 2008*, Praha 2009, s. 204-226.
- VELKOVÁ, Alice, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební*

- zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, Pardubice 2007, s. 75-86.
- VELKOVÁ, Alice, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská ženy od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125-143.
- VELKOVÁ, Alice, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224.
- VELKOVÁ, Alice, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická 168, 1999, s. 53-73.
- VESELÁ, Jana, *Úvod do demografie II. Stav a struktura obyvatelstva – demografická statistika*, Pardubice 2002.
- VOJÁČEK, Milan (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007.
- VOJTÍŠKOVÁ, Marie, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49.
- VOLF, Miloslav, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české VIII., 1939, s. 41-108.
- VOLF, Miroslav, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50 – 127.
- VYDRA, Rudolf, *Novorychnovsko v době vyvazování z roboty*, VSČJV 7, 1927 – 1928, s. 42-43.
- WALL, Richard, *Widows and unmarried women as taxpayers in England before 1800*, The history of the family 12, 2007, s. 250-267.
- WARNER, Lyndan, *Widows, widowers and the problem of „second marriages“ in sixteenth-century France*, in: Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, (edd.), *Widowhood in medieval and early modern Europe*, New York 1999, s. 84-107.

- WIESNER, Merry E., *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge 2002.
- WINTERLING, Aloys (ed.), *Historische Anthropologie. Basistexte*, Stuttgart 2006.
- WUNDER, Heide – VANJA, Christina (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft. 1500 – 1800*, Göttingen 1996
- WUNDER, Heide, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländliche Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.
- WUNDER, Heide, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*, in: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 50-56.
- ZÁLOHA, Jiří, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99.
- ZAORALOVÁ, Marie, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304.
- ZEITLHOFER, Herman, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640 – 1840*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 36-89.
- ZEITLHOFER, Herman, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth). 1650 – 1840*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257-276.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43-64.

VII. Seznam příloh

VII. 1. Seznam tabulek a grafů

- Tabulka č. III. 2. 1. **Rodinní příslušníci a cizí osoby v domácnostech vdov, 1833 – 1855.**
- Tabulka č. III. 3. 1. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. III. 3. 2. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek podle sociálního a profesního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. III. 3. 3. **Rozsah vdovského výměnku, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. III. 3. 4. **Výše částky pojištěné na usedlosti pro potřeby ovdovělé výměnkářky, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. III. 4. 1. **Způsob obživy manželů ovdovělých podruhyň, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. III. 4. 2. **Postavení neprovdaných žen starších 35 let na panství Nový Rychnov na základě zповědního seznamu z roku 1833.**
- Tabulka č. V. 1. 1. **Vývoj počtu domů a obyvatel na panství Nový Rychnov.**
- Tabulka č. V. 1. 2. **Počty ovdovělých žen na základě matrik zemřelých, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 3. **Počet vdov a vdovců v obyvatelstvu panství Nový Rychnov na základě zповědního seznamu z roku 1833.**
- Tabulka č. V. 1. 4. **Postavení ovdovělých žen dva roky po prvním ovdovění, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 5. **Postavení ovdovělých žen dva roky po ovdovění podle socioprofesního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 6. **Ovdovělé ženy podle věkových skupin, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 7. **Věk při ovdovění žen, které uzavřely nový sňatek, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 8. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství vdov, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 9. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním a druhém manželství žen, 1785 – 1855.**

- Tabulka č. V. 1. 10. **Období mezi ovdověním a druhým sňatkem žen podle věkových kategorií, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 11. **Věk při ovdovění žen, které samostatně hospodařily déle než dva roky. Panství Nový Rychnov, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 12. **Domácnosti ovdovělých samostatných hospodyň, 1833 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 13. **Okolnosti převedení usedlosti ze samostatně hospodařící matky na syna, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 14. **Věk vdovců vstupujících do nového manželství. Městečko Nový Rychnov, 1785 – 1855.**
-
- Graf č. V. 1. 1. **Věk žen při prvním ovdovění, 1785 – 1855.**
- Graf č. V. 1.2. **Věk při ovdovění žen, které se znovu vdaly, 1785 – 1855.**
- Graf č. V. 1. 3. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství žen, které se po ovdovění znovu vdaly, 1785 – 1855.**
- Graf č. V. 1. 4. **Věkové rozdíly mezi partnery v druhém manželství žen, 1785 – 1855.**
- Graf č. V. 1. 5. **Prodleva mezi ovdověním a druhým sňatkem ženy, 1785 – 1855.**
- Graf č. V. 1. 6. **Domácnosti ovdovělých hospodyň, 1833 – 1855.**
- Graf č. V. 1. 7. **Vdovci uzavírající nové manželství podle věkových kategorií. Městečko Nový Rychnov, 1800 – 1855.**

VII. 2. Seznam vyobrazení

- Mapa č. V. 2. 1. **Panství Nový Rychnov.**
- Mapa č. V. 2. 2. **Farnosti na území panství Nový Rychnov.**
- Mapa č. V. 2. 3. **Obyvatelstvo panství Nový Rychnov.**
-
- Obrázek č. V. 3. 1. **Městečko Nový Rychnov, fotografie 30. léta 20. století.**
- Obrázek č. V. 3. 2. **Usedlost v Horních Hutích, nedatováno.**
- Obrázek č. V. 3. 3. **Plánek na vystavění chalupy čp. 121 v Novém Rychnově, 60. léta 19. století.**
- Obrázek č. V. 3. 4. **Návrh na vybudování bytu pro Ferdinanda Svobodu z Nového Rychnova, 1866.**
- Obrázek č. V. 3. 5. **Plánek na vystavění domu čp. 40 v Novém Rychnově, 1867.**
- Obrázek č. V. 3. 6. **Postava nevěsty vyšitá na vložkách do koutních plachet z Novorychnovska, 19. století.**
- Obrázek č. V. 3. 7. **Selka z Lešova, fotografie, nedatováno.**
- Obrázek č. V. 3. 8. **Oblečení staršího páru z Českého Horácka, 2. polovina 19. století.**

VIII. Seznam zkratek

Periodika

AČ	Archivní časopis
AUC Phil. et. His	Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica
ČČH	Český časopis historický
ČDV	Časopis pro dějiny venkova
ČL	Český lid
ČNM	Časopis národního muzea
ČsČH	Československý sborník historický
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
SAP	Sborník archivních prací
SNM	Sborník národního muzea
SPFFBU	Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity
SSD	Studie k sociálním dějinám
VSP	Vlastivědný sborník Pelhřimovska
VSČJV	Vlastivědný sborník českého jihovýchodu

Názvy institucí

MVP	Muzeum Vysočiny Pelhřimov, přísp. org.
MZA	Moravský zemský archiv
NA	Národní archiv
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

Názvy archivních fondů

APA	Archiv pražského arcibiskupství
FÚ	Farní úřad
Vs	Velkostatek
VÚ	Vikariátní úřad

Dobové měnové jednotky

C. Mz.	konvenční mince
kr.	krejcar
W. W.	Wiener Währung, „vídeňské číslo“ (měna zavedená po bankrotu roku 1811, označovaná také jako „šajny“)
zl.	zlatý

Jiné

inv. č.	inventární číslo
sign.	signatura
fol.	folio
kart.	karton
č.	číslo
čp.	číslo popisné